

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

SPİNOZA'DA VAHİY VE MUCİZE

Hatice ULUSAN

22937030

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Emine GÖREN BAYAM

Diyarbakır 2024

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

SPİNOZA'DA VAHİY VE MUCİZE

Hatice ULUSAN
22937030

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Emine GÖREN BAYAM

Diyarbakır 2024

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “**Spinoza’da Vahiy ve Mucize**” adlı tezimin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

24/10/2024

Hatice ULUSAN

ÖN SÖZ

Düşünce tarihinde Tanrı, vahiy ve mucize gibi konular hakkında ilk çağlardan modern döneme gelene kadar gerek özgün gerekse kendilerinden önceki felsefe ekollerinin düşünceleri etrafında birçok fikir ortaya konulmuştur. Filozoflar tarafından ortaya konulan fikirler kimi zaman rasyonalist kimi zaman nakil ile aklın uzlaştırıldığı fikirler olmuştur. Bu konularda fikirlerini korkusuzca ve özgün bir biçimde ortaya koyanlardan biri de Spinoza'dır. Spinoza'nın Tanrı, vahiy ve mucize hakkındaki düşünceleri, özellikle kendinden sonraki 18. yy Batı filozoflarının düşüncelerinin şekillenmesinde belirleyici rol oynamasından dolayı oldukça önemli bir yere sahiptir.

Bu çalışma Spinoza'nın tüm felsefî düşüncelerini temellendirdiği Tanrı'nın ne olduğu ile ilgili soruların cevaplandırılmasıyla başlamıştır. Bu soruların cevabı çerçevesinde vahiy ve mucizenin Spinoza nazarında ne olduğunun ortaya konulması amaçlanmıştır. Spinoza, vahiy ve mucize konusundaki düşüncelerini Tanrı'yı ontolojik olarak ele alıp ortaya koyduktan sonra, Tanrı'nın zorunlu ve değişmez yasaları çerçevesinde açıklamıştır. Çalışmamızda vahiy ve mucize konuları sadece kavram bilgisi üzerinden değil, Spinoza felsefesinde ontolojik olarak bu kavramların ne ifade ettiği üzerinden ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunun için öncelikle birinci bölümde Spinoza'nın Tanrı anlayışı incelenmiştir. Onun vahiy ve mucize konusundaki düşünceleri Tanrı anlayışı ve Tanrı-evren ilişkisi ile alakalı görüşleri üzerine bina edilmiştir. İkinci bölümde Spinoza'nın vahiy anlayışı ele alınmıştır. Spinoza vahiy konusunu, tabii bilgi, tanrısal bilgi ve kutsal metinlerdeki peygamberlere dair düşünceleri etrafında işlemiştir. Spinoza'nın peygamberlerin hayal gücünün güçlü olduğuna dair tezi, Meşşâî gelenekteki hayal gücü ve peygamberlik konusuyla karşılaştırılarak incelenmiştir. Son olarak üçüncü bölümde Spinoza'nın mucizeyi nasıl anladığı doğa yasaları ve kutsal metinlerdeki mucize örnekleriyle ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde Spinoza'ya benzerlikleri açısından 17. yy filozoflarından Hume ve Paine de yer verilmiştir.

Bu çalışmam süresince fikir alışverişinde bulunduğum, teorikte ve pratikte bana yardımlarını esirgemeyen, moral ve motivasyonumu düşürmeden yaptıklarını

gören ve yapabileceğime inanan bu konuda beni destekleyen saygıdeğer danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Emine Gören BAYAM'a, tezimi okuyup katkı sunan Seyyide Nefise KILIÇ'a ve İhl. Mes. Ders. Öğretmeni Medeni TAŞ'a teşekkürü bir borç biliyorum. Ayrıca yüksek lisans eğitimim boyunca ve pratik hayatta beni hiçbir zaman yalnız bırakmayıp, her zaman yapabileceğime olan inancından dolayı beni destekleyen ve yanımda olan Sevgili Eşim'e ve bu süreçte zamanlarından çaldığım için çok üzgün olduğumu bilmelerini istediğim kızıma ve oğluma şükranlarımı sunuyorum.

Hatice ULUSAN

Diyarbakır 2024

ÖZET

Bu tez, Spinoza'nın felsefesinde vahiy ve mucizenin nasıl anlaşıldığı hakkındadır. Spinoza, 17. yüzyılda rasyonalist bir filozof olarak Tanrı'nın tek töz olduğunu kabul etmiştir. Böyle bir Tanrı tasavvuru içerisinde vahiy ve mucizenin nasıl anlaşılacağını belirlemek oldukça önemlidir. Bu nedenle tezin birinci bölümünde Spinoza'nın zorunlu varlık olarak var ettiklerine içkin olan Tanrı anlayışına ve onun panteist mi panenteist mi olduğu hakkındaki tartışmalara yer verilmiştir. Spinoza kendi döneminde dinler hakkında önemli bir araştırmacı ve eleştirmen olarak özellikle kutsal metinlerdeki vahiy ve mucize anlayışıyla doğrudan ilgili olmuştur. Tezin ikinci bölümünde vahiy meselesinin bir bilgi problemi olarak ele alındığı ve peygamberlerin hayal gücünün bu vahyi mümkün kıldığı görülmüştür. Bu konuda onun, Meşşâî gelenekle bir benzerliği olduğunu da vurgulamak gerekir. Spinoza'ya göre Tanrı, her peygamberin mizacına göre vahiy indirmiştir. Ancak o rasyonalist söylemiyle vahyin bir bilgi kaynağı olmadığını ve peygamberlerin sadece ahlaki anlamda örnek alınabileceğine dikkat çekmektedir. Spinoza'nın mucizeye bakışı da klasik görüşten farklıdır. Üçüncü bölümde ele alınan bu konuda, Spinoza'ya göre mucizelerin ilahî kanunlara aykırı olarak meydana gelmediği görülmüştür. Ona göre Tanrısal yasa içerisindeki doğa olayları mucize olarak görülmelidir. Çünkü mucizeler olağanüstü olaylar değil, Tanrı'nın ilk başta ortaya koymuş olduğu sebep sonuç silsilesi neticesinde meydana gelen olaylardır. Spinoza'nın evreni determinist bir yapıdadır. Sonuç olarak, Spinoza'nın Tanrı, vahiy ve mucize konuları hakkındaki görüşlerine bakıldığında onun akli öne çıkaran bir yöntemle meseleleri ele aldığı ve kendisinde sonra da düşünce tarihinde etkili olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Spinoza, Tanrı, Panteizm, Panenteizm, Peygamber, Vahiy, Mucize.

ABSTRACT

This thesis is about how revelation and miracle are understood in Spinoza's philosophy. As a rationalist philosopher in the 17th century, Spinoza accepted that God is a single substance. It is very important to determine how revelation and miracle are to be understood within such a conception of God. Therefore, the first part of the thesis includes discussions on Spinoza's understanding of God as inherent in what he created as a necessary being and whether he was pantheist or panentheist. As an important researcher and critic of religions in his time, Spinoza was directly interested in the understanding of revelation and miracle in sacred texts. In the second part of the thesis, the issue of revelation is addressed as a problem of knowledge and it is seen that the imagination of the prophets makes this revelation possible. It is also necessary to emphasize that it has a similarity with the Peripatetic tradition in this regard. According to Spinoza, God sent down revelation according to the temperament of each prophet. However, with his rationalist discourse, he draws attention to the fact that revelation is not a source of knowledge and that prophets can only be taken as examples in a moral sense. Spinoza's view of miracles is also different from the classical view. In this subject, which is discussed in the third section, it is seen that, according to Spinoza, miracles do not occur contrary to divine laws. According to him, natural events within divine law should be seen as miracles. Because miracles are not extraordinary events, but events that occur as a result of the cause-effect chain that God initially puts forward. Spinoza's universe has a deterministic structure. In conclusion, when we look at Spinoza's views on the subjects of God, revelation and miracles, we see that he deals with issues with a method that emphasizes reason and that he has an influence on himself and later on the history of thought.

Keywords: Philosophy of Religion, Spinoza, God, Pantheism, Panentheism, Prophet, Revelation, Miracle.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM: SPİNOZA FELSEFESİNDE TANRI VE ÂLEM İLİŞKİSİ.....	11
1.1. SPİNOZA’NIN TANRI ANLAYIŞI VE TANRI’NIN SIFATLARI....	11
1.2. TANRI AŞKIN MIDIR? İÇKİN MİDİR?	21
1.3. PANTEİZM-PANENTEİZM.....	26
İKİNCİ BÖLÜM: SPİNOZA’NIN VAHİY ANLAYIŞI	35
2.1. SPİNOZA’DA KİTAB-I MUKADDES, PEYGAMBERLİK VE VAHİY.....	35
2.2. TABİİ BİLGİ VE TANRISAL BİLGİ.....	46
2.3. HAYAL GÜCÜ VE MEŞŞÂÎ FELSEFENİN SPİNOZA DÜŞÜNCESİNE ETKİLERİ.....	56
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: SPİNOZA’NIN MUCİZE ANLAYIŞI	65
3.1. DOĞA YASALARI VE TANRI’NIN ZORUNLULUĞU	65
3.2. SPİNOZA’DA MUCİZE.....	77
3.2.1. Mucize Yoluyla Tanrı’yı Bilme	80
3.2.2. Spinoza’nın Kutsal Kitap’taki Mucizelere Yorumu.....	87
3.3. 17. YÜZYILDA MUCİZEYE BAKIŞ.....	93
SONUÇ.....	101
KAYNAKÇA	106

KISALTMALAR

Akt. Aktarma.

Bkz. Bakınız.

Çev. Çeviri.

s. sayfa.

TTP: *Tractatus Theologico-Politicus*.

T.C. Türkiye Cumhuriyeti.

GİRİŞ

Tezin genel çerçevede amacı Spinoza'nın vahiy ve mucize konusundaki görüşleriyle bağlantılı olan Tanrı, peygamber, peygamberlik, doğa yasaları, tabii yasalar ve tanrısal yasalar konuları hakkındaki görüşlerini incelemektir. Özelde ise asıl ortaya konulmak istenilen amaç "Spinoza vahiy ve mucizeyi kabul ediyor mu?" sorusunun cevabını bulmaktır. Bu soruya cevap ararken sadece vahiy ve mucize kavramı üzerinden ilerlemek yeterli olmamıştır. Spinoza'nın bir konudaki görüşünü ortaya koyabilmek ve anlayabilmek için ilk unsur onun hayatının ele alınması olmalıdır. Çünkü onun görüşlerini temelden etkileyen ana unsur, bulunduğu çevrenin dini ve siyasi yapısı olmuştur. Bu tez genelde Spinoza felsefesinin özeti olarak da nitelendirilebilir. Fakat tamamen öyledir demek yanlıştır. Tezin içeriğinde Spinoza'nın vahiy ve mucize görüşlerinin tam anlamıyla anlaşılabilmesi için gerekli olan tüm konulara değinilmiştir.

Tezde ele alınan kavramlar: *Tanrı, peygamber, peygamberlik, tabii bilgi, tanrısal bilgi, panteizm, panenteizm, vahiy ve mucizedir*. Tezde ele alınan çerçeve tüm kavramlar için Spinoza'nın düşünceleri olmuştur. Spinoza ortaya koyduğu özgün felsefî görüşleriyle 17. yüzyıla damgasını vuran isimdir. Felsefî görüşleri yaşadığı dönemde tam olarak anlaşılamamıştır. Sebebi ise onun yaşadığı ortamdır. Spinoza'nın, dini bölünmelerin yanında bilimsel keşiflerin de yapıldığı bir dönemde yaşamış olması, onun özgün fikirlerinin oluşumunu destekleyen unsurlardandır. Spinoza yaşadığı bu süreçte kendini bulmuştur. Spinoza'nın düşüncelerinde Descartes'ın (ö.1650) izleri vardır. Fakat tam anlamıyla Descartes düşüncesini benimsememiştir. Onun düşüncelerini kendi felsefesinde harmanlayarak özgün felsefî görüşler ortaya koymuştur. Özellikle Tanrı konusunda düşünceleri öncekilerden farklıdır. Bu konudaki düşüncelerinden ötürü diğer filozoflarca ateist, deist, panteist ve panenteist gibi çeşitli nitelemelere maruz kalmıştır. Bizi Spinoza hakkında araştırmaya iten de bu yönü olmuştur.

Spinoza'nın düşünce sistemi, bir bütün olarak ele alındığında anlam kazanan bir yapıya sahiptir. Yani *vahiy ve mucize* konusundaki fikirlerini anlayabilmemiz için ön

şart Tanrı hakkında ne söylediğini bilmemizdir. Eğer Spinoza'nın Tanrı konusundaki düşünceleri anlaşılabiliriyorsa vahiy, mucize ve diğer konularda ne söylediği anlaşılır. Tanrı düşüncesinin de etrafıca anlaşılabilmesi adına da hayatına bakılması yerinde olacaktır:

Spinoza 1632 yılında Amsterdam'da Yahudi bir mahallede doğmuştur. Ailesi 24 Kasım 1632'de Portekiz'den göç ederek Amsterdam'a yerleşmiştir.¹ Babası Yahudi bir tüccardır. Bu sebeple Spinoza da Yahudi cemaatine mensup bir aile bireyi olarak büyümüştür. İçinde bulunduğu cemaat mensupları "*Sefardim*"² olarak anılmaktadır. Spinoza o dönemde; Baruch ya da Benedictus isimleriyle anılmaktadır. Spinoza'nın İbranice ismi Baruch, Portekizce olan ismi ise Bento'dur (Benoit). Portekizce ismi ailesi tarafından kullanılan isimdir. Spinoza (Baruch), ismi ise bulunduğu cemaatte seslenilen isimdir. Kendisi mensup olduğu cemaatten atıldıktan sonra adını Benedictus olarak değiştirmiştir. Bu isimlerin tümü aynı anlama gelmektedir.³ Spinoza'nın felsefi düşünceleri göz önünde bulundurulduğunda cemaatten kendi isteğiyle atıldığı fikrini ortaya koymak yanlış olmaz. Spinoza cemaatten atılır atılmaz "Baruch" ismini Yahudi kimliğiyle beraber ardında bırakmıştır. 17. yüzyıla tanrıtanımaz olarak damgalanan Spinoza, yaşadığı dönemde sadece iki eserini yayımlar. Bunlardan bir tanesi *Teolojik-Politik İnceleme* diğeri ise *Descartes Felsefesinin İlkeleri*'dir. *Teolojik-Politik İnceleme* eserini yayımladığı dönemde isimsiz olarak yayımlamıştır.⁴ Spinoza 1660 yılına kadar Descartes felsefesiyle ilgili dersler verir. Gözlük ve mikroskop mercekleri üretir. Bu sayede geçimini sağlar.

Spinoza'nın, hayata gözlerini açtığı dönemde Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sürmektedir. Bu savaşların sebebi ise dinsel uzlaşmazlıklardır. Bu savaşların neticesinde Avrupa'da mutlak monarşiler güç kazanmaya başlamıştır.⁵ Spinoza; ilköğretime Amsterdam'ın Yüksek Yahudi Okulunda ilahiyat eğitimi alarak

¹M. Kazım Arıcan, *Panteizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı* (Ankara: Hece Yayınları, 2022), 14.

²Solmaz Zelyüt, *Spinoza* (İstanbul: Say Yayınları, 2021), 27.

³Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, çev. Cemal Akal Bali-Reyda Ergün (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2016), 10.

⁴Zelyüt, *Spinoza*, 37.

⁵Spinoza, *Ethica*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022), 11.

başlamış,⁶ bu okulda *Talmud* ve Orta Çağ Yahudi din felsefesini öğrenmiştir. Bunun yanında fizik, matematik ve felsefe eğitimi de almıştır.⁷ Hristiyan ve İslam kelamcılarından etkilenmiştir. Bu okulda çok iyi düzeyde İbranice öğrenir.⁸ Aynı zamanda Latince,⁹ Fransızca ve İtalyanca da öğrenmiştir.¹⁰ Yaşadığı çevreden dolayı ise Felemenkçe öğrenmiştir. Eğitimine bakıldığında öğrendikleri bizlere iyi düzeyde eğitime sahip olduğunu göstermektedir. Spinoza, Hollanda'da olduğu dönemde Franciscus Van den Enden (ö. 1674)'den dersler almıştır.¹¹ Van den Enden, Spinoza'ya Latinceyi öğretmiş gibi görünse de Latinceden daha fazlasını öğretmiştir. Öğrendiği bu dil sayesinde kendi düşünce geleneğinin dışına çıkıp, Avrupa düşünce geleneğine geçiş yapma imkânı bulmuştur. Matematik ve Kartezyen felsefe üzerine derslerini de bu filozoftan almıştır. Van den Enden, Spinoza'nın modern bilime ilgi göstermesinde etkili olmuştur.¹² 1651 yılı Spinoza için Van den Enden'den olabildiğince yararlanarak Descartes çalıştığı, öğretmeninin sanat birikimi ve estetik algısından faydalanarak kendisini geliştirdiği dönem olmuştur.¹³ Spinoza düşüncelerinden dolayı bulunduğu dönemin en radikal ve tartışmalı felsefecisi olmuştur. Diğer zamanların ise en meşhur ve önemli felsefecisi olmuştur.¹⁴

18. yüzyılın sonunda Alman Romantikleri tarafından Spinoza yeniden keşfedilmiştir. Lessing özellikle de Goethe'ye göre Spinoza evrensel bir uyumun dünyası olarak nitelendirilmiştir. Spinozacılık akıl ile duygular dünyası arasında uzlaşmanın doruk noktası ve anahtarı olarak görülmüştür.¹⁵

Spinoza'nın kendi yaşadığı döneme ve kendinden sonraki döneme etkisine değinmemiz, onu anlamamız açısından faydalı olacaktır. Spinoza etkisi her yüzyılda kendini farklı şekillerde göstermiştir: Pierre Bayle (ö.1706), Spinozacı düşünceye

⁶Arıcan, *Panteizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 15.

⁷Arıcan, *Panteizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 15.

⁸Zelyüt, *Spinoza*, 28.

⁹Zelyüt, *Spinoza*, 28.

¹⁰Arıcan, *Panteizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 15.

¹¹ Kendisi Sabık ve kovulmuş bir Cizvit rahibidir. Bkz. Zelyüt, *Spinoza*, 28.

¹²Yunus Emre Artık, *Farabi ve Spinoza'nın Tanrı Anlayışı* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı Felsefe Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2019), 29.

¹³Çetin Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi* (İstanbul: Say Yayınları, 2012), 28.

¹⁴Steven Nadler, *Spinoza: Bir Yaşam*, çev. Anıl Duman - Murat Başekim (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 11.

¹⁵Nadler, *Spinoza: Bir Yaşam*, 17-18.

felsefe sözlüğündeki makalesiyle önemli bir darbe vurmuştur. Bayle, Spinoza'yı sistematik bir ateist olarak ortaya koymuştur.¹⁶ Bayle'in düşüncelerinden dolayı Spinoza belli bir dönem görüşleri üzerinde düşünülmemesi gereken filozof olmuştur. Aynı düşünceleri paylaşan diğer bir düşünür ise Denis Diderot (1713-1784) olmuştur. Diderot yazdıklarında Spinoza'ya insan olarak saygı duyarken, felsefî görüşlerine saygı duymamıştır. Bayle ise yazdığı bir makalede Spinoza'nın *Ethica*'sındaki düşünceleri hakkında "Zihnimizin En Belirgin Mefhumlarına Tamamıyla Karşıt En Korkunç Hipotez"¹⁷ başlığını kullanarak onun fikirlerinin saçma ve kendi içerisinde çelişkili olduğunu ortaya koymuştur. Bayle'in yazdıklarının etkisiyle bazı düşünürler Spinoza üzerinde hiç kafa yormamış, bazıları haksız hakaretler etmiş, bazıları ise, materyalistler gibi, ona sahip çıkmaya çalışmışlardır.¹⁸ *Materyalistler*, her ne kadar Spinoza'ya sahip çıksalar da Spinoza onların düşündüğü gibi sadece "materyalist" değildir.¹⁹ Spinoza'yı araştıran her araştırmacının onun felsefesinde *materyalizm* dışında *panteizm*, *panenteizm*, *ateizm*, *determinizm* gibi birçok farklı düşüncelere rastladığı görülmektedir.

Spinoza'yı eleştiren düşünürlerin ardından; Spinoza döneminde yaşamış ve Spinoza'nın etkilendiği filozof olan Rene Descartes'a değinilecektir. Spinoza'nın düşüncelerinde Descartes'ın izleri vardır. Fakat tamamen Descartes'ın düşüncelerini taşıyor demek ise yanlıştır. Spinoza, Tanrı bilgisi, töz, Tanrı'nın sıfatları, hakikatin bilgisi ve en iyiye ulaşma gibi konularda Deacartes ile benzer düşüncelere sahiptir. Her iki filozof da gerçek iyinin ne olduğunun araştırılmasının öncelikle bir hakikat araştırması olduğu görüşündedir. Bu araştırmayı destekleyecek bir yaşam biçimi olduğunu savunmaktadırlar. Hakikatin araştırılması zihnin geliştirilmesine bağlı olarak şekillenir. Bu araştırmaya başlamadan önce insanların uyması gereken bazı ilkeler vardır. Descartes'ta bu ilkeler hakikatin bilinmesinde birer vasıtaadır. Spinoza'ya göre ise bu ilkeler tabiat ile uyumlu bir yaşam için tespit edilmiş

¹⁶ Pierre Bayle, *An Historical and Critical Dictionary* (Londra: Hunt-Clarke, 1826), 270-300.

¹⁷ Pierre Bayle, "Spinoza ve Ethica Üzerine", çev. Arif Yıldız, *Vira Verita E-Dergi* 16 (30 Kasım 2022), 214.

¹⁸ Cihan, "Spinoza Felsefesinin Etkileri: Spinozacılığın Farklı Dönem ve Alanlardaki Yansımaları", 107.

¹⁹ Materyalist kavramı için bkz. Cihan, "Spinoza Felsefesinin Etkileri: Spinozacılığın Farklı Dönem ve Alanlardaki Yansımaları", 107.

olmalıdır.²⁰ Descartes'ın matematiğe olan ilgi ve alakası Spinoza'yı da etkilemiştir. Bu etkilenme sözde kalmamıştır. Spinoza geometrik yöntemi kullanmıştır. Özellikle *Ethica* isimli eserinde bu yöntem açık şekilde görülmektedir. Spinoza, Descartes'ın dışında İbn Meymun, İbn Rüşd gibi İslam filozoflarından da etkilenmiştir. İbn Meymun ve İbn Rüşd, Spinoza'nın Aristoteles ve Hristiyan gelenekle tanışmasına vesile olmuşlardır.²¹ Her iki isimle ilgili tezin içeriğinde yeterli bilgi aktarılmıştır.

Spinoza Descartes felsefesini açıklamaya çalıştığı eserini, *Ethica* isimli eserinden önce kaleme almıştır. Bu eser; *Kartezyen Felsefesinin İlkeleri* adlı eseridir. İlk olarak Descartes felsefesini geometrik yöntemle açıklamaya çalışmıştır. Bu eser Spinoza'nın geometrik yöntemle felsefesini açıklama çabasının ilk denemesidir. Spinoza tam anlamıyla geometrik yöntemi *Ethica* isimli eserinde kullanmıştır. *Kartezyen Felsefesinin İlkeleri* eseri öğrencilerine vermiş olduğu derslerin bir araya getirildiği eseridir.²² Spinoza, Descartes'tan etkilense de onun şüphecî tavrına karşı kesin aksiyomlar içeren matematiksel yöntemle kendi sistemini oluşturmuştur.²³

Spinoza'nın hayatının ve genel felsefesinin ardından felsefî düşüncelerinin mihenk taşı olan Tanrı hakkında hangi düşüncelere sahip olduğu bilinmelidir. Spinoza'nın vahiy ve mucize konusundaki düşünceleri Tanrı düşüncesinin üzerine inşa edilmiştir. O, Tanrı hakkındaki görüşlerini *Ethica* isimli eserinde geometrik yöntemle ele almıştır. Bu yöntem Spinoza'nın, Descartes'tan etkilendiğinin bir göstergesi olarak ele alınabilir. Spinoza bir süre Descartes'ın derslerini okutmuş ve değişmez tek Tanrı düşüncesinde de onun izlerini taşımaktadır. Varlık anlayışında Spinoza bir, değişmez, ebedî ve ezeli olan varlık ile sonradan var olup başka bir sebebe ihtiyaç duyan varlığı benimsemiştir. Spinoza'nın düşüncelerinde kendini gösteren Descartes izleri/etkisi münasebetiyle ilk bölümde Descartes'la Spinoza'nın düşüncelerinin karşılaştırılması yapılmıştır. Bu karşılaştırma özellikle Descartes'ın savunduğu geometrik yöntem

²⁰Nurten Gökalkp, "Descartes ve Spinoza Düşüncesinde Gerçek İyi Kavramı", *Felsefe Dünyası* 40 (01 Aralık 2004), 38.

²¹M. Kazım Arıcan, "Spinoza'nın Teolojik Politik İncelemesinin Felsefî ve Teolojik Bağlamda Okunuşu Üzerine", *Beytulhikme an International Journal of Philosophy* 2/1 (2012), 23.

²²Arıcan, *Panteizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 19.

²³Bircem Anıl Kartal, *Spinoza'nın Hakikat Kavramından Yola Çıkarak Devlet Yönetimi* (Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Felsefe Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2020), 33.

üzerinden yapılmıştır. O, bu yöntemi savunmasına rağmen eserlerinde kullanmamıştır. Spinoza ise tüm felsefî dünyasında ve eserlerinde bu yöntemi kullanarak ilerlemiştir.

Yukarıda da değinildiği üzere Spinoza Tanrı hakkındaki düşüncelerini *Ethica* isimli eserinde ortaya koymuştur. Tezin ilk bölümünü yazarken en çok yararlanılan birincil kaynak bu eser olmuştur. Aynı zamanda bu eser, Spinoza'nın, Tanrı'yı zorunlu ilk sebep ve doğa ile özdeş olarak tarif etmesinden dolayı Tanrı hakkında eleştirilmesine sebep olmuştur. Spinoza, Tanrı'yı doğa ile eşdeğer kabul etmiştir. O, Tanrı her şeyin zorunlu ilk sebebidir düşüncesini ortaya koymaktadır.²⁴ Tanrı anlayışını ortaya koyarken asıl amacı felsefe aracılığıyla Tanrı'ya mutlakiyet kazandırmaktır.²⁵ Bunu yaparken geometrik yöntemi kullanmıştır. Spinoza bu yöntemle ve izlediği yol ile kimsenin ortaya koymadığı bir Tanrı tasavvuru ortaya koymuş, Tanrı ve varlık sahasını birlikte ele almıştır. İki kavramın tek bir sahada bütünlük içerisinde olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.²⁶ Spinoza'nın Tanrı ve âlem ile ilgili söyledikleri onun panteist olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur. Fakat bu konuda *panenteist* olduğu düşüncesinde olan araştırmacılar da vardır. Bu araştırmacılardan bir tanesi Musa Kazım Arıcan'dır. *Panenteist* olduğu düşüncesinin nereden kaynaklandığını ortaya koymak amacıyla tezde Arıcan'ın eserlerinden faydalanılmıştır. Spinoza doğa ile Tanrı'yı bir tutmasına rağmen onun düşünce sisteminde âleme müdahalesi olmayan bir Tanrı mevcuttur. Tanrı'nın yarattıkları karşısında “içkin bir Tanrı mı yoksa aşkın bir Tanrı mı” olduğu konusu ise çelişkilidir. Bu konudaki fikirler ise Spinoza'nın *natura-naturans*, *natura-naturata*, *panteizm* ve *panenteizm* kavramları üzerinden açıklanmıştır.

Çalışmada Spinoza'nın vahiy konusundaki düşünceleri, peygamberlik meselesiyle başlanıp tabii ve tanrısal bilginin ne olduğu konusu, vahyin Spinoza düşüncesinde bilgi kaynağı olarak görülüp görülmemesi konularına da yer verilerek ortaya konulmuştur. Eleştirilere sebep olan diğer düşünceleri arasında vahiy konusu da vardır. Bu ana kavram tezin ikinci bölümünü oluşturmuştur. Aynı zamanda tezin ana konusudur. Vahiy konusunda Spinoza Tevrat'ın sonraki inananları tarafından bazı

²⁴Spinoza, *Ethica*, 33-53.

²⁵Artık, *Farabi ve Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 35.

²⁶Artık, *Farabi ve Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 35.

bölümlerinin değiştirildiği düşüncesindedir.²⁷ Kitab-ı Mukaddes başlığında Spinoza'nın vahyi kabul edip etmediği ve hangi yönlerini eleştirdiği ayrıntılı olarak örnekleriyle ortaya konmuştur.

Spinoza, peygamberlik ve mucize konusundaki düşüncelerini *Tractatus Theologico-Politicus (TTP)* eserinde ortaya koymuştur. Tezde bu eserin farklı iki tercümesinden yararlanılmıştır. Bunlar: Betül Ertuğrul'un tercümesini yaptığı *Tanrıbilimsel Politik İnceleme* eseri ile Cemal Bali Akal'ın ve Reyda Ergün'ün tercümesi olan *Teolojik Politik İnceleme* eseridir. Bu iki eserden de peygamberlik ve mucize konusunda faydalanılmıştır. Bu eserin yayınlanmasından sonra Spinoza'nın adı ateist olan Thomas Hobbes ile (ö. 1679) anılmıştır. O, Hobbes'un iç parantezi olarak nitelendirilmiştir. Diğer yandan John Locke (ö. 1704), Spinoza'nın *Teolojik-Politik İnceleme*'sini ve Hobbes'u gayet iyi bilmesine rağmen onların düşüncelerini tam anlamıyla bilmediğini kaydetmiştir. Bizzat Spinoza'yla mektuplaşan Gottfried Wilhelm Leibniz (ö. 1716) ise ondan aldıklarını ya olabildiğince küçültmüş ya da onun düşüncelerini çürütmeye çalışmıştır. David Hume (ö. 1776) ise, Spinoza'nın metafiziğinden “iğrenç hipotez” olarak bahsetmiştir. Bunu yapmakla Spinoza'dan aldıklarını saklamaya çalışmıştır. Jean Jacques Rousseau (ö. 1778) ise ondan hiç bahsetmezken düşüncelerinde Spinoza'dan izler vardır. Immanuel Kant (ö. 1804) Spinoza'nın adından hiç söz etmez. Bunların yanında Georg Wilhelm Friedrich Hegel (ö. 1831) de bir filozofun ya Spinoza'dan etkilendiği ya da etkisi yok ise filozof olmadığı görüşündedir. Friedrich Wilhelm Nietzsche (ö. 1900) ise Spinoza'dan kendisinin bir müjdecisi olarak bahsetmektedir.²⁸

Spinoza'nın *Teolojik-Politik İnceleme*'si o güne kadar kimsenin ortaya koymaya çalışmadığı görüşlerle doludur. Bu sebeple eserden etkilenmiş olan düşünürler dahi bunu açıkça ortaya koymamıştır. Aydınlanma felsefesi üzerinde Spinoza'nın eserinin etkisi olsa da itiraf edilmediği düşünülmektedir. İtiraf edilmemesinin sebebi ise genellikle Spinoza'ya karşı yapılan göndermeler bir ret ya da çürütme adına olmuştur. Yukarıda verilmiş olan isimler buna örnektir.²⁹ Yazılan

²⁷Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, çev. Betül Ertuğrul (Bursa: Biblos Yayınevi, 2021), 55.

²⁸Zelyüt, *Spinoza*, 32.

²⁹Spinoza'nın yukarıda adı geçen isimlerle ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zelyüt, *Spinoza*, 31-35.

bütün isimler Spinoza'yı okumuştur dememiz yanlış olur. Hegel, Spinoza'yı okumuş kendi görüşünü bu şekilde belirtmiştir. Kant'ın, *Ethica* isimli eseri okumuş olduğu söylenemez. Fakat *Teolojik-Politik İnceleme* hakkında kesin bir şey söylenemese de arkadaşı Moses Mendelssohn (ö. 1786)'dan dolayı Kant'ın dolaylı yoldan etkilenmiş olabileceği söylenebilir.³⁰ Thomas Paine de (ö. 1809) bu filozoflar içerisinde zikredilebilir. Onun düşüncelerinde de Spinoza izlerine rastlanmaktadır. *Teolojik-Politik İnceleme* eserinde; Spinoza'nın peygamberlere inanmasına rağmen peygamberleri diğer insanlardan üstün görmediği açıkça görülmektedir. Spinoza, peygamberlerde var olan hayal gücünün üstünlüğünden bahsetmiştir. Spinoza peygamberlerin sahip olduğu hayal gücü sayesinde vahyi aldıklarına inanmaktadır. Hayal gücü ile gelen vahyi ise bilgi kaynağı olarak kabul etmemektedir.

Bu isimlerin tümü tezin içeriğinde yer almamaktadır. Spinoza etkisinin anlaşılması açısından kısa da olsa yukarıda yer verilmesi uygun görülmüştür. Tezin üçüncü ve son bölümünü Spinoza'nın felsefesinde mucize konusu oluşturmaktadır. Spinoza, mucizeyi, *Teolojik-Politik İnceleme* eserinde Tanrı'nın koyduğu doğa yasaları üzerinden açıklamaktadır. Bu bölümde benzerlikleri açısından yukarıda bahsetmiş olduğum, Hume ve Thomas Paine'e genişçe yer verilmiştir. Hume, her ne kadar Spinoza'nın felsefesinden 'iğrenç hipotez' olarak bahsetmiş olsa da kendisinin Spinoza'nın fikirlerinden etkilendiği söylenebilir. Mucize konusunda Spinoza'ya göre, Tanrı ezelde değişmez ve süreğen yasalar koymuştur. Bu yasalar sayesinde âlemde var olan düzen bozulmamaktadır. Bu yasaların varlığı neticesinde âlemde sürekliliği olan bu düzen bir mucizedir. Spinoza insanı şaşırtan sebepsiz mucizeyi kabul etmemektedir. Tanrı'nın koyduğu düzeni bozan sebepsiz bir mucize yoktur. İnsanların mucizeyi bu şekilde algılamasının en büyük sebebi ise onların eksik bilgileridir. Çünkü var olan hiçbir şey sebepsiz değildir. İşte bu sebeplilik silsilesinde gerçekleşen bu düzen mucizedir. Mucize konusunda mucizelerin tamamen tanrısal yasaların düzenli işleyişi sonucunda meydana geldiği düşüncesindedir. İnsanların bunlara mucize demesinin sebebi ise nedenini bilememelerinden kaynaklanmaktadır.³¹

Spinoza'nın vahiy ve mucize konusundaki düşünceleri araştırıldığında onun tüm felsefi düşünme sistemini Tanrı düşüncesi üzerinden temellendirdiği sonucuna

³⁰Zelyüt, *Spinoza*, 32.

³¹Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 133.

ulaşılmıştır. Onun vahiy ve mucize konusunda hangi görüşlere sahip olduğunu anlayabilmek açısından ilk olarak birincil kaynaklar okunup Spinoza'nın felsefesi genel hatlarıyla anlaşılmalı çalışılmıştır. Spinoza'nın yazdığı asıl kaynakların yanında ikinci derece kaynaklar olan, Spinoza'yı araştırıp onun düşünceleri üzerine yazan araştırmacıların eserleri de okunarak Spinoza'nın vahiy ve mucize konusunda ne demek istediği yalın bir şekilde anlaşılmalı ve en sade biçimde tez ortaya konmaya çalışılmıştır.

Spinoza'nın Tanrı hakkındaki düşünceleri hakkında *Ethica* isimli eseri, vahiy ve mucize konusunda ise *Teolojik-Politik İnceleme* adlı eseri ana kaynaktır. Bu eserlerin dışında *Descartes Felsefesinin İlkeleri* ve *Metafizik Düşünceler* isimli eserinden de faydalanılmıştır. Bu eser okunduktan sonra Spinoza'nın bazı düşüncelerinin Descartes'tan bazı izler taşıdığı kanaatine varılması neticesinde bu düşüncelerin Descartes'la karşılaştırılmasına yer verilmiştir. Tezde Spinoza'yı anlama noktasında, onun hayatını ele alan Solmaz Zülyet'in kaleme aldığı *Spinoza* adlı eserden faydalanılmıştır. Spinoza'nın Tanrı konusunda ne söylediğinin anlaşılmasını kolaylaştıran ve epeyce fayda sağlayan bir diğer önemli araştırma yapıtı ise Musa Kazım Arıcan'ın, *Panteizm ve Pan-enteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı* eseridir. Bu eser ve bu eserin dışında M. Kazım Arıcan'ın yazdığı birçok makale bu tezi yazarken yol göstermiştir. Bunların yanında Steven Nadler'ın yazdığı Özgür Şahin'in çevirisini yaptığı *Spinoza'nın Etika'sı* isimli eser ise özellikle Spinoza'nın geometrik yönteminin ne olduğunun anlaşılmasında fayda sağlayan ana kaynaktır. Bu yapıt *Ethica*'nın sadeleştirilmiş hali olarak düşünülebilir. Bu sayede *Ethica* daha kolay anlaşılabilir. Bu eserden faydalanıp Spinoza'nın eserinde Tanrı düşüncesinde, geometrik yöntemden kastın ne olduğu konusunda, Tanrı'nın sıfatları konusunda ne anlatmak istediğini anlamaya gayret edilmiştir. Diğer faydalanılan ikincil kaynaklar ise Türkiye Diyanet Vakfı'nın yayınladığı *İslam Ansiklopedisi*, Ahmet Cevizci'nin *Felsefe Sözlüğü* gibi birçok eser de tezin ortaya çıkmasında kaynak olmuştur. Mucize konusunda faydalanılan kaynaklar daha çok İngilizce literatürdeki kaynaklar olmuştur. Çünkü Spinoza'nın mucize hakkındaki düşüncelerinin ele alındığı Türkçe yazılmış ikincil ana kaynak yoktur denilebilir. Mucize konusunda yararlanılan kaynaklar: Thomas Paine *Akil Çağı*, G.H.R. Parkinson, *Spinoza on Miracles and Natural Law*,

Karl Pearson, *Maimonides and Spinoza*'dır. Bu eserlerin yanında ismi burada zikredilmemiş olan birçok esere tezin kaynakça bölümünden kolayca ulaşılabilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SPİNOZA FELSEFESİNDE TANRI VE ÂLEM İLİŞKİSİ

Spinoza felsefesinin temelini Tanrı hakkındaki düşünceleri oluşturur. Onun felsefesi Tanrı ile başlar ve diğer bütün felsefî düşünceleri Tanrı düşüncesinin üzerine inşa edilir. Bu nedenle tezin ana temasını oluşturan Spinoza'nın vahiy ve mucize anlayışını anlayabilmek için onun Tanrı'ya inanıp inanmadığını, inanıyorsa nasıl bir Tanrı tasavvuruna sahip olduğunu ortaya koymak gerekecektir. Aşağıda bu konuyu ele alırken öncelikle Spinoza'nın Tanrı anlayışı ve Tanrı'ya ne tür sıfatlar atfettiği ele alınacaktır. Daha sonra Spinoza felsefesinde Tanrı'nın aşkın mı yoksa içkin mi olduğu tartışmalarına ve bu konudaki panteist ve panenteist yorumlara yer verilecektir. Bununla birlikte Tanrı'nın âleme ne tür bir müdahalesi olduğu ortaya konulmaya çalışılacak ve bu konudaki değerlendirmeler ele alınacaktır.

1.1. SPİNOZA'NIN TANRI ANLAYIŞI VE TANRI'NIN SIFATLARI

Spinoza, Tanrı anlayışını *Ethica* isimli eserinin birinci bölümünde ele alır. O, bu eserinde Tanrı anlayışını tanımlamalar, önermeler ve gerekli yerlerde açıklamalar yaparak yani geometrik bir tarzda ortaya koymaya çalışır.³² Spinoza, Tanrı anlayışını

³² Geometrik yöntem anlayışı Spinoza'nın, Descartes'tan aldığı bir yöntemdir. Descartes kişinin düşüncelerini ortaya koyarken her zaman iyi bir yöntemle yola çıkılması gerektiğini düşünür. O, hakikate ulaşmada tek bir doğru yöntem olduğu görüşündedir. Ona göre bu yöntem geometrik yöntemdir. Buna rağmen kendisi doğrudan bu yöntemle eser yazmamıştır. Spinoza bu yöntemi kullanmadan önce felsefî düşüncelerini nasıl ortaya koyacağı hususunda uzun süre düşünmüştür. Farklı tarzlarda metinler ortaya koymuştur. Fikirlerini “diyalogla, doğrudan anlatımla ya da otobiyografik bir şekilde anlatmayı denemiştir.” (Steven Nadler, *Spinoza'nın Etika'sı*, çev. Özgür Şahin (İstanbul: Say Yayınları, 2023), 67.) Spinoza'nın, Descartes'ın sıkça bahsettiği geometrik yöntemi eserlerinde kullanması onun etkisinde kaldığının göstergesidir. O, ilk olarak bu yöntemin örneğini *Kısa İnceleme* adlı eserinde vermiştir. *Aklın Islahı Üzerine İnceleme* adlı eseri de geometrik yöntemle yazmaya çalıştığı eseridir. Daha sonra *Descartes Felsefesinin İlkeleri ve Metafizik Düşünceler* adlı eserinde de Descartes'ın düşüncelerini geometrik yöntemle ele almaya çalışmıştır. *Aklın Islahı Üzerine İnceleme* eseri, *Ethica* adlı eserine doğrudan hazırlık niteliğindedir. (Ebru Aydın Çağlıyan, “Spinoza'nın Geometrik Yönteminin Descartes'ın Mathesis Universalis Projesi ve Yöntem Anlayışı Bağlamında İncelenmesi”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 34 (10 Aralık 2022), 179.) Geometrik yöntemin en yetkin şekilde kullanıldığı eser ise *Ethica*'dır. Spinoza bu yöntemi bilinçli olarak seçmiştir. 17. yüzyılda kesin bilgi için kullanılan yöntem matematiktir. Çünkü matematiksel kanıtlamalar şüphe götürmezdir. İşte Spinoza'nın bu yöntemi seçmesinin asıl sebebi de budur. Felsefî fikirlerini şüphe götürmez olan yöntemle ortaya koymalıydı ki kimse itiraz edip açık bulamasın. Spinoza bu yöntemle aynı zamanda Descartes'ın bilimlerde en yüksek kesinliğe ulaşma arzusunu gerçekleştirmeyi de ummuştur. Descartes'ın kullandığı geometrik

ele alırken gerçek iyiye ulaşma isteğiyle yola çıkar. Ona göre gerçek iyi, kişiyi mutlak iyiye götürebilecek vasıtaların hepsidir. Mutlak iyi ise insan zihninin doğada algıladıklarının tümünün tek bir bilgisine ermesidir.³³ Spinoza'nın amacı bahsettiği doğanın bilgisine varmaktır. Nihayetinde mutlak iyiye ulaşmış olacaktır. O tüm bilimsel bilgileri tek bir amaç altında toplama çabasındadır.³⁴ Bu sebeple gerçek iyi ve gerçek mutluluğun bilgisini aramakla işe koyulmuştur. Gerçek mutluluk varlığın bilgisine ulaşmakla mümkündür. Gerçek varlığın bilgisi de diğer tüm bilgilerden değerlidir.³⁵

Spinoza'nın Tanrı anlayışını tam olarak ortaya koyabilmek için öncelikle *varlık*, *töz* ve *cevher* kavramlarını anlamak gerekecektir. Bu kavramlar Spinoza'dan önce Aristoteles ve Descartes gibi filozoflarca da işlenmiştir. Töz kavramını felsefe tarihinde ilk kullanan filozof Aristoteles'tir.³⁶ O, töz kavramını şu şekilde tanımlamıştır: Töz, madde ve formdan oluşan tekil şeylerdir.³⁷ Onun diğer bir tanımında ise töz, “bütün değişimleri vurgulayan ve sürdüren şeydir.”³⁸ Örneklendirecek olursak; daha önceden açık tene sahip olan insanın güneşte durup kararması gibi. Asıl olan beyaz tenli insandır sonraki değişim onun sıfatıdır. Descartes'a göre ise töz tanımı ise şu şekildedir: “Algıladığımız her ne varsa içerisinde bulunduğu şeylere ait bir kavramdır.”³⁹ Yani evrene bakıldığında gördüğümüz sonradan var edilenlerin tümünün ait olduğu varlıktır. Diğer bir ifadeyle töz var olmak için başka hiçbir varlığa ihtiyaç duymayandır. Burada bahsedilen Tanrı tözüdür. Descartes evrenin üç ana tözden oluştuğu görüşündedir. Bu tözler; Tanrı, zihin ve

yöntem sadece tanımlar, postulatlar ve aksiyomlardan oluşmaktaydı. Oysa Spinoza'nın kullandığı geometrik yöntem; *Ethica*'da tanımlar, aksiyomlar, önermeler, yardımcı önermeler, tanıtılamalar ve önerme sonuçlarından oluşan bir sistemdir. Spinoza, Descartes'tan farklı olarak incelenen önermelerin tanıtlanmasına önem vermektedir. Spinoza bu yöntemi kullanırken tımdengeline dayanan bir biçimde uygulamıştır. Bkz. Nadler, *Spinoza'nın Etikası*, 69-72.

³³ Spinoza, *Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme*, çev. Çiğdem Dürüşken-Eyyüp Çoraklı (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022), 27.

³⁴ Spinoza, *Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme*, 29.

³⁵ Spinoza, *Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme*, 51.

³⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma, 1999), 852-853. Tözün dışında felsefe metinlerinde bazen “cevher” ya da “varlık kavramları da kullanılmaktadır. Bu üç kavram kullanılırken farklı anlamlar taşımamaktadır.

³⁷ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 853.

³⁸ Nadler, *Spinoza'nın Etika'sı*, 91.

³⁹ Nadler, *Spinoza'nın Etika'sı*, 91.

maddedir.⁴⁰ Descartes'e göre Tanrı, kendiliğinden var olan ve yaratma eyleminde bulunabilendir. Zihin ve madde ise yaratılmak için Tanrı'ya ihtiyacı olan tözlerdir. Töz olarak Tanrı sonsuz iken, diğer tözler sonludur. Sonlu olanlar var olabilmek için sonsuz varlığa ihtiyaç duyarlar. İşte bu noktada sonsuz varlığa akıl yürütme yöntemiyle ulaşılabilir. Bu sonsuz varlık sonlu olan varlıklardan çıkamaz. Sonsuz olma düşüncesi, kusurlu olan bireyin sonlu deneyimlerinden ötedir. İşte bu kusursuz ve sonsuz varlık ancak ve ancak Tanrı'dır.⁴¹ Spinoza'da ise töz Descartes'taki gibi üç tane değildir. Bu konuda Spinoza ve Descartes'ın farkı Spinoza sonsuz, ezeli ve ebedi tek töz anlayışına sahipken,⁴² Descartes sonlu ve yaratılmış şeylerin (insan ruhu gibi) belirsiz yahut ikincil önemde birer töz olduklarını söylemek ister gibidir. Bu şeyler var olmak için asıl tözün varlığına ihtiyaç duyarlar.⁴³

Spinoza töz ya da cevher kavramını varlık anlayışı konusunda Tanrı ile eş değer kullanmıştır. Spinoza'daki cevher tek ve bir olan Tanrı'dır. Kendi başına var olur, kendisiyle tasarlanır. Spinoza'nın vurguladığı töz, etkin tözdür. Sürekli bir oluşu ve meydana gelişi içinde barındırır.⁴⁴ Töz, Spinoza'ya göre; kavranmak için kendisinden başka herhangi bir aracı kavrama, örnek ya da varlığa gereksinim duyulmayandır. Bu tanımı bir örnekle daha anlaşılır hale getirebiliriz: “Ekşi bir elma düşünelim. Fark edeceğiniz gibi, ekşilik elmanın ayrılmaz bir niteliğidir ve kavranmak için elmanın kendisine muhtaçtır. Bir başka deyişle, elmanın ekşiliğini elmadan bağımsız düşünemeyiz.”⁴⁵ Töz, sonsuz sayıda nitelikle donatılmış olan, tüm var olanlarda bulunan bir tür ortaklıktır. Kendisi ise hiçbir nitelikle kuşatılamaz. Kısacası kendi başına kavranabilen varlıktır. Örneğin; tözü “sert bir şey gibi düşünemeyiz, çünkü sertlik ancak bir başka şeyle ilişkili olarak anlaşılabilir; onu bir fikir gibi de düşünemeyiz, çünkü her fikir bir şey hakkında, bir şeye ilişkindir.”⁴⁶ Tözün ne güzel, ne çirkin, ne sıcak, ne soğuk, ne uzamlı ne de uzamsız olduğunu söyleyemeyiz. Ancak tözü tüm bu niteliklerin içinden çıktığı kaynak olarak düşünebiliriz.

⁴⁰ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 853.

⁴¹ Rene Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev. K. Sahir Sel (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1994), 34-35.

⁴² Spinoza, *Ethica*, 35.

⁴³ Nadler, *Spinoza'nın Etika'sı*, 92.

⁴⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nadler, *Spinoza: Bir Yaşam*, 271.

⁴⁵ Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, 71.

⁴⁶ Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, 77.

Spinoza felsefesinde varlık, töz ve cevher kavramlarına bakarsak her üç kavram da aynı anlamı taşımaktadır.⁴⁷ Onun kendisini tanımlayacak başka hiçbir fikre ihtiyacı yoktur.⁴⁸ Ezelî ve ebedîdir.⁴⁹ Aynı zamanda Tanrı'nın zekâsı ve iradesi söz konusu değildir.⁵⁰ Eğer bunlar olsaydı Tanrı'nın bireysel zat olduğu söylenmiş olurdu aksine Tanrı'nın zatı yoktur. Tanrı bir nedendir. Evrenin nedenidir.⁵¹ Evrenin nedeni olan Tanrı'nın sonsuzluğu sonradan var olanların zihin idesinde mevcuttur. “İnsan zihni sınırlı kavrama kapasitesiyle değil, Tanrı'nın inşa ettiği sonsuz özüyle Tanrı'nın sonsuz kavrama yetisinin bir parçasıdır; sonsuzun sonlu parçası değil sonsuzun içinde bir sonsuzdur.”⁵² Bu sebeple zihin Tanrı'nın sonsuz oluşu düşüncesini içinde barındırır. Spinoza Tanrı'yı, özü varlığının nedeni olan varlık olarak tanımlar. Bu tanımdan dolayı Tanrı özgür bir varlıktır. Özgür olması özünü kendinde barındırmasından kaynaklıdır. Spinoza'ya göre özgür kavramına kısaca değinelim: “Bir şey, eğer yalnızca ve tümüyle kendi doğasının gerektirmesinden var oluyor ve eğliorsa o şey özgürdür. Eğer bir şey belirlendiği gibi var oluyor ve ancak kendi dışındaki bir şeyin etkisiyle, o etkinin belirlediği gibi eğliorsa o şey “gerektirilmiş”tir.”⁵³

Yukarıda da aktarılanlardan anlaşıldığı üzere, Spinoza Tanrı düşüncesini ortaya koyarken varlığın ne olduğundan hareketle yola çıkar. *Ethica* eserinde Tanrı'yı açıklarken varlık ve töz konularına değinir ve bu konuda bazı sınıflandırmalar yapar. Bu nedenle onun Tanrı anlayışı aynı zamanda varlık anlayışını yani ontolojisini ortaya koyar. *Ethica* bu anlamda önemli bir ontolojik çalışmadır.⁵⁴ O, varlık konusundaki düşüncelerini ortaya koyarken “Tanrı vardır.”⁵⁵ der ve ontolojisini bu önerme üzerinden temellendirme yolunu seçer. Yani varlıklar ikiye ayrılır: Birincisi, ilk sebep olan, var olmak için kendinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan varlıktır. İkincisi;

⁴⁷ Artık, *Farabi ve Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 35.

⁴⁸ Spinoza, *Ethica*, 33-34.

⁴⁹ Spinoza, *Ethica*, 53.

⁵⁰ Spinoza, *Ethica*, 52.

⁵¹ Spinoza, *Ethica*, 53; Yaşar Türkben, “Spinoza'ya Göre Tanrı ve İrade Özgürlüğü”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2010), 119.

⁵² Türker Armaner, “Tekillik ve Sonsuz”, *Cogito* 99 (2020), 163.

⁵³ Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, 73.

⁵⁴ Burçak Günce Çömlekçi, “Din Felsefesi Açısından Spinoza'nın Tanrı Tasavvuru”, *Beytulhikme an International Journal of Philosophy* 11/11:1 (01 Ocak 2021), 124.

⁵⁵ Spinoza, *Ethica*, 33-34.

var olmak için başka varlığa ihtiyaç duyan, varlığı ilk sebebe bağlı olan varlıktır. Bunlar sonradan var olanlardır. Spinoza, ilk sebep olan Tanrı üzerinden tüm felsefi sorularına yanıt bulmaya çalışır. O sonradan var olanlardan da ‘şeyler’ diye bahseder.⁵⁶ Peki Spinoza’nın felsefesinde şeylerin bilgisine nasıl ulaşılabilir? Bunun yolu ilk neden olarak kabul ettiğimiz varlığın bilgisine ulaşmaktan geçer. Tanrı hakkındaki düşüncelerini *Tanrı*, kavramının yanında *sıfat* ve *modus* kavramlarını da tanımlayarak sistemleştirir.⁵⁷

Spinoza *Aklın Islahı Üzerine İnceleme* adlı eserinde, Tanrı’yı şu şekilde tanımlar:

1. Her türlü neden tanımın dışında bırakılmalıdır; yani tanımlanacak nesne, izahı için kendi varlığından başka herhangi bir şeyi gerektirmemelidir.
2. Şey tanımlandığında var mı sorusuna hiç mahal bırakmamalıdır.
3. “Sıfat olarak düşünebileceğimiz hiçbir terim kullanılmamalıdır; yani tanımlanan nesne herhangi bir soyutlamayla izah edilmemelidir.”⁵⁸
4. Son olarak şeyin tanımından bütün tabi özellikleri çıkarılabilmelidir.⁵⁹

Spinoza’nın bu tanımlamasına ek olarak *Ethica* adlı eserinde de Tanrı’nın ya da tözün tanımını yaptığı görülür. *Ethica*’da;

1. Kendisinin nedeni derken, özü var oluşunu gerektiren şeyi kast ediyorum; yani var olmadığı takdirde doğasını kavrayamayacağım şeyi.
2. Bir şey kendisiyle aynı doğadan başka bir şeyle sınırlandırılabilirse, o şeye kendi cinsinde sonlu denir. “Örneğin bir cismin sonlu olduğunu söyleriz. Çünkü her zaman daha büyüğünü düşünebiliriz. O halde bir düşünce de başka bir düşünceyle sınırlanır. Ama bir cisim bir düşünceyle sınırlanamaz, bir düşünce de bir cisimle sınırlanamaz.”⁶⁰
3. Töz derken kendisinde olan ve kendisiyle kavranabilen şeyi anlıyorum. Yani kavramı başka bir şeyin kavramından oluşturulması gerekmeyen şeyi.
4. Sıfat derken anladığım aklımızın tözün özünü kuran şey olarak anladığıdır.
5. Tanrı derken mutlak anlamda sonsuz varlığı anlıyorum; başka deyişle her biri ezeli ebedi ve sınırsız özünü ifade eden sonsuz sıfatlardan ibaret özü.⁶¹

⁵⁶ Arıcan, *Panteizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza’nın Tanrı Anlayışı*, 34.

⁵⁷ Spinoza, *Ethica*, 45-60.

⁵⁸ Spinoza, *Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme*, 117.

⁵⁹ Spinoza, *Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme*, 119.

⁶⁰ Spinoza, *Ethica*, 34.

⁶¹ Spinoza, *Ethica*, 33-34.

Her iki eserinde de Spinoza'nın Tanrı tanımı aynıdır. *Aklın Islahı Üzerine İnceleme* adlı eserinde Tanrı'nın ne olduğu ortaya konulurken daha kısa tanımlama yapılmıştır. *Ethica*'da ise Tanrı tanımı daha açık ve anlaşılır bir hal almıştır. *Ethica*'da; Tanrı birinci tanıma göre, kendi kendisinin nedeni olan, var olmak için başka nedene ihtiyaç duymayan varlıktır. Tanrı, doğasını kavrayabilmek için yine onun var olduğuna inanmamız gereken bir varlıktır. İkinci tanımda ise var olan başka hiçbir şey ile sınırlandırılmayan, sınırsız, sonsuz ve ezeli olan varlığa Tanrı denmiştir. Üçüncü tanıma göre, Tanrı kendisi ile kavranabilendir. Spinoza her iki kitabında da Tanrı'yı ilk neden olarak ele alıp sonradan var olanların sonlu olduğunu vurgulamıştır. Spinoza'ya göre Tanrı'yı anlayabilmek için başka kavramlara gerek yoktur. Tanrı sıfatlardan önce var olandır.⁶² Ona ilk sebep denmesi de bundandır. Çünkü töz sıfatların nedenidir. Töz olmadan hiçbir sıfat (*hal-modus-tavır*) var olamaz. Bu nedenle tüm var olanları anlamaya, zorunlu olan ilk sebebin yani tözün varlığını kabul ederek başlayabiliriz.

Spinoza var olanların nasıl var olduğu konusunu neden sonuç ilişkisi içinde açıklar. Ona göre bir sonuç var ise bu sonucu gerekli kılan bir neden de vardır. İşte bu neden zorunlu olan ilk sebeptir. Bu ilk sebep de ezeli olan Tanrı'dır.⁶³ Tanrı kendi dışındaki var olanların var olma sebebidir. Varlıkların nedeni olan Tanrı'nın özüne dikkat edersek, gerçekte var olup olmadığını düşünmeksizin, bu nedenin var oluş süresi gerektirmediğini görürüz.⁶⁴ Tanrı anlayışı konusunda düşünürler aynı görüş etrafında birleşmemişlerdir. Çünkü onun Tanrı anlayışında, zorunlu ilk sebep olarak ele alınmış bir Tanrı vardır. Spinoza neden sonuç çerçevesinde hareket ederek ilk nedene ulaşalım derken değişebilir tekillerden yola çıkarak asıl olan nedene ulaşmaktan bahsetmektedir. Bu tekillerin varoluşlarının özleriyle bir bağlantısı yoktur. Bu sebeple her tekil başka bir nedenin sonucunda vardır. Bu durum, asıl özü kendinin nedeni olan Tanrı'ya kadar uzanır.⁶⁵ Tanrı'yı var eden bir neden yoktur. Onun varlığı özünün neticesindedir. Yani Tanrı zorunlu bir varlık olarak kendi kendinin nedenidir.⁶⁶

⁶² Spinoza, *Ethica*, 37.

⁶³ Spinoza, *Ethica*, 36.

⁶⁴ Spinoza, *Ethica*, 73.

⁶⁵ Spinoza, *Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme*, 121.

⁶⁶ Spinoza, *Ethica*, 52-53.

Spinoza'ya göre tözün başka bir töz tarafından meydana getirildiğini düşünmek yanlıştır. Çünkü tözün bilgisi kendi nedeninin bilgisine bağlıdır.⁶⁷ Kendi nedenini bilmeyen varlık töz olamaz. Spinoza, tözün nedeni olduğu varlıklar hakkında şüpheyeye düşmüş olan insanların, töz hakkında da bilgi sahibi olmaktan uzak oldukları görüşündedir.⁶⁸ Bu düşüncede olan kimseler için tözün varlığını ve ilk sebep oluşunu kavramak zordur. Spinoza "Tözün akıl dışında bir hakikati yoktur."⁶⁹ görüşündedir. Sonradan var edilenler kendi özü dışındaki nedenlerle kavranabilir. Töz ise akılda var olan özü ile kavranabilir. Tözü başka bir neden tanımlayamaz. "Tözün var oluşu salt tanımından çıkarılacaktır."⁷⁰ Tanrı'nın varoluşu ile özü bir ve aynıdır.⁷¹ Bu sebeple Tanrı için bir nedene ihtiyaç yoktur. Tanrı'nın özü varoluşunu gerektirir. Onun öncesinde var olan başka bir varlık yoktur. Bu sebeple Tanrı ilk sebeptir ve özü varlığının nedenidir. Sonradan var olanların özü ise varlığını gerektirmez. Doğanın düzeninde sonradan var olanların olması ya da olmaması eşdeğerdir. Eğer sonradan var olanlar da öz itibarıyla kendi varlıklarını gerektirseydi onlar da sonsuz varlık olarak kabul edilirdi. Böyle bir şey mümkün değildir. O zaman bir tekil varlıktan bahsetmek mümkün olamazdı. Bu sebeple özü varlığının nedeni olan tek varlık vardır. O da Tanrı'dır.⁷² Böyle bir Tanrı tasavvuru ile birlikte Spinoza'ya göre varlığın bilgisine ulaşmak için zihnin önce doğanın bilgisine ulaşması gerekir. Daha sonra doğada var olanların bilgisinden hareketle, doğayı anlaması gerekir. Zihin doğayı anladıkça en yetkin varlığın (Tanrı'nın) bilgisine ulaşmış olacaktır. Zihnin bilgi düzeyi arttıkça hem kendi gücünü hem de doğanın düzenini daha iyi kavrayabilir. Kişi doğada var olan bu düzeni kavradıkça da kendini boş ve anlamsız uğraşlardan geri tutar. İşte bu yolla zihnin yetkinliği artmış demektir.⁷³ Doğa ontolojik olarak Tanrı'dan ayrı değildir. Bunun nedeni Tanrı'nın sonsuz varlığıyla tüm gerçekliği kendisinde içermesidir.⁷⁴

Düşünen töz, düşüncesi bir öznitelik ya da doğal özellik olan töz, sonsuz ve eşsizdir; yalnızca tek bir düşünen töz bulunmaktadır. Aynı şey, uzamlı töz, diğer bir deyişle uzam (ya da

⁶⁷ Spinoza, *Ethica*, 40.

⁶⁸ Spinoza, *Ethica*, 41.

⁶⁹ Spinoza, *Ethica*, 42.

⁷⁰ Spinoza, *Ethica*, 43.

⁷¹ Spinoza, *Ethica*, 68.

⁷² Armaner, "Tekillik ve Sonsuz", 164.

⁷³ Spinoza, *Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme*, 55.

⁷⁴ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 803.

boyutsallığı maddenin özü) bir öznitelik olan töz için de geçerlidir. Aslında, düşünce ve uzam tek bir sonsuz ve kusursuz tözün öznitelikleri ya da doğal özellikleridir. Düşüncesi bir öznitelik olan töz sayısal olarak uzamı bir öznitelik olan töz ile özdeşdir.⁷⁵

Tözün özelliklerine ait bu açıklamalardan sonra Spinoza'nın tözün sıfatlarını nasıl anladığı ele alınabilir. Ona göre tözün farklı sıfatları vardır ve bu sıfatlar arasında farklılıklar olabilir. Ancak bu farklılıklar birden fazla töz olduğunu kanıtlamaz. Bu yönüyle sıfatların birbirinden tamamen farklı olması gibi bir durum söz konusu değildir.⁷⁶ Spinoza, Tanrı'yı tanımlarken onun sıfatlarıyla bir olan öz olduğunu ifade etmiştir. Bu sebeple Tanrı'nın sıfatları, Tanrı'yı anlayabilmemiz açısından önemlidir. Spinoza düşüncesinde Tanrı'nın sıfatları Tanrı'dan ayrı düşünilemeyen, Tanrı'nın özünü kuran şeylerdir. O, "sıfat derken anladığım, aklımızın Tözün özünü kuran şey olarak anladığıdır"⁷⁷ der. Yani sıfatlar Tanrı'nın özünü oluşturmaktadır. Spinoza'ya göre sonsuz olan Tanrı sonsuz sıfatlara sahiptir.⁷⁸ Sıfatlar kendi başına kavranmalıdır. Sıfatların kendi başına kavranması tözün mevcudiyetine bağlı bir haldir. Her bir sıfat tözde her zaman ve aynı anda vardır. Bir sıfatın diğeri olmaksızın kavranılamaması gibi bir durum söz konusu değildir. Bu ilk neden olan tözün zorunlu varlık olarak var olmasından dolayıdır ki bu da açıklama gerektirmeyen bir durumdur. Mutlak olarak sonsuz varlık ezelî ve ebedî olan tözün kavranmasını sağlayan sonsuz sıfatlardan oluşur. Ne kadar çok sıfat olsa da bunlar tek tözde mevcuttur. Ayır ayrı varlıklar olarak kavranamaz. Bu durum tözün özünden kaynaklıdır.⁷⁹ Sıfatların çok olması tözün de birden fazla olması anlamına gelmez. Tekiller yani sonradan var olanlar var olmadan önce Tanrı'nın sonsuz idesinde bulunmaktadır. Var olduklarında da Tanrı'nın sıfatlarıyla kavranabilirler.⁸⁰ Descartes bu sıfatları birer cevher olarak kabul ederken, Spinoza bunları sıfat mertebesine indirgemıştır.⁸¹

Spinoza Tanrı'nın sıfatlarını *Ethica* adlı eserinin 4. ve 5. tanımında ortaya koymuştur. Sıfat, tözün özünü ifade eden kavramdır. Yani töz dediğimizde aklımıza

⁷⁵ Nadler, *Spinoza: Bir Yaşam*, 271.

⁷⁶ Artık, *Farabi ve Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 36.

⁷⁷ Spinoza, *Ethica*, 34.

⁷⁸ Spinoza, *Ethica*, 35.

⁷⁹ Spinoza, *Ethica*, 45.

⁸⁰ Armaner, "Tekillik ve Sonsuz", 165.

⁸¹ Türkben, "Spinoza'ya Göre Tanrı ve İrade Özgürlüğü", 120.

gelenler onun sıfatlarını oluşturur. Tözün zihinde beliren kavramlarıdır. Sıfatlar her zaman aynı anda tözdedir. Onların Tanrı'nın dışında mevcudiyetlerinin olduğunu söylemek iki farklı töz olduğunu söylemek anlamına gelir.⁸² Tanrı'nın sıfatları değişmez.⁸³ Her ne kadar sıfat dediğimizde bireyin zihninde beliren tözün özü olsa da birey bu sıfatların sadece ikisini anlayabilir. Çünkü birey sınırlı yeterliliğe sahip olduğundan dolayı tüm sıfatları anlayamaz. Anlayabileceği bu iki sıfat *düşünce* ve *yer kaplama (uzam)* sıfatlarıdır.⁸⁴ Bu iki sıfat birbirine indirgenemez. Fakat ikisi arasında paralel bir ilişki vardır. Uzam, tözün sıfatıdır ondan ayrı düşünülemez.⁸⁵ Ancak Tanrı cismanî bir varlık olmadığı için uzamın Tanrı'ya nasıl atfedildiği açık olmayabilir. Spinoza'ya göre uzamın tözün sıfatı olması Tanrı'nın maddi ve yer kaplayan bir şey olması anlamına gelmemektedir. Ona göre Tanrı'yı uzam sıfatından dolayı cisimleştirenler; Tanrı'yı hayal gücünün vehimleriyle algılayan kişilerdir. Tanrı cismânî değildir.⁸⁶ Spinoza'ya göre varlıklar doğada sürekli bir oluş içerisinde. Bu oluş sürecinde cisimler birleşip ayrılarak sürekli bir eylem halindedirler. “Cisimlerin sürekli karşılaşmaları, birleşmeleri ya da dağılmalarıyla açıklanan ilişkisel, maddi ağ, Spinoza'nın “Tanrı ya da doğa” dediği tek tözün, ezeli-ebedî bir üretim gücünün bizim deneyimleyebildiğimiz iki sıfatından birinin ‘uzam’ın açılımıdır.”⁸⁷

Tanrı'ya cismanîlik atfedilmesinin sebebi de bu sıfattır. Uzam sıfatı Tanrı'nın tavırlarının ortaya çıkmasını sağlayan sıfattır. Tanrı'nın tavrı olarak yeryüzünde var olanlar bu sıfatın tezahürleridir. Sonradan var olanlar benliklerinde barındırdıkları birbirine uyumlu cisimlerin birleşmesiyle ortaya çıkarlar. Bu var oluş Tanrı'nın uzam sıfatının tavrı sayesinde. Bu sıfat Tanrı'nın cismânîliğini değil Tanrı'nın tavırları olarak sonradan meydana gelen varlıkların cismanî oluşunu ortaya koymaktadır. Spinoza Tanrı'nın varlıkları var etmesinin bu iki sıfatının tezahürü olduğu düşüncesindedir. Üç şekilde var olma söz konusudur. “Birincisi; Tanrı'ya ait bir niteleyenin mutlak doğasından “aracısız” çıkan tarzlar. İkincisi; Tanrı'nın bir niteliğinden çıkan ve sonsuz bir oluşa uğrayan “aracılı” tarzlar. Üçüncüsü; sınırlı

⁸² Spinoza, *Ethica*, 45.

⁸³ Spinoza, *Ethica*, 69.

⁸⁴ Spinoza, *Ethica*, 53; Nadler, *Spinoza'nın Etika'sı*, 93.

⁸⁵ Bayle, “Spinoza ve Ethica Üzerine”, 214.

⁸⁶ Spinoza, *Ethica*, 53.

⁸⁷ Gaye Çankaya Eksen, “Spinoza'da İnsanı İnsan Yapan Şey Üzerine”, *Cogito* 99 (2020), 112-113.

tarzlar (fizik dünyada gördüğümüz her şey).”⁸⁸ Görüldüğü üzere Tanrı’nın düşünme ve uzam sıfatlarının tavırları olarak var olanlar üç şekilde var olmuştur. Bu var oluşun ilki Tanrı’nın kendi özünü oluşturur. İkincisi ise bizim göremediğimiz doğanın içerisinde var olan diğer varlıklardır. Sonuncusu ise gözle gördüğümüz sınırlı ve maddi olarak var olan her şeydir. Tanrı’nın modusları (*tavır-tarz*) konusuna ikinci başlıkta ayrıntılı olarak değinilecektir.

Bütün bunlarla birlikte Spinoza’ya göre Tanrı hakkında şunlar söylenebilir: Tanrı vardır ve tüm var olanların ilk ve tek sebebidir. Tanrı ezelî ve ebedîdir. “Tanrı ya da Tanrı’nın bütün sıfatları ezelîdir.”⁸⁹ Tanrı kendi kendisinin sebebi olmasından dolayı Tanrı’dır. Kendi eylemini belirleyebilen varlıklar Spinoza’ya göre özgürdür.⁹⁰ Kendi eylemini kendisi belirler ve bu nedenle özgürdür. O, mutlak zorunlu olarak vardır ve var olmak için kendinden başka hiçbir şeye muhtaç değildir.⁹¹ Sıfatlar Tanrı’nın özünü ifade eden her şeydir. Sıfatlar, Tanrı’nın ezelî varlığını ifade eden Tanrı’dan ayrı düşünülemeyen özünde var olan niteliklerdir.⁹² Bunun yanında hiçbir şey Tanrı’dan habersiz ve özgür değildir. Her şeyin var oluşu ve değişimi Tanrı’nın bilgisi dâhilindedir. Tanrı bütün insanî özelliklerden arındırılmıştır. Fakat insan zihni kusurlu da olsa Tanrı bilgisine ulaşmayı mümkün kılar. Bu tür bilgiye ulaşan insan da en yüksek iyiye ulaşmış olur.⁹³ Bu bilgi Tanrı’nın bilgisidir. İşte bunun neticesinde insan yetkinliğe ulaşmış olur.

Spinoza insanın Tanrı bilgisine ulaşabilmesinde zihin ve beden birliğinin önemli olduğunu vurgulamıştır. İnsanın diğer insanlardan daha yetkin olduğunu anlayabilmemizin bir yolu vardır. Bu yolu Spinoza şu şekilde belirtmiştir:

[...] Bununla beraber, fikirlerin de tıpkı nesneleri gibi kendi aralarında farklılıklar arz ettiğini ve birinin diğerinden üstün olduğunu ve daha çok gerçeklik içerdiğini, bunun da birinin nesnesinin diğerinin nesnesinden daha üstün olması ve daha çok gerçeklik içermesi ölçüsünde olduğunu da inkâr edemeyiz. Ve bu nedenle, insan zihninin diğerlerinden ne açıdan farklı olduğunu ve diğerlerinden neden daha üstün olduğunu belirlememiz için, daha önce dediğimiz gibi, onun nesnesinin, yani insan bedeninin doğasını bilmemiz gerekir. Bunu burada açıklamam

⁸⁸ Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, 89.

⁸⁹ Spinoza, *Ethica*, 67.

⁹⁰ Spinoza, *Ethica*, 35.

⁹¹ Çömlekçi, “Din Felsefesi Açısından Spinoza’nın Tanrı Tasavvuru”, 127.

⁹² Spinoza, *Ethica*, 45.

⁹³ Karl Pearson, “Maimonides and Spinoza, *Oxford University Press on Behalf of the Mind Association* 8/31 (Temmuz 1883), 341.

mümkün değil, zaten kanıtlamak istediğim şeyler için böyle bir açıklamaya da gerek yok. Ama yine de genel olarak söyleyecek olursam, bir beden aynı anda pek çok şekilde eylemeye ya da maruz kalmaya, öbürlerine kıyasla, ne kadar yatkınsa, onun zihninde, öbürlerine kıyasla, aynı anda pek çok şeyi algılamaya o kadar yatkın olur; ayrıca, bir bedenin edimleri ne kadar kendine bağlıysa ve eylemde bulunurken kendine ne kadar az beden eşlik ediyorsa, zihni de seçik olarak anlamaya o kadar yatkın olur diyebilirim.⁹⁴

Spinoza'ya göre insan, algılama ve anlama arasındaki ilişkiyi kurabildiği zaman kendisine faydalı olan şeyi gerçekleştirebilir. Diğer bir deyişle bedenin karşılaşmalarının doğrudan etkileri ile zihnin upuygun fikirler oluşturması arasındaki ilişkiyi anlayabilirsek, zihin ve beden denkliliğini kuran düşünce silsilesini takip ederek insana faydalı olan şeyi ortaya koyabiliriz. Hatta İnsanın Tanrı'yı anlayabilmesi durumunun, kendisi için en faydalı şey olduğunu anlayabilecektir.⁹⁵ Bu varılan nokta kişinin en yetkin olduğu noktadır.

1.2. TANRI AŞKIN MIDIR? İÇKİN MİDİR?

Spinoza felsefesinde Tanrı ile âlem arasında nasıl bir ilişki olduğunu anlamak için onun Tanrı anlayışını ve Tanrı'nın sıfatları konusunu ele almak önemliydi. Bu nedenle bir önceki bölümde bu meseleler incelendi. Nihayetinde Tanrı'nın âlem ile olan ilişkisini belirlemek için Spinoza'da Tanrı'nın ve sıfatlarının nasıl anlaşıldığını bilmek gerekecektir. Bu bilgilerle birlikte Spinoza'da Tanrı âlem ilişkisine bakıldığında cevaplanması gereken önemli bir soru vardır: Tanrı âlemle iç içe midir? Yoksa Tanrı âlemin dışında aşkın bir varlık mıdır? Spinoza'nın bu soruya nasıl cevap verdiği düşünce tarihinde oldukça tartışmalı bir alan açmıştır. Çünkü Spinoza'da ilk ve tek sebep olan Tanrı, bu bağlamda doğa ile aynı anlamda ve birbiri yerine kullanılmış gibidir. Bu soruya cevap verebilmek için öncelikle, *modus*, *tavır*, *hareket*, *natura naturans* ve *natura naturata* kavramlarını açıklamak gerekecektir.

Spinoza sisteminde Tanrı ile sonlu varlıklar arasında sonsuz moduslar vardır.⁹⁶ Moduslar sonsuz olan tözün tavırlarıdır. Spinoza bu konuda “Tavır derken tözün hallerini anlıyorum.”⁹⁷ diyerek modusu tek ve değişmez olan Tanrı'nın halleri olarak açıklamıştır. Bu tanıımı şu şekilde daha anlaşılır hale getirebiliriz; okyanusu Tanrı

⁹⁴ Spinoza, *Ethica*, 126-127.

⁹⁵ Çankaya Eksen, “Spinoza'da İnsanı İnsan Yapan Şey Üzerine”, 109.

⁹⁶ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 803.

⁹⁷ Spinoza, *Ethica*, 35.

olarak düşündüğümüzde ona karışan tüm dalgaları Tanrı'nın tavırları olarak ele alabiliriz. Moduslar başka şeylerden yardım alarak kavranabilirler. Etrafta gördüğümüz dağlar, dereler, hayvanlar modusların bazılarıdır. Bunları kavrayabilmek için niteliklerinden yardım alırız. Bunlar kendi içinde değil başka şeyin içindedir. Ancak kendileri dışındaki nedenlerin etkisi olarak anlaşılabilir.⁹⁸ Modus-tavır-hareket tümü aynı anlamı ifade etmektedir. Moduslar hiçbir şekilde Tanrı'dan bağımsız olarak düşünülemez. Tanrısız hiçbir şey ne var olabilir ne de tasarlanabilir. Bu sebeptir ki Tanrı her şeyin içkin sebebidir.⁹⁹ Her şey ondan çıkmıştır. Fakat hiçbir şey onun benzeri değildir. O sadece var olanların ilk ve zorunlu sebebidir. Tanrı'nın içkin sebep oluşu şu anlama gelmektedir; Tanrı şeyleri yalnızca kendi doğasından varlığa getirmemiş, aynı zamanda onları kendi doğasına bağlı, kendinde, kendine içkin olarak bulundurmıştır. Sınırlı oluşlarının sebebi de budur. Başka bir varlığa bağlı olarak var olmaları onları sınırlı yapmıştır. Sonradan var olanlar Tanrı'nın doğasında var olmuştur ve süresi bitene kadar onda bulunacaktır.¹⁰⁰

Moduslar ikiye ayrılır; sonsuz moduslar; Tanrı'dan doğrudan doğruya çıkarlar, sonlu moduslar ise ortaya çıkmak için başka bir nedene ihtiyaç duyarlar. Sonlu moduslar sayısızdırlar. Bunlar birbirlerini gerektirirler. Sonsuz moduslar ise içlerinde sonlu modusları barındıran sonsuz bağlantılardır. Tanrı'nın yer kaplama (uzam) sıfatı altındaki değişim ve dönüşüme konu olan moduslar, sonlu modusları oluşturur. Sonsuz moduslar ise yer kaplama sıfatı altındaki değişimin ve dönüşümün sürekliliği ve sonsuzluğudur.¹⁰¹ Spinoza felsefesinde sonlu moduslar Tanrı'dan hemen çıkmaz. Arada sonsuz moduslar vardır. Bunların sonucunda sonlu moduslar var olur. Sonlu ve geçici moduslar sonsuz ve ezelî-ebedî modusların sonuçlarıdır.¹⁰² İlk sebep olan Tanrı'nın tavırlarının (modusların) kendisine benzeyip benzememesi veya Tanrı'dan zorunlu olarak çıkan sonlu varlıklar düşünüldüğünde Tanrı'nın bölünüp bölünemeyeceği konusu akla gelmektedir. Spinoza bu konuya şu şekilde cevap vermiştir: "Mutlak anlamda sonsuz olan töz bölünemez."¹⁰³ Eğer töz bölünebilseydi

⁹⁸ Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, 72.

⁹⁹ Spinoza, *Ethica*, 47-50.

¹⁰⁰ Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, 86.

¹⁰¹ Spinoza, *Ethica*, 67.

¹⁰² Spinoza, *Ethica*, 60-63.

¹⁰³ Spinoza, *Ethica*, 51.

ondan bir parça olan modus da töz ile aynı nitelikleri taşırdı. Spinoza'ya göre böyle bir şey söylemek tek töz değil birden fazla töz olduğunu kabul etmek sayılır. Böyle bir şey mümkün değildir. Töz tektir ve ilk sebeptir. Tanrı'nın bölünüp bölünemeyeceği noktasında Spinoza'nın düşünceleri, onun monist Tanrı anlayışına sahip olduğunu da göstermektedir.¹⁰⁴ Spinoza'nın Tanrı tasavvuru başlığında Tanrı'ya aynı zamanda cevher dediğini belirtmiştik. Spinoza bu görüşüyle felsefi monizmi teolojik monizmde eritmiştir.¹⁰⁵

Bir önceki kısımda belirtildiği gibi Spinoza varlıkları ikiye ayırmıştır: İlk varlık sonsuz-sınırsız, kendi kendisinin nedeni olan ezeli ve ebedî olan varlıktır; ikincisi de sonradan var olan, var olmak için başka sebebe ihtiyacı olan, başka bir neden ile sınırlandırılabilen ve sonlu olan varlıklardır.¹⁰⁶ Spinoza sonsuz sınırsız, sadece kendi kendisinin nedeni olan varlığa Tanrı, cevher ya da töz demiştir. O *Ethica* eserinin 6. tanımında “Mutlak olarak sonsuz bir varlığa yani sonsuz sıfatları olup başsız ve sonsuz özü bu sonsuz sıfatlarında her biriyle ifade edilmiş cevhere (töz) Tanrı diyorum.”¹⁰⁷ şeklinde Tanrı'yı ifade etmiştir. Sonlu, sınırlı varlıklar Spinoza'ya göre başka bir şey ile var olan ve tasarlanan varlıklardır. Bu varlıklar ancak ve ancak başka nedenlerle kavranabilir. Başka nedenlerle kavranabilen varlıklar o nedene içkindir.¹⁰⁸ Sonradan var olanlar Spinoza felsefesinde Tanrı'nın moduslarıdır. Modus Spinoza'da cevherin duygulanışı olarak geçmektedir. Kendi kendisinde değil başka bir şeyle var olan ve başka bir şeyin yardımıyla tasarlanan varlıklar tözün hareketleri, moduslarıdır.¹⁰⁹

Spinoza'nın tanrısı içkin midir? sorusuna cevap olarak Spinoza, “var olan her şey Tanrı'da vardır ve Tanrı olmadan hiçbir şey var olamaz ve kavranamaz”¹¹⁰ şeklinde cevap verir. O, bu önermede Tanrı'nın var ettiği her şeyin o olmadan kavranamayacağını anlatmaktadır. Yani bizler doğada var olanları ancak ve ancak Tanrı'yı kavradığımız ölçüde kavrayabiliriz. Tanrı var ise sonradan var olanlar vardır. Var olanların meydana gelmesindeki içkin sebep Tanrı'dır.¹¹¹ Çünkü Spinoza'nın “her

¹⁰⁴ Çömlekçi, “Din Felsefesi Açısından Spinoza'nın Tanrı Tasavvuru”, 126.

¹⁰⁵ Arıcan, *Panteizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 57.

¹⁰⁶ Spinoza, *Ethica*, 36.

¹⁰⁷ Spinoza, *Ethica*, 35.

¹⁰⁸ Spinoza, *Ethica*, 42.

¹⁰⁹ Spinoza, *Ethica*, 71-72.

¹¹⁰ Spinoza, *Ethica*, 53.

¹¹¹ Spinoza, *Ethica*, 67.

şey Tanrı’ dandır.” anlayışı Tanrı’nın içkin sebep oluşunun göstergesidir. Aslında bu sonradan var olanlar Tanrı’dan ayrı fakat Tanrı’nın her zaman bir parçası olarak var edilenlerdir. Bu, birçok Tanrı olduğu anlamını taşımaz. Var olmak için Tanrı’nın varlığının şart olduğu düşüncesini dile getirir. Tanrı var olanların hem var oluşlarının hem de özlerinin etkin sebebidir.¹¹² Tanrı’nın içkin sebep oluşunun diğer bir kanıtı da budur.

Doğadaki tüm öznitelikler -biz bunların yalnızca ikisinin bilgisine sahibiz- görünüşte tözdeki ayrılıklarına karşın, aslında tek bir varlığın farklı yönleridir. Doğa birliktir, dışında hiçbir şey olmayan bir bütündür. Öyleyse, eğer Doğa aslında sonsuz özniteliklerin oluşturduğu bir töz, tüm şeylerin temelindeki üretici birlikse, o zaman Doğa Tanrı’dır. Doğadaki tüm şeyler “Tanrı’nın içinde var olur ve anlaşılır.” Tanrı doğanın dışında değildir. O, uzaklardaki bir neden değildir. Aslında, Tanrı var olan her şeyin devamını sağlayan, içkin nedendir. Ayrıca, Tanrı her şeyin özgür nedenidir, yine de bu, şeylerin olduklarından farklı bir şekilde ya da daha az ya da çok kusursuz olabilecekleri anlamına gelmemektedir. Her şey öncesiz-sonrasız bir zorunlulukla Tanrı’dan -Doğadan- gelir. Doğadaki hiçbir şey olumsal ya da rastlantısal değildir. Kendiliğinden, nedensiz olaylar yoktur. Hiçbir şey gerçekleştiğinden farklı olamazdı. Her şeyin yazgısı önceden belirlenmiştir ve Tanrı’nın öncesiz-sonrasız öznitelikleri tarafından zorunlu kılınmıştır.¹¹³

Spinoza’nın Tanrısının içkin oluşuyla ilgili bu yorumların yanında onun tanrı tasavvurunda aşkınlık olduğunu düşünenler de vardır. K. Arıcan, Spinoza’da Tanrı’nın içkin ama aynı zamanda aşkın olduğunu ifade eder. Ona göre Tanrı her şeyin bilgisine sahiptir ve Tanrı’nın her şeyi bilmesi onun aşkın olmasıyla bağlantılıdır. Tanrı her şeyin var edicisi ilk sebeptir. Var olanların hepsi onun kudretiyle muhafaza edilmektedir. Bu anlamda Tanrı tüm sonradan var olanların üstünde aşkın bir varlık olarak önümüze çıkmaktadır.¹¹⁴

Yukarıda da bahsedildiği gibi Tanrı ve Tanrı’dan çıkanlar için ayırım yapılmaktadır. Bu noktada *natura naturans* ve *natura naturata* kavramları kullanılır. Spinoza’nın, *natura naturans* ve *natura naturata* ile ifade etmeye çalıştığı kavramlar, “Osmanlı Türkçe’sinde eskiden sırasıyla Tabiat-ı Fâtıra (Yaratıcı Tabiat) ve Tabiat-ı

¹¹² Spinoza, *Ethica*, 73.

¹¹³ Nadler, *Spinoza: Bir Yaşam*, 271.

¹¹⁴ M. Kazım Arıcan, “Spinoza’nın Tanrı Anlayışının Din Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (15 Haziran 2007), 176.

Meftûre (Yaratılmış tabiat) kavramlarıyla ifade edilmiştir.”¹¹⁵ Bu kavramlardan da anlaşılacağı üzere Spinoza’da tabiat ve Tanrı iç içe kullanılmıştır. Her iki kavram da Tanrı’yı, aynı zamanda doğayı ifade etmektedir.¹¹⁶ Buradaki kavramların ilki ile doğanın nedeni olan Tanrı’dan, ikincisi ile de neden olunan, yani etkilenen yönü anlatılmak istenmiştir.¹¹⁷ Spinoza bu kavramları şu şekilde açıklamıştır: Yaratan doğa dendiğinde kendinde olanı ve kendi kendisiyle kavrananı anlamamız gerekmektedir, yaratılan doğa ise Tanrı’nın doğasından veya sıfatlarından zorunlu olarak çıkan her şeydir. Diğer bir ifadeyle Tanrı olmadan var olamayacak ve tasavvur edilemeyecek her şey yaratılan doğadır.¹¹⁸

Spinoza doğayı bir neden olarak göstermek istediğinde *natura naturans* kavramını, doğayı bir sonuç olarak göstermek istediğinde ise *natura naturata* kavramını kullanmıştır.¹¹⁹ Yani ezelî ebedî ilk neden *natura naturans*, sonradan var olanlar, Tanrı’nın tavrı olarak meydana gelenler ise *natura naturata*’dır. Örneklendirildiğinde; genel anlamda *natura naturata* dediğimiz insan ise, özel olanı insanın yapıp ettikleridir. Spinoza bu ayrımla Tanrı’nın, âlemden ve şeylerden farklı oluşunu, onun âlemden ve şeylerden aşkın oluşunu ortaya koymuştur.¹²⁰ Aynı zamanda bu ayrıma dikkat çekilerek hem onların içinde olup hem de onlardan farklı olduğunu ortaya koymuştur. Tanrı’nın içkin olmasıyla beraber var edilenlere benzememesiyle de aşkın olduğunu göstermektedir.¹²¹

Spinoza’ya göre Tanrı dediğimiz doğa, o ezelî-ebedî ve sınırsız varlık, zorunlu olarak var olduğu gibi, zorunlu olarak da hareket etmek zorundadır.¹²² Her şey zorunlu olarak vardır. “Var olan her şey Tanrı’dadır ve Tanrı olmadan hiçbir şey var olamaz ve kavranamaz.”¹²³ Buradan anlaşılan Tanrı varsa diğer varlıklar onun varlığı

¹¹⁵ M. Kazım Arıcan, “Spinoza’nın *Natura Naturans* ve *Natura Naturata* Kavramlarının Anlamsal İçeriği Üzerine Tartışmalar”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/1 (01 Şubat 2004), 88.

¹¹⁶ Spinoza, *Ethica*, 60.

¹¹⁷ Süleyman Taşkın, “Spinoza’nın Determinizm Anlayışı ve Tanrı/Töz Düşüncesine Yansıması”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (25 Aralık 2020), 376.

¹¹⁸ Spinoza, *Ethica*, 79.

¹¹⁹ Spinoza, *Ethica*, 79.

¹²⁰ Arıcan, “Spinoza’nın *Natura Naturans* ve *Natura Naturata* Kavramlarının Anlamsal İçeriği Üzerine Tartışmalar”, 94.

¹²¹ Arıcan, “Spinoza’nın *Natura Naturans* ve *Natura Naturata* Kavramlarının Anlamsal İçeriği Üzerine Tartışmalar”, 95.

¹²² Spinoza, *Ethica*, 75-78.

¹²³ Spinoza, *Ethica*, 78.

neticesinde zorunlu olarak vardır. Bu zorunluluk neticesinde ortaya koyulmuş yasalar vardır. Bunlar Tanrı'nın yasalarıdır. Bu yasalar Tanrı için de zorunludur. Çünkü doğanın işleyişinin bozulmaması için Tanrı bu işleyişin dışında bir değişim meydana getiremez. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi Spinoza'nın mucize görüşü bölümünde ele alınacaktır.

İnsanlar Tanrı'nın aşkın ya da içkin olup olmaması konusunda kendilerince yorumlamalara gidebilirler veyahut Tanrı'nın doğa ile bir olması konusunu bilgileri ölçüsünde kavrayabilirler. Kendilerinden yola çıkarak Tanrı'yı tasavvura kalkarlar. Onlara göre Tanrı sığınacak bir limandır. Yukarıda da bahsedildiği üzere, Spinoza için Tanrı'yı anlayabilmenin yolu onun ilk sebep olarak var olduğunu kabulle başlar. Spinoza Tanrı ve âlemi bir tutmuş ve bu düşüncesiyle panteist olarak nitelendirilmiştir.¹²⁴ Panteizm Tanrı âlem ikiliğini ortadan kaldıran düşüncedir. Panteist olması konusu Tanrı'nın aşkın ve içkin olup olmaması noktasında bize ışık tutar. Çünkü panteist tasavvurda Tanrı, âlem ile iç içedir. Spinoza'nın Tanrısı içkin bir Tanrı olarak nitelendirilse de onun panteist mi yoksa panenteist mi olduğu konusunda bazı tartışmalar mevcuttur.

1.3. PANTEİZM-PANENTEİZM

Spinoza'nın içkin Tanrı anlayışının daha iyi anlaşılması açısından panteizm ve panenteizm kavramlarının ne olduğuna açıklık getirilecektir. Ayrıca burada Spinoza'nın panteist mi yoksa panenteist mi olduğu konusu da açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

Panteizm, Yunanca “*pan*”, “*theos*” ve “*ism*” kelimelerinden oluşmuştur. “*Pan*”; “bütün”, “her şey”, “tam” manalarına gelmektedir. “*Theos*” ise Tanrı demektir.¹²⁵ Panteizm “tüm tanrıcılık, bütün tanrıcılık” anlamına gelir. Yani doğa, Tanrı'nın bir parçasıdır. Fakat doğanın içerisinde bulunan her şey Tanrı'nın bir parçası değildir. Panteizm kavramı modern bir kavramdır ve muhtemelen ilk olarak İrlandalı düşünür John Toland'ın (ö. 1722) metinlerinde görülmüştür. Panteizm genel olarak ya pozitif bir şekilde Tanrı'nın evrenle özdeş olması yani Tanrı'nın dışında başka hiçbir

¹²⁴ Türkben, “Spinoza'ya Göre Tanrı ve İrade Özgürlüğü”, 119.

¹²⁵ Raphael Lataster - Purushottama Bilimoria, “Panentheism(s): What It Is and Is Not”, *Journal of World Philosophies* 3 (2018), 51.

varlığın olmadığı ya da negatif bir şekilde evrenden ayrı olarak bir Tanrı'nın düşünülmemesi şeklinde anlaşılabilir.¹²⁶ Bu ikisi de yaratılmış şeylerin ontolojik olarak Tanrı ile özdeş olduğu ve genel anlamda panteizm denildiğinde Tanrı'nın her şey ve her şeyin de Tanrı olduğu iddiaları kastedilmektedir.¹²⁷ Felsefe tarihinde Spinoza, panteizmin en önemli savunucuları arasında görülmektedir. Spinoza dışında Erigena (ö. 877), Bruno (ö. 1600) ve Hegel de panteist düşünceyi savunanlar arasında gösterilebilir.¹²⁸

Panteizm monist Tanrı anlayışını ihtiva etmektedir. Yani panteizme göre tek bir cevher vardır. Bu cevher hem Tanrı hem de âlemdir. Bu cevher sebep sonuç ilişkisinin tamamıdır. Onun dışında başka bir sebep yoktur. O, âlemde var olan unsurların tümüdür. Yani gerçek dünya ile Tanrı arasında bir ayrım yoktur. Âlem, Tanrı'nın başka bir şekilde ifade edilışidir.¹²⁹

Panteizmden farklı olarak panenteizm kavramında “en” kelimesi yer almaktadır. “En” içinde anlamına gelmektedir. Panenteizmin kelime anlamı “Her şey Tanrı'nın içindedir.” anlamını taşımaktadır. Panenteizm kavramı 19. yy başlarında Karl Krause isimli filozof tarafından kullanılmıştır.¹³⁰ Bu anlayışa göre âlem Tanrı'dadır ancak Tanrı değildir. Yukarıdaki paragrafta da bahsedildiği gibi Panteizm kelimesinde her şey Tanrı'dır anlayışıyla, Tanrı ve doğa eş değer tutulmaktadır. Panenteizm de ise Tanrı'nın ululuğu diğer var edilenlerden ayrı tutulmaktadır. Sonradan var olan doğa Tanrı'dadır. Fakat Tanrı ile aynı değerde değildir. Tanrı'nın varlığıyla doğa var demektir. Panenteizmde Tanrı'nın ululuğu vurgulanmaktadır. Panteizmde Tanrı sadece içkindir. Panenteizmde ise içkin bir Tanrı'nın yanında ulu olan doğanın üstünde ve ona müdahale eden aşkın bir Tanrı vardır. Panteist anlayış Tanrı'nın doğa ile özdeşliğini korur.¹³¹ Panenteist anlayışta ise Tanrı ve doğa ontolojik olarak eşdeğer değildir. Panenteizmde, doğa ilahî olsa da Tanrı'da doğada var olandan

¹²⁶ William Mander, “Pantheism”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 19 Nisan 2024).

¹²⁷ Lataster - Bılmoria, “Panentheism(s): What It Is and Is Not”, 49.

¹²⁸ M.Kazım Arıcan, “Uluhiyet Anlayışları”, *Din Felsefesi El Kitabı*, ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 67.

¹²⁹ Arıcan, “Uluhiyet Anlayışları”, 68.

¹³⁰ Arıcan, “Uluhiyet Anlayışları”, 73.

¹³¹ Bu konuda bkz. William Mander, “Pantheism”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/entries/pantheism/> erişim tarihi 20.04.2024

daha fazlası vardır.¹³² Burada panteist düşüncede Tanrı ve doğa arasındaki birlik farklı bakış açısıyla ortaya konmaktadır.

Panteist anlayışta var olan Tanrı var ettiği her şeyde bulunmaktadır. Bu var eden güç, tektir. Bu gücün sonradan var olanlara sızması demek onunla özdeşleşmesi anlamını taşımaktadır. Gözle görülen varlıklar, “*Tanrı’dan bir parça bulunduruyor.*” demektir. Büyük vahiy sistemlerinde her obje ancak içinde tanrısalın ikâmeti sebebiyle vahyin objesidir. Bundan dolayı panteizm vahye dair bu tür anlayışların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Birçok inançlı dindar insan, kozmik bir bilinç ya da ortak bir bilinçdışı olduğunu kabul eder. Ortak bilinç ya da ortak bilinç dışı denilen şeyler: *prana*, *pneuma*, *anima* gibi evrenin akıldışı olarak kabul edilen hayat verici prensipleridir. Mistik tecrübe ya da onun belli türleri olarak nitelendirilebilir. Mistik hayat, Tanrı’yla bir oluş tecrübesinden meydana gelmektedirler. Bu sebeple panteistik anlamda yorumlanabilir. Diğer yandan her yerde panteist anlayış aynı yorumlanmamıştır. Örneğin; Batı panteizmi her şeyin Tanrı olduğunu söylerken, Doğu panteizmi her şeyin Tanrı olduğunu söylemez. Doğu panteizminde, insanda var olan ruh, bedenle nasıl bütünleşmiş ise varlıklarda var olabilmeleri ve yok olabilmeleri açısından Tanrı’yla aynı şekilde bütünleşmişlerdir.¹³³ Hint dinleri ve diğer doğu dinleri Tanrı’yı bir zat olarak görmeyi reddeder. Bu sebeple bu dinlerde panteizm için Tanrı’nın evrenle özdeş değil evreni içinde barındıran bir varlık olduğu anlayışı vardır. Diğer bir ifadeyle evren Tanrı’dır. Fakat Tanrı bir cisim olarak evren değildir. Diğer bir panteizm anlayışı ise evrende içkin bir Tanrı’nın olduğunun kabul edilmesi, ancak evrenin dışında aşkın bir Tanrı’nın kabul edilmemesidir. Burada Tanrı’nın evrenle özdeş olduğu kabul edilmekle birlikte Tanrı’nın aşkınlığı ve evrenin dışında ontolojik varlığı kabul edilmemektedir.¹³⁴

Filozoflar tarafından da panteizm ve panenteizm kavramları farklı şekillerde anlaşılıp farklı yorumlanmıştır. Spinoza’nın panteist ya da panenteist olup olmadığı noktasında eleştirenler olmuştur. Bu konuda Bayle ve Nadler gibi filozoflar Spinoza’nın tanrı tasavvurunun panteistik mi yoksa panenteistik mi olduğunu ortaya

¹³² Lataster - Bılmoria, “Panentheism(s): What It Is and Is Not”, 51.

¹³³ Mariasusai Dhavamony, “Dinlerde Tanrı Anlayışı”, çev. Fuat Aydın, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010), 209.

¹³⁴ Arıcan, “Uluhiyet Anlayışları”, 68.

koymaya çalışmışlardır. Pierre Bayle (ö. 1706) *Tarihsel ve Eleştirel Sözlük* (*Dictionnaire Historique et Critique*) adlı eserinde Spinoza'ya uzunca yer vermiştir. Onun felsefesini sistematik bir ateizm olarak nitelendirmiştir. Bayle'ın, Spinoza felsefesini eleştirisi sadece erken dönemde kaleme alınmış olması nedeniyle değil, aynı zamanda ayrıntılı bir değerlendirme olması nedeniyle de önemlidir.¹³⁵ Bayle, Spinoza'nın öğretisini üç temel iddiaya dayandırmaktadır. “(i) Âlemde sadece bir cevherin var olduğu; (ii) bu cevherin Tanrı olduğu ve (iii) maddi uzama sahip bütün tikel varlıkların güneş, ay, bitkiler, hayvanlar, insanlar, onların hareketleri, fikirleri, hayalleri, arzularının Tanrı'nın modifikasyonları olduğu”¹³⁶ şeklindedir.

Bayleci yoruma göre, Spinoza'nın “*Var olan her şey Tanrı'dadır.*” düşüncesi “*Tanrı'da var olma/bulunma (inherence)*” şeklinde yorumlanmıştır. Kartezyen felsefede bulunan cevher-mod ilişkisine dayalı olarak bu yorum incelendiğinde, “Nadler'in özetlediği gibi, modlar cevherde bulunan şeyler olduklarından modların cevhere yükleme olmaları söz konusudur.”¹³⁷ Yani hareket, hareket eden cisme bağlıdır. Hareket eden cisim ise Tanrı'nın bir modu/niteliği konumundadır. Diğer bir ifadeyle onun sonsuz uzamsal sıfatında varlığa gelen bir hadisedir. Anlaşılması açısından; nasıl ki bir düşüncenin varlığı bir zihinde bulunmaktaysa böyle bir zihnin kendisi de Tanrı'nın sonsuz olan düşünce sıfatında gerçekleşmektedir. Kısacası düşünen bir zihin ve hareket eden bir cisim, Tanrı'nın sonsuz doğasının sonucu varlığa gelmiştir. Bu varlığa gelen cisimler ise Tanrı'nın sonsuz modlarından başka şeyler değildir.¹³⁸

Nadler'e göre, “İçkin bir nedenin nedenlediği sonuçlar bir varlığın kendi içinde (bir zihnin düşüncelerinin nedeni olması gibi) gerçekleşen şeylerdir. Buna karşılık geçişli/geçici neden için böyle bir şey söz konusu değildir; nedenlenen sonuçlar nedenden ontolojik açıdan bağımsızdır (güneşin karı eritmesi gibi).”¹³⁹ Tanrı'yı bütün her şeyin içkin nedeni olarak görebilmemiz demek onun nedeni olduğu her şeyin de tanrısal durumlar gibi görünmesini kaçınılmaz kılar. İçkin nedensellikte neden ve sonucun birbirinden ayrılmaz olması kastedilmektedir. Yani neden sürekli değilse

¹³⁵ Mehmet Sait Reçber, “Bayle Spinoza ve Panteizm Meselesi”, *Din Felsefe Araştırmaları* 3/5 (25 Haziran 2020), 7.

¹³⁶ Reçber, “Bayle Spinoza ve Panteizm Meselesi”, 7.

¹³⁷ Reçber, “Bayle Spinoza ve Panteizm Meselesi”, 11.

¹³⁸ Reçber, “Bayle Spinoza ve Panteizm Meselesi”, 11-12.

¹³⁹ Reçber, “Bayle Spinoza ve Panteizm Meselesi”, 14.

sonuç sürekli olamaz. Reçber'in ifade ettiği gibi Nadler, Orta Çağ'da varlık açısından nedensellik olarak nitelendirilen nedenselliğın Spinoza'da da olduğu düşüncesindedir. Yani Tanrı her şeye başlangıç veren değıl aynı zamanda her şeyin sürekliliğı için de var olması gerektir. Spinoza'nın Tanrısı hayat verdiğı her şeyin varlığını koruyan ve onları varlıkta tutan nedendir. Böyle bir nedensellik her şeyin Tanrı'da olması için veya Tanrı'nın her şeyin içkin nedeni olması için yeterli değıldir.¹⁴⁰

Spinoza'ya Tanrı hakkındaki düşüncelerinden dolayı panteist ve panenteist olduğunu söyleyenlerin yanında *deist* olduğunu dile getirenler de olmuştur. Onun deist olarak nitelendirilmesinin başlıca sebebi; Tanrı'nın varlığının zorunlu olduğu düşüncesini ileri sürmesindendir. *Deistik* açıdan; Tanrı ezelî ve değışmez bir düşünceye sahiptir. Tanrı'nın ezelî ve değışmez düşüncesiyle meydana gelen evren de onun gibi ezelî ve zorunlu bir doğaya sahiptir. Tanrı'nın ezelî ve değışmez düşüncesi ile düşünmesi demek, var etmesi demektir. Çünkü Tanrı'nın düşünmesinden sonra var etmesi mümkün değıldir. Bu şekilde olduğunu söylemek onun düşünmesi ile var etme eylemi arasına zaman girmesi anlamına gelmektedir. Bu da Tanrı'ya değışim atfetmek ve Tanrılığını yok etmek demektir. Doğa Tanrı'nın zorunlu doğasının bir yansımasıdır. Doğa, Tanrı'nın yansıması ve eylemi olduğuna göre doğayı bilmek Tanrı'yı bilmek demektir.¹⁴¹ Spinoza'nın sözleriyle, “Her şeyin doğa yasalarına göre olduğunu söylemek ve her şeyin Tanrı'nın buyruk ve düzeniyle olduğunu söylemek aynı şeydir.”¹⁴² Spinoza düşüncesinde, Tanrı var diyorsak, doğanın var olmamasını düşünmek yanlıştır. Spinoza'nın Tanrı hakkındaki düşüncelerinin karşılaştırılmasının anlaşılır olması açısından deizme kısa da olsa değınilmiştir. Bu konuya ayrıntılı olarak üçüncü bölümde yer verilecektir.

Spinoza Tanrı'nın tek ve zorunlu varlık olmasından yola çıkarak tüm var olanların da onun varlığından var olduğu kanaatini taşımaktadır.¹⁴³ Spinoza kendisini panteist olarak değıerlendirenlere karşı cevap vermiştir. Ona göre Tanrı ve âlemi özdeşleştirerek bir ve aynı gören kimseler yanılığın içerisindedir. Kendisini panteist

¹⁴⁰ Reçber, “Bayle Spinoza ve Panteizm Meselesi”, 14.

¹⁴¹ Abdullatif Tüzer, “Rasyonel/Doğal Din ve Spinoza”, *Beytulhikme an International Journal of Philosophy* 3/1 (30 Haziran 2013), 40.

¹⁴² Spinoza, *Ethica*, 40.

¹⁴³ Spinoza, *Ethica*, 35.

olarak yorumlayanlar da *Teolojik Politik İnceleme* adlı eserini tamamen yanlış yorumlayan baş belalarıdır.¹⁴⁴ Spinoza'ya göre hiçbir şey Tanrı olmadan hayat bulamaz. Evrende mevcut olan her şeyin varlık sebebi Tanrı'dır. Bu yüzden Tanrı doğa ile birdir. Doğa, var olabilmesi açısından Tanrı ile birdir. Zorunluluk çerçevesi içerisinde onu var eden olarak bir sebeptir. Spinoza düşüncesinde var olan her şey Tanrı'dadır. Var olan her şey Tanrı'nın özünün zorunluluğundan kaynaklanır. Tanrı her şeyde mevcut olduğuna göre Tanrı her şeyin içkin nedenidir. Bu sebeple her şey sadece var olmak açısından değil, belli bir şekilde var olmak ve eylemde bulunmak bakımından tanrısal doğanın zorunluluğu çerçevesinde belirlenir.¹⁴⁵

Spinoza'nın metafiziği genellikle bir tür teoloji karşıtlığı, geleneksel teistik metafiziğin eleştirisi ve panteistik bir natüralizmin birleşimi olarak anlaşılabilir. Spinoza, Tanrı'nın dışında var olan insanüstü aşkın bir varlığı, doğaüstü âlemi, özgür iradesi dışında yaratıcı ve tasarımcı bir Tanrı fikrini reddetmektedir. Doğanın ve doğanın içinde var olan her şeyin anlaşılabilmesi için Tanrı'nın mutlak bir varlık olarak kavranması, her şeyin kökeni olduğunun kabul edilmesi gerekmektedir.¹⁴⁶

Spinoza, Tanrı'nın doğasını, diğer bir ifadeyle Tanrı'nın kudretini, bütün bu varlıkları idare eden en temel yasalar arasında özdeşleştirmeye gitmiştir. Bu varlıkların "Tanrı'da olmalarını veya onun doğasından doğmalarını ise onların bu yasalar tarafından nedensel olarak belirlenmiş, anlaşılır kılınmış olmaları şeklinde anlamaktadır."¹⁴⁷ Tanrı böylece sonsuz modların yakın nedeni olmuştur. Sonlu modların ise uzak nedenidir. Bu sebeple sonlu modlar Tanrı'yla özdeş olmayıp, onda bulunmamaktadır. Dolayısıyla, onların Tanrı'yla ilişkisi onun sonsuz sıfatlarını ifade etmektedir. Ayrıca sonlu modlar yüksek basamaklı tabiat yasalarınca belirlenmiş anlamını taşımaktadır.¹⁴⁸

Spinoza, *Ethica* isimli eserinin on beşinci önermesinde şöyle der:

¹⁴⁴ Arıcan, "Uluhiyet Anlayışları", 71.

¹⁴⁵ Tüzer, "Rasyonel/Doğal Din ve Spinoza", 38.

¹⁴⁶ Herman De Dijn, "Spinoza and Galileo: Nature and Transcendence", *Intellectual History Review* 23/1 (2012), 101.

¹⁴⁷ Reçber, "Bayle Spinoza ve Panteizm Meselesi", 12.

¹⁴⁸ Reçber, "Bayle Spinoza ve Panteizm Meselesi", 12-13.

Varolan her şey Tanrı'da vardır ve Tanrı olmadan hiçbir şey kavranamaz. Kanıtlama: Tanrı'dan başka bir töz, yani nedeni kendinde olan ve sadece kendisi aracılığıyla kavranabilen bir şey olamaz ya da kavranamaz. Tavırlarsa bir töz olmadan var olamaz ve kavranamaz; bu yüzden bunlar sadece tanrısal doğa aracılığıyla kavranabilir. Ama tözler ve hallerin dışında başka hiçbir şey yoktur. Öyleyse Tanrı olmaksızın hiçbir şey olamaz ve kavranamaz.¹⁴⁹

Spinoza'nın önermesinden ve kanıtlamasından anlaşılacağı üzere o var olan her şeyin Tanrı'da olduğunu vurgulamaktadır. Fakat Tanrı'nın kendi kendine var olan ve kavranan olmasının aksine, onun var ettikleri Tanrı varsa kavranabilmektedir. Panteist olarak nitelendirilmesinin sebebi her şeyi Tanrı'da var kabul etmesindendir. Ayrıca Tanrı'yı her şeyin içkin nedeni olarak görmesinden kaynaklıdır. Tanrı'nın içkin neden olmasıyla ilgili şunları söylemiştir:

Tanrı her şeyin içkin nedenidir, geçici nedeni değildir. Kanıtlama: var olan her şey Tanrı'da vardır ve Tanrı aracılığıyla kavranmalıdır. Öyleyse Tanrı Tanrı'da olan her şeyin nedenidir; işte bu ilk kanıtımızdır. İkinci kanıtı gelince; Tanrı'dan başka bir töz yoktur. Yani Tanrı'dan başka kendiliğinden var olan hiçbir şey yoktur. O halde Tanrı her şeyin içkin nedenidir, geçici nedeni değildir.¹⁵⁰

Yukarıda yer verilen önermelerin neticesinde Spinoza'nın panteist olduğunu savunan düşünürler olmuş olsa da kanıtlamalarına dikkat edilirse; var olanların içkin nedeni olan Tanrı, onların varlıklarını sürdürebilmeleri açısından içkin neden olarak vurgulanmıştır. Var olanların varlıklarını sürdürmeleri açısından içkin neden olan Tanrı'nın, onların varlıklarının kendilerinden kaynaklı olmadığını vurgulamaktadır. Diğer bir ifadeyle Tanrı varlıkların kendi yaşamlarını sürdürmeleri ve var olmaları açısından içkin nedendir. Fakat var olanlar onsuz asla kendi kendilerini var edemezler. Bu açıdan Tanrı'dan farklıdırlar. Onlar Tanrı'nın tavırlarıdır. Tanrı onlardan üstündür. Kendi kendisinin nedeni olan tek varlıktır.

Panteizm ve panenteizm, Spinoza'nın ortaya koyduğu *natura naturans* ve *natura naturata* kavramlarıyla ilişkilidir. Bu kavramı kullanan başka düşünürler de vardır. Bunlar Thomasçılar'dır. Thomasçılar *natura naturans*'ı Tanrı olarak kullanmışlardır.¹⁵¹ *Natura naturans* ve *natura naturata* kavramlarıyla anlamamız

¹⁴⁹ Spinoza, *Ethica*, 53.

¹⁵⁰ Spinoza, *Ethica*, 67.

¹⁵¹ Arıcan, "Spinoza'nın *Natura Naturans* ve *Natura Naturata* Kavramlarının Anlamsal İçeriği Üzerine Tartışmalar", 90.

gereken; *natura naturans* kendi içinde olan ve kendi içinden tasarlanan şey veya maddenin sonsuzluğu ifade eden nitelikleri ve sonsuz özdür. *Natura naturans* aslında “sonsuz *moduslar*dır” denebilir. *Natura naturata* ise Tanrı’nın doğasının gerekliliğinden kaynaklanan her şeydir. Tanrı’nın sıfatlarından herhangi birinden, yani Tanrı’nın sıfatlarının kabul edildiği ölçüde tüm biçimlerinin içinde olan şeylerdir.¹⁵²

Panteizm ve panenteizm konusunda Musa Kazım Arıcan’ın düşünceleri de önemlidir. O, panteizm ve panenteizm bağlamında, Spinoza felsefesinde var olan içkinlik ve aşkinlik problematiğini ele alarak, Spinoza’nın Tanrı tasavvurunun panteist mi yoksa panenteist mi olduğunu açıklığa kavuşturmaya çalışır.¹⁵³ Yukarıda da ifade edildiği gibi panteizm “*her şey Tanrı’dır*” ya da “*Tanrı her şeydir veya her şeydedir.*” noktasına dikkatleri çeker. Panenteizm ise “*Her şey Tanrı’dır.*” ilkesini savunur. Arıcan’a göre tam da bu noktada Spinoza’nın Tanrı tanımı düşünüldüğünde “*Her şey Tanrı’dadır.*” ilkesi ön plana çıkmaktadır. Çünkü Spinoza, Tanrı’yı kendi kendisiyle tanımlanan ve şeylerin tanımı için gerekli olan varlık olarak tanımlamıştır. Spinoza felsefesinde Tanrı’dan çıkan, sonradan var olan varlıklar vardır. Bunlar Tanrı olmadan düşünülemez. Panteizmde tamamen Tanrı ile bir olan doğa vardır. Tanrı’nın var oluşuyla zorunlu olarak var olan doğa ontolojik olarak Tanrı ile bir değildir. Spinoza tam anlamıyla yaratmayı kabul etmese de sonradan var olanlar diyerek Tanrı’nın tamamen doğayla bir olmadığını vurgulamıştır. Diğer bir ifadeyle Tanrı’nın var olmasıyla var olabileceğini savunmaktadır. Bu da onun panteist değil, panenteist olduğu anlamını taşır.¹⁵⁴ O, Tanrı ile doğanın ontolojik olarak ayrı olduğu kanaatindedir. Fakat Arıcan, Spinoza’nın bu anlayışının zorunluluk ilkesiyle bağdaşmadığını da vurgulamıştır.¹⁵⁵ Ona göre, Spinoza’nın zorunluluk ve içkinlik anlayışı, diğer düşünürler tarafından panteist olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur.¹⁵⁶

¹⁵² De Dijn, “Spinoza and Galileo: Nature and Transcendence”, 102.

¹⁵³ Çömlekçi, “Din Felsefesi Açısından Spinoza’nın Tanrı Tasavvuru”, 126.

¹⁵⁴ Arıcan, *Panteizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza’nın Tanrı Anlayışı*, 131.

¹⁵⁵ Spinoza’nın Tanrısının irade sahibi olup olmaması, yaratma konusu ve onun Tanrısının âlemden ontolojik olarak ayrı olmasının zorunluluk ilkesiyle neden bağdaşmadığı konusu hakkında bkz. Arıcan, *Panteizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza’nın Tanrı Anlayışı*, 124-132..

¹⁵⁶ Arıcan, *Panteizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza’nın Tanrı Anlayışı*, 68.

Kanaatimce Spinoza, *Ethica* eserinde özellikle her şeyin Tanrı'da olduğunu vurgulamaktadır. “Tanrı şeylerin hem varoluşunun hem de özlerinin etkin nedenidir.”¹⁵⁷ Bana göre Tanrı'nın var ettiklerinin özlerinin etkin sebebi olması, Tanrı'nın onların içkin sebebi oluşundandır. Tanrı her şeydedir, anlayışı burada da vurgulanmıştır. “Tanrı her şeyin içkin nedenidir, geçici nedeni değildir.”¹⁵⁸ Görüldüğü gibi Tanrı, Spinoza tarafından var olanların içkin nedeni kabul edilmektedir. İçkin nedendir; çünkü şeyler ondan ayrı düşünülemez, Tanrı var ise şeyler vardır. Aşkın nedenidir; çünkü Spinoza'ya göre sıfat ve cevher ayrı düşünülemez. Sıfatlar cevherin özü olarak algılanmalıdır. Spinoza'da Tanrı, sıfatları bakımından bu evrene aşkındır. Yani evrenle bir olmasına rağmen evrenden ve evrende var ettiklerinden daha fazlası Tanrı'da mevcuttur. Tanrı var olduğu sürece evren ve evrenin içinde var olanlar varlıklarını, Tanrı'ya bağlı olarak sürdürebilirler. Tanrı yoksa hiçbir varlığın var oluşu düşünülemez. Bu sebeple de Tanrı evrene aşkın bir varlıktır. Ontolojik olarak da ikisi ayrıdır. Onun var olanlarda içkin oluşu panteist olduğu kanaatini doğursa da Tanrı'nın var ettiklerinde herhangi bir parçasının bulunmayışı ve bölünmemesinden dolayı Spinoza panenteist olarak değerlendirilmelidir. Var olanlar Tanrı'dadır. Fakat Tanrı var ettiklerinden üstündür. Hiçbir var edilen asla ona benzemez.

¹⁵⁷ Spinoza, *Ethica*, 73.

¹⁵⁸ Spinoza, *Ethica*, 67.

İKİNCİ BÖLÜM

SPİNOZA’NIN VAHİY ANLAYIŞI

Spinoza’nın Tanrı anlayışının incelendiği birinci bölümden sonra bu bölümde onun vahiy ve peygamberlik konularındaki düşünceleri ele alınacaktır. Spinoza düşüncesinde peygamberliğin ne olduğu ve onun vahiy anlayışı ele alınırken özellikle Kitab-ı Mukaddes’te bu konular ile ilgili ifadeleri Spinoza’nın nasıl anladığına ve değerlendirdiğine yer verilecektir. Daha sonra onun felsefesinde peygamberlikle ilişkili bir şekilde *tanrısal bilgi*, *tabii bilgi* ve hayal gücünün ne olduğu incelenecektir. Bu bağlamda özellikle hayal gücü üzerinden Meşşâî felsefenin Spinoza’nın vahiy anlayışına ne gibi etkileri olduğu değerlendirilecektir.

2.1. SPİNOZA’DA KİTAB-I MUKADDES, PEYGAMBERLİK VE VAHİY

Spinoza, *peygamber*, *peygamberlik*, *vahiy*, *mucize* konularını ve bu konularla ilgili Kitab-ı Mukaddes’ten örnekleri *Teolojik Politik İnceleme* adlı eserinde ele almıştır. Eser girişte de bahsettiğimiz gibi Spinoza’nın eleştirilmesinin en büyük sebebidir. Bu eser tezin de ana konusu olan *vahiy* ve *mucize* kavramları hakkında bize ışık tutacak temel eserdir. Peygamberlik meselesi felsefe tarihi süresince eleştirilen konulardan bir tanesidir. Doğu felsefi düşüncesinin problematiği olan nübüvvet konusu, akıl ve nakil uzlaşmasında anahtar rol oynamıştır. Batı felsefesinde ise peygamberî bilgi doktrini, rasyonalist çerçevede ortaya konulmuştur. Batılı filozoflar bu konuda akıl ve nakil uzlaşmasından ziyade akli önceleyen bir tutum sergilemişlerdir.¹⁵⁹

Peygamberlik, *vahiy* ve *mucize* konularının anlaşılması için birinci bölümde üzerinde durulan Tanrı anlayışı önem arz etmektedir. Bu sebeple bu bölümde yeri geldikçe bu konuyla ilgili hatırlatmalarda bulunulacaktır. Spinoza, *Ethica* isimli eserinde, insanın Tanrı’nın varlığının bilgisine eriştiği anda tam anlamıyla yetkinliğe ulaşmış olacağını belirtmiştir.¹⁶⁰ İnsanın Tanrı’nın varlığına ulaşmasında yol gösterici

¹⁵⁹ Mehmet Vural, “Meşşâî Filozofları ve Spinoza’da Nübüvvet Nazariyesi”, *Beytulhikme an International Journal of Philosophy* 3/1 (30 Haziran 2013), 72.

¹⁶⁰ Abdurrazak Gültekin, “Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 26/2 (03 Ağustos 2022), 306.

olan şey peygamberler ve peygamberlere gönderilmiş olan tabii bilgidir. Onun Tanrı anlayışını bilmeden bu konuları kabul etmiş veya reddetmiş olmasını kavramak oldukça zordur. Spinoza felsefesinde *Tanrı*, *doğa* ve *varlık* kavramları birbirinin yerine kullanılmıştır.¹⁶¹ Spinoza’da Tanrı ya da doğa ezeli ve ebedî olan yegâne ilk sebeptir.¹⁶² Diğer bir söylemle Tanrı ya da doğa sonradan var edilen her şeyin ezeli-ebedî var edicisi olarak tek tözdür.¹⁶³ Vahiy başlığı altında bunların tekrar hatırlatılmasının sebebi; Spinoza’ya göre vahyin ana kaynağının Tanrı olmasıdır. Vahiy kavramı farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bu kavramın hem dillerde farklı tanımları vardır hem de genel ve özel anlamda farklı tanımları yapılmıştır.

Türkçedeki vahiy kelimesi, Arapça kökenli bir kelimedir. Vahiy: “Hızlı bir şekilde ve gizlice söylemek, işaret etmek, ilham etmek gibi anlamlara gelmektedir. İstilahta ise, Allah’ın peygamberlerine bir hükmü, bilgiyi bildirmesi manasında kullanılır.”¹⁶⁴ İngilizcede ise “*revelation*” vahiy kelimesinin karşılığıdır. Bu kelime bildirmek, örtüsünü kaldırmak, yeteneğini sergilemek, söylemek, ortaya çıkarmak, bir inancı yansıtmak, bilinir yapmak ve iletişim anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁶⁵ İbranicede vahiy, seslenerek bir şeyi bilinir kılmak anlamına gelmektedir. Arapçada ise vahiy kavramını *nida* kelimesi karşılamaktadır. Arapça *nida* kelimesinin karşıladığı vahiy kavramını İbranicede *noda* kavramı karşılamaktadır. Her ikisi de konuşmak anlamına gelmektedir. Buradaki konuşma veya seslenme, konuşanın veya seslenenin muhatabına ontolojik olarak uzaklığına vurgu yapmaktadır. Vahyin genel ve özel anlamda tanımı da yapılmaktadır. Genel vahiy felsefe literatüründe Tanrı’nın yaratmasıdır. Yani yaratılmış olan kâinat ve tabiat kanunları genel vahiy olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁶ Özel vahiy ise; “özel bir zaman ve mekânda belirli bir amaç doğrultusunda gerçekleşen fiillerdir.”¹⁶⁷ Vahiy kavramının genel ve özel tanımının yapılmasının sebebi; Tanrı’nın fiillerinin sınıflamaya tabi tutulmasıdır.

¹⁶¹ Gültekin, “Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik”, 306.

¹⁶² Spinoza, *Ethica*, 61.

¹⁶³ Spinoza, *Ethica*, 52.

¹⁶⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Vahiy”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2012), 44/440.

¹⁶⁵ Aydın Işık, *Bir Felsefî Problem Olarak Vahiy ve Mucize* (Ankara: Elis Yayınları, 2006), 13.

¹⁶⁶ Işık, *Bir Felsefî Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 13-20.

¹⁶⁷ Işık, *Bir Felsefî Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 21.

Diğer bir vahiy tanımı ise sıklıkla Batı düşüncesinde kullanılan tabii vahiydir. Tabii vahiy üç farklı anlamda kullanılmıştır. Birinci anlamıyla kastedilen şey; güneşin batışı veya doğuşu, depremler, kar fırtınası ya da çöl rüzgârları gibi olaylar vasıtasıyla Tanrı'nın iradesinin açığa vurulmasıdır.¹⁶⁸ Bu tanım vahyin dini kullanımından ziyade mecazî kullanımudur. İkinci anlamı ise genel vahiy ile hemen hemen eş anlamlı olarak kullanılan anlamıdır. Özel vahyin zıttı olarak kullanılmıştır. Özel vahiyde belirli bir peygambere hitap edilir, tabii vahiyde ise evrensel bir yapı söz konusudur. Bu vahyin en açık vasıtası fiziki tabiattır. Bu sebeple genel vahiy ve tabii vahiy sık sık birbirinin yerine kullanılmıştır. Bu iki kavram birbirinin yerine kullanılmalarına rağmen eş anlamlı değildirler. Batı felsefesinde her ikisinin aynı anlamda kullanılmasının sebebi gizli olan Tanrı'nın bilinebilmesinin tek vasıtasının fiziki tabiat olmasıdır. Yani Tanrı kendisini tabiatla tüm insanlığa vahyetmiştir. İnsanlar Tanrı'nın varlığını onun var olması neticesinde var olan tabiat ile bilebilirler. Tabii vahyin kullanışta ortaya çıkan üçüncü anlamı ise 'doğuştan verilmiş olan' anlamındadır. Yani insanın var olmasıyla ona yüklenmiş olan Tanrı'nın varlığı bilgisidir. Bu bilgi insana doğuştan itibaren verilmiş olan bilgidir. Bu bilgi Tanrı'nın kendisini fiziki tabiatla ortaya çıkartması şeklinde de olabilir.¹⁶⁹

Spinoza ise vahiy kelimesini Eski Ahit'e dayanarak tanımlamıştır. Ona göre vahiy; bilinmeyen bir Tanrı'nın kendini insanlara izhar etmesi, peygamberlerine açması anlamına gelmektedir. O, vahyin tanımından sonra vahyin geliş şekilleri hakkında da düşüncelerini yazıya dökmüştür. Spinoza, vahyin gelişinin farklı yöntemlerle gerçekleştiğini bildirir. Çünkü ona göre Tanrı kendini insanlara farklı şekillerde farklı yollardan açmıştır. Tanrı'nın insanlara kendini gösterme şekilleri; rüya, seslenme, müşahededir. Tanrı, bu yollardan biriyle veya birkaçıyla vermek istediği mesajı insanlar arasından seçtiği peygamberine bildirmiştir.¹⁷⁰ Buradan anlaşıldığı üzere vahiy, Tanrı tarafından insanlara bazı konularda gönderilmiş olan kesin bilgidir, peygamberler ise, vahyi alan kimselerdir. Spinoza Tanrı'nın, Âdem peygamberden İsa peygambere kadar bütün peygamberlere rüya ve melek vasıtasıyla

¹⁶⁸ Recep Kılıç, "Vahiy ve Mucize", *Din Felsefesi El Kitabı*, ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 220.

¹⁶⁹ Kılıç, "Vahiy ve Mucize", 220.

¹⁷⁰ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 21.

vahiy gönderdiği düşüncesindedir. Ona göre peygamberler tanrısal bilginin muhatabıdır. Fakat peygambere gönderilen bilgi tabii bilgi olarak adlandırılır. Çünkü onlar Tanrı'dan aldıklarını yorumlayan kimselerdir.¹⁷¹ Tanrısal denilen bilgi ise peygambere gönderilmiş saf bilgidir. Tabii bilgiden farkı peygamber yorumunu barındırmamış olmasıdır. Peygamberlere bildirilen tabii bilgilere herkes ulaşamaz. Bu bilgileri sıradan insanlara aktaranlar peygamberlerdir.¹⁷² Diğer bir söylemle peygamber, sıradan inançla vahye sarılabilenler için vahyi dile getiren kimseler olarak adlandırılır. Spinoza peygamberleri ele alırken özellikle insan olmaları üzerinde durmuştur. Onlar “Peygamber olmalarına rağmen yine de insandırlar.”¹⁷³ sözüyle Spinoza'nın peygamberlerin de insan olduğu fikrine vurgu yaptığı açıkça ortadadır. Spinoza'nın peygamberlerin insan olduklarını vurgulamasının sebebi; peygamberlerin de insanlar gibi eksiklerinin ve hatalarının olabilecek olmasıdır. Yani peygamberler kusursuz değildir. O, peygamberlerin akılları ve ünlerinden daha fazla dindarlıklarıyla ön planda olduklarını vurgulamıştır.¹⁷⁴ Spinoza'nın bu konuya vurgu yapmasının sebebi insanların sadece ahlaki konularda peygamberleri örnek almaları gerektiğine inanmasıdır. Ona göre akli konularda peygamberlerin diğer insanlara herhangi bir üstünlüğü yoktur.

Spinoza felsefesinde peygamberler akli olarak üstün olmadıkları için her insanda peygamberlerin aldığı vahyi bilgiye eş bir tabii bilgi mevcuttur. Bu sebeple Spinoza peygamber ve vahyi eş anlamlı olarak kullanmıştır.¹⁷⁵ Çünkü Tanrı'nın bilgisine ulaşmak için herhangi bir aracıya ihtiyaç yoktur. Tüm insanlarda Tanrı'nın bilgisi mevcuttur. İşte bu mevcut olan kesin bilgiye ulaşmak için aracıya gerek yoktur. Peygamberlere olan ihtiyaç bu bilgiye ulaşamayan cahil insanlara, kendilerinde mevcut olan bilgiyi ortaya çıkartabilmelerini sağlamak içindir. Spinoza insanda var olan bu kesin bilgiyi Tanrı'nın özünü ifade eden upuygun bilgi olarak nitelendirmiştir.¹⁷⁶ Spinoza upuygun bilginin (ya da fikrin) ne olduğu konusunda şöyle

¹⁷¹ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 53.

¹⁷² Gültekin, “Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik”, 309.

¹⁷³ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 51.

¹⁷⁴ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 51.

¹⁷⁵ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 53.

¹⁷⁶ Upuygun fikir ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Spinoza, *Ethica*, 114-150. Spinoza'ya göre doğru bir fikre sahip olan aynı zamanda doğru bir fikre sahip olduğunu da bilir ve bilgisinin hakikatinden

söyler: “Upuygun fikir dendiğinde obje ile ilişkisi olmadan, kendi başına göz önüne alınınca doğru bir fikrin bütün içsel özellikleri ya da adlandırmaları olan fikirleri anlıyorum.”¹⁷⁷ Upuygun fikirler Tanrı tarafından insanı var ettiğinde ona verdiği kendisinden bilgilerdir. Mesela insanlardaki Tanrı fikri böyledir. İnsanlara Tanrı’nın varlığı vahiyle bildirilmeseydi de onlar Tanrı’yı bilebilirlerdi. Çünkü bu bilgi insanda mevcuttur. Bu var olan bilgi, daha sonraki süreçte Tanrı’nın vahiyle insanlara varlığını bildirmesinin ardından insanların Tanrı’ya inanması ve onun koyduğu yasalara uymasıyla ortaya çıkmış olur. İşte bu durum upuygun bilginin açığa çıktığının göstergesidir. Burada anlatılmak istenen, Tanrı ya da doğa her şeyin kendisinden çıktığı tek tözdür ve kendi başına kavranabilir. ¹⁷⁸ İşte bu kavrayışa yardımcı olan Tanrı’nın vahyini insanlara ulaştırıp onlarda var olan bilginin açığa çıkmasına yardımcı olan peygamberlerdir.

Dinlere göre peygamberler, insanların yolunu aydınlatmak için farklı milletlere gönderilmiştir. Peygamberler seçkin insanlardır. Spinoza peygamberliği Yahudilerin ve Hristiyanların kutsal kitaplarından yola çıkarak anlatmaya çalışmıştır. Ona göre peygamberlerin kendilerine has bazı özellikleri vardır. Spinoza bazı peygamberleri diğer peygamberlerden ayırarak anlatmıştır. Bu peygamberlerden biri Musa peygamberdir. O, Musa peygamberi, bilge peygamber olarak nitelendirmektedir. Çünkü Musa, Tanrı’nın yasalarını onun iradesi ve emri olarak algılamıştır. ¹⁷⁹ Ayrıca Spinoza’ya göre peygamberler diğer insanlara nazaran daha erdemli insanlardır. ¹⁸⁰ Peygamberler vahyin kendisinden emin değildir. Onları vahyin gelişinden emin kılan bir belirtidir. ¹⁸¹ Peygamberlerin vahiyden emin olamamalarının sebebi; vahyi hayal gücü ile almalarıdır. Yani peygamberler hayal ettiklerinin Tanrı’dan gelen bir vahiy

şüphe etmez. Yani doğru bir fikre sahip olanın, doğru bir fikre sahip olduğunu da bileceğini ve bundan kuşku duyamayacağını söyler. Spinoza’da doğru bir fikrin, insan zihninin salt insan bedenindeki etkilerin sınırlı kapsamında kalmayıp, doğası gereği Tanrı’nın upuygun fikri ile buluşabildiği durumlar sayıldığını anımsarsak fikrin upuygunluğu içsel olarak anlaşılmış olacaktır. Bizde doğru olan fikir, insan ruhunun tabiatıyla ifade edilmesi bakımından Tanrı’da upuygun olan fikirdir. Bu tür bir doğru fikre sahip olan kişinin, bu fikirden kuşku duyabilmesi Spinoza’ya göre olanaklı değildir.

¹⁷⁷ Spinoza, *Ethica*, 114.

¹⁷⁸ Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, 216.

¹⁷⁹ Gültekin, “Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik”, 310.

¹⁸⁰ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 64.

¹⁸¹ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 68.

olduğundan emin olmak için belirti istemişlerdir. Tanrı her peygambere belirti göstermiştir. Örneğin; Hz. Muhammed'in okuma bilmediği halde oku emri geldiğinde okuyor olması ona gönderilen bilginin vahiy olduğunun işaretidir. Aynı zamanda vahiy peygamberlerin kendi dönemlerindeki anlayışına uygun olarak iletilmiştir. Spinoza, bu durumu *Teolojik-Politik İnceleme* eserinde şu şekilde örneklendirmiştir: Nuh'un anlayışına göre Tanrı tüm insan soyunu yok ettiğini, ona vahyetmişti. Çünkü Nuh, dünyada Filistin sınırları dışında başka yaşayanların olmadığını düşünmekteydi.¹⁸² Yani vahiy Nuh peygamberin anlayışı temelinde gelmiş ve bütün insanların soyunun tükendiği şeklinde ifade edilmiştir.

Spinoza'ya göre kutsal metinlere bakıldığında bir daha peygamber gelmeyecektir. O halde insanların farklı yöntemlerle doğru yaşam ve erdemi bulabilmeleri gerekmektedir. Bu durumun birtakım sakıncaları vardır. Bu sakıncalardan biri peygamberin söylemediği şeyleri peygambere atfetmektir.¹⁸³ Spinoza bu duruma karşı şu şekilde önlem almıştır: “Kendilerinin açıkça bildirdiklerinin dışında peygambere hiçbir şey yakıştırılmamalı ya da böyle sorunlar üstüne hiçbir yargıda bulunulmamalıdır.”¹⁸⁴ Spinoza'ya göre eğer bu söylenenlerin aksine peygambere bir şeyler yakıştırılıyor veya herhangi bir yargıda bulunuluyorsa orada uydurulmuş bir yasa olabilir. Bu duruma örnek olarak Yahudilerin kendilerini kutsal millet olarak kabul etmiş olmaları verilebilir. Çünkü Tanrı nazarında hiçbir milletin birbirine üstünlüğü yoktur.

Spinoza, Tanrı'nın peygamberlere kendi kişiliklerine göre vahiy göndermiş olduğu kanaatini taşımaktadır.¹⁸⁵ Aynı zamanda o, vahyin öncelikli nedeninin insan zekâsının doğası olduğu kanaatindedir.¹⁸⁶ Ona göre kutsal kitaplar insanları belirli bir davranış kalıbına sokmayı ve belirli bir yaşam tarzına yönlendirmeyi hedeflemektedir. Kutsal kitapların amacı pratiktir. Kutsal kitapların Musa peygamberden, İsa peygambere kadar hiçbirinde çelişki taşımayan, ortak olan tek bir içerik vardır. Bu içerik Tanrı'nın insanlara kendisine itaat etmeleri için koyduğu yasadır. Bu yasanın

¹⁸² Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 64.

¹⁸³ Gültekin, “Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik”, 309.

¹⁸⁴ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 55.

¹⁸⁵ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 43.

¹⁸⁶ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 22.

içeriği adalet, yardımseverlik ve hemcinsini sevmekten ibarettir.¹⁸⁷ Spinoza'ya göre Kitab-ı Mukaddes'te gerçek olduğuna inanılarak bahsedilenler tamamen sembolik ve hayal ürünüdür. Örneğin; Tanrı'nın cennetten indiği düşüncesi, Tanrı'nın eli gibi meseleler böyledir. Bu ve bunun gibi örnekler semboliktir. Eğitimli olan herkes bunu fark edebilir ve Tanrı'nın sağ eli olmadığı gibi sol eli de yoktur düşüncesine varabilir.¹⁸⁸ Konuyu anlaşılır kılabilmek açısından Spinoza, Yahudileri ve Kitab-ı Mukaddes'i iyi bildiğinden dolayı Kitab-ı Mukaddes'ten örnekler vermiştir.

Spinoza'ya göre Kitab-ı Mukaddes'te ilahî bir mesaj vardır. Fakat sonrasında bu mesaj Yahudiler tarafından bozulmuş ve kendi çıkarları doğrultusunda eklemeler yapılarak aslından uzaklaştırılmıştır. O, Yahudilerin dışında Hristiyanların da kendi istekleri doğrultusunda kutsal kitaplarını tahrif ettikleri düşüncesindedir. Bu söyledikleri Kitab-ı Mukaddes'in ilahî olmadığı ve içerisindeki malumatların da ilahî olmayacağı anlamını taşımamaktadır.¹⁸⁹ Spinoza, Kitab-ı Mukaddes'in ilahî oluşunu tamamen reddetmez, o sonradan kendi taraftarlarının bozduğu Kitab-ı Mukaddes'i ve malumatlarını kabul etmemektedir. Yahudilerin Tevrat'a dayanarak kendilerinin seçilmiş olduğuna dair inanışları hakkında şu şekilde görüş bildirmiştir: Peygamberlik sadece Yahudilere özgü değildir. Tanrı bütün milletlere eşit davranmıştır. Spinoza, Tanrı'nın, Yahudilere daha yakın olduğu söylemlerinin sebebinin; onların yönetiminden ve birçok mucizenin gerçekleşmiş olduğu döneme denk gelmelerinden ötürü olduğu düşüncesindedir. Hâlbuki Yahudilerin kendilerini bu şekilde görmeleri gereksizdir. Çünkü Tanrı herkese karşı adaletlidir. Kutsal kitap da bu gerçeğe tanıklık etmektedir.¹⁹⁰ Spinoza, Mezmurlar 9. dizede: "Rab herkese iyi davranır."¹⁹¹ şeklindeki cümleyi alıntılararak Tanrı'nın herkese karşı aynı seviyede iyi olduğunu belirtir. Görüldüğü gibi Spinoza'ya göre Yahudilerin kendilerini üstün gösterme çabaları boşunadır. Yahudilere çok fazla mucize gösterilmesinin sebebi de ona göre tanrısal yasalara bağlılıklarında samimi olamadıklarındandır.¹⁹² Yahudiler tanrısal yasaya

¹⁸⁷ Vural, "Meşşâî Filozofları ve Spinoza'da Nübüvvet Nazariyesi", 73.

¹⁸⁸ Bu konu hakkında daha fazla örnek için bkz. Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 57-60.

¹⁸⁹ Arıcan, "Spinoza'nın Teolojik Politik İncelemesinin Felsefî ve Teolojik Bağlamda Okunuşu Üzerine", 39.

¹⁹⁰ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 71.

¹⁹¹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 71.

¹⁹² Spinoza'nın Yahudilerin seçilmiş olmadığına dair kitabı mukaddesten vermiş olduğu örnekler için bkz. Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 70-75.

uyduklarında toprak bütünlüklerini koruyabilmiş ve ne zaman bu yasalardan ayrılmışlarsa da o zaman bu bütünlüklerini kaybetmişlerdir.¹⁹³

Spinoza, Musa peygamberin getirdiği yasalar hakkında, her ne kadar belli bir erdemi hedeflese de neticede bu yasaların sadece Yahudilere özgürlüklerini kazandırıp onları bir ulus kılma ve siyasi bütünlüklerini kazandırma amacıyla olduğu düşüncesini taşımaktadır. Musa peygambere gönderilmiş bu yasalar sadece ceza ve ödül üzerinden sunulmuştur. Bu yasalarla konulan ceza ve ödülün arkasındaki gerçek nedenin ne olduğunu ortaya koymamak, insanları dogmatik olarak disipline eden şeydir. Spinoza'ya göre bu durum insanların erdemli ve mutlu ilişkiler kurmalarında kopukluk yaratmaktadır.¹⁹⁴ “Çarpık biçimiyle toplumsal yasa, insanları nedenlerin bilgisinden kopartarak salt etkilerin belirleyiciliğine bırakmakta, böylece yasanın bilgisiyle erdem arasındaki sıkı ilişki kaçırılmaktadır.”¹⁹⁵ Asıl mutluluk sadece bir millet için gönderilmiş yasalarla mümkün değildir. Asıl mutluluk tüm insanlık için geçerli olan yasalarla mümkündür. Spinoza'ya göre gerçek bilgelik ve mutluluk açısından seçilmiş bir Yahudi milletinden bahsetmek yanlıştır. Seçilmişlik, sadece dünyevi mutluluğu temin eden özgür ulus olma bakımından düşünülmelidir.¹⁹⁶

Spinoza'ya göre Yahudiler seçilmiş millet değillerdir.¹⁹⁷ Yahudilerin seçilmiş olması dünyevi mutluluk ve özgürlük içindir. Yani siyasi bütünü güçlendirmek için gerekli olan yasalardan dolayıdır. Bu yasaların vahyedilme biçimiyle alakalıdır. İnsanın gerçek mutluluğunu oluşturacak diğer tüm şeyler bakımından Yahudiler, öteki uluslardan farklı değildir.¹⁹⁸ Hiç kuşku yoktur ki tüm uluslara peygamber gönderilmiştir. Bu sebeple peygamberlik de sadece Yahudilere özgü değildir.¹⁹⁹ Yahudilerin, kutsanmış millet olmaları gibi bir düşünce yanlıştır. Spinoza'ya göre Tanrı'nın sözünün vahyine mazhar olan İsa peygamber, Musa peygambere eşittir.

¹⁹³ Kadir Canatan, “Nübüvvetin Doğası Üzerine Çarpaz Okumalar (Gazali-Spinoza ve Sürûş)”, *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (30 Haziran 2019), 215.

¹⁹⁴ Kemal İlhan, “İbn Meymûn ve Spinoza'nın Vahiy ve Nübüvvet Tasavvurlarının Karşılaştırılması”, *ATABE* 9 (Haziran 2023), 62.

¹⁹⁵ Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, 223.

¹⁹⁶ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 87.

¹⁹⁷ Arıcan, “Spinoza'nın Teolojik Politik İncelemesinin Felsefi ve Teolojik Bağlamda Okunuşu Üzerine”, 25.

¹⁹⁸ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 87.

¹⁹⁹ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 88.

Belki de İsa peygamber, Musa peygamberi aşmaktadır. Spinoza'ya göre kutsal metinlerde var olanlardan haberdar olmayan bir kimse hayırlı işler yapıyor ve doğru bir yaşam sürüyorsa bu kişi kutludur ve İsa'nın ruhunu taşıyor demektir.²⁰⁰ Spinoza'nın peygamber ve peygamberlik konularındaki fikirlerini ortaya koyarken ulaşmak istediği amaç; felsefe ve teolojiyi birbirinden ayırmaktır.²⁰¹

Spinoza'nın, Kitab-ı Mukaddes'in Tanrı tarafından gönderilen ilk haliyle kaldığı noktasında endişeleri vardır. Bu endişeleri *Teolojik-Politik İnceleme* adlı eserinde açıkça görülmektedir. Bu eser tarihsel ve bilimsel, kutsal kitap incelemesi niteliğindedir. Spinoza bu incelemeyi yaparken bir nevi Kitab-ı Mukaddes'i yorumlamıştır. O, Tevrat'ın tahrif edildiğini kutsal metinlerde gördüğü bazı çelişkilerden yola çıkarak ortaya koymuştur. Spinoza'nın kutsal metnin yorumu sırasında sorun olarak gördüğü şey felsefî ve gizemli fikirler değildir, metnin dilsel ve tarihî geçmişini kesin olarak bilememektir.²⁰² Çünkü kutsal metinlerde kapalı olan bölümler hahamlar tarafından yorumlanmıştır. Halbuki kutsal kitap yorumu hahamların elinde olmamalıdır. Hahamlar kutsal kitapta muğlak bırakılan yerleri ya da eksik kalan cümleleri yorumlayarak kendi düşünceleri çerçevesinde bir inanç geliştirmektedirler.²⁰³ Bu geliştirdikleri inanç doğrultusunda insanları kendi koydukları yasalar çerçevesinde hareket etmek zorunda bırakmaktadırlar. Spinoza, kutsal kitap yorumunun hahamların eline bırakılmaması hususunda bazı prensipler ortaya koymaktadır. Bunlar: “metnin kullanıldığı İbranice'yi iyi bilmek, metnin tarihi serüveninden haberdar olmak ve metnin yazıldığı orijinal diliyle günümüze kadar ulaşmasıdır.”²⁰⁴ Spinoza, bir metni yorumlama işinin kişinin ön kabulleriyle değil, genel geçer bilgiler ışığında gerçekleştirilmesi gerektiği düşüncesindedir. Özellikle kutsal kitabı yorumlarken kendi içerisindeki diğer öğretilerle kıyaslayarak anlamaya çalışmak gerekir.²⁰⁵

²⁰⁰ Arıcan, “Spinoza'nın Teolojik Politik İncelemesinin Felsefî ve Teolojik Bağlamda Okunuşu Üzerine”, 27.

²⁰¹ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 81.

²⁰² Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 72.

²⁰³ Yasin Meral, “Spinoza'nın Teolojik-Politik İncelemesi'nde Tanah Eleştirisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2019), 28.

²⁰⁴ Meral, “Spinoza'nın Teolojik-Politik İncelemesi'nde Tanah Eleştirisi”, 28.

²⁰⁵ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 110.

Spinoza açısından, Kitab-ı Mukaddes'in yorumlanmasında İbranice'nin iyi bilinmesi gerekir. İbranice bilindiği takdirde diğer bölümlerle kıyas yapılabilir. Kıyaslama yapılarak yorumlanması hususunu şu örnekle netleştirelim: Kutsal kitapta yer alan "Tanrı ateştir." cümlesinin gerçek manada anlaşılması, Kitab-ı Mukaddes'in bütününe uygun değildir. Bu sebeple bu cümleyi mecazi anlamda yorumlamak doğru olur. Çünkü Tanah'ın farklı bölümlerinde Tanrı'nın cisim olamayacağı vurgulanmıştır. O halde bu cümle Kitab-ı Mukaddes'te başka bölümlerde hangi anlamda kullanılmıştır buna bakmak gerekir. "Eyüp" kitabında öfke ve kıskançlık anlamında kullanılmıştır. Bu sebeple de "Tanrı ateştir." ifadesinin de onun kıskanç ve öfkeli oluşuna işaret ettiği sonucuna varmak doğru olmalıdır. Spinoza'nın üzerinde ısrarla durduğu nokta; kelime ve tabirlerin kullanımlarının yine Tevrat'ın içindeki benzer örneklerle açıklamasının yapılması gerektiğidir.²⁰⁶ Spinoza, Kitab-ı Mukaddes'in doğru anlaşılması için kendisiyle tefsirinin en önemli kaide olduğunu vurgulamaktadır.²⁰⁷

Burada kısa da olsa peygamberlerin, peygamberliklerinin işareti olarak kabul edilmesinden dolayı mucize konusuna değinilecektir. Peygamberlerin ortaya koydukları mucizeler Tanrı tarafından meydana getirilir. Spinoza peygamberlerin mucize gösterdiğine inanmaktadır. Mucize konusunda İsa peygamberin Musa peygamberden üstün olduğu görüşündedir. O, İsa'yı Tanrı'nın oğlu olarak kabul etmez, onu Tanrı ile direkt konuşan peygamber olarak görür. İsa aldığı vahyi sözcük veya vizyonla değil, Tanrı'dan direkt almıştır. Bu özelliğiyle de mucize gösteren peygamberlerin en üstünüdür. Musa ise diğer peygamberlerden farklı olarak "Tanrı ile yüz yüze konuşan" peygamberdir.²⁰⁸ İsa "Tanrı ile akıldan aklı"²⁰⁹ iletişim kurar ve bu iletişim neticesinde Tanrı gerçeğini anlamıştır. İsa'nın zihni tüm insanlık için genel ve doğru kavramlarla uyarlanmış görülmektedir.²¹⁰ Hristiyanların kabul ettiği gibi İsa, Tanrı'nın oğlu ve Tanrı'nın vücut bulmuş hali değildir.

²⁰⁶ Meral, "Spinoza'nın Teolojik-Politik İncelemesi'nde Tanah Eleştirisi", 28.

²⁰⁷ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 144-146.

²⁰⁸ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 118-119.

²⁰⁹ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 119.

²¹⁰ Michiel Leezenberg, "Of Prophecy and Piety: Spinoza's Tractatus Theologico-Politicus Between Al-Farabi and Erasmus", *Philosophies* 6/51 (Haziran 2021), 3.

Yazılanlardan çıkarılacak sonuç şudur: Tanrı her peygambere uygun şekilde vahiy göndermiştir ve Tanrı'nın belli bir konuşma biçimi yoktur. Spinoza'ya göre peygamberin kültürlü, özlü, sert, eğitimsiz olup olmamasına göre vahyin gelişi değişiklik göstermektedir.²¹¹ Yani neşeli olan bir peygambere yengiler (zaferler), huzur ve insanı mutlu eden olaylar belli edilir. Çünkü o neşeli olan şeyleri hayal etmeye daha meyillidir. Kültürlü olan bir peygamber ise "Tanrı'nın aklını incelikli olarak görüyordu, eğer akli karışıkça onu da karışık olarak görüyordu."²¹² Yani vahiy peygamberin sahip olduğu görüşe göre değişik şekillerde ulaşmıştır. Örneğin; "Astrolojiye inanan Magi'ye, İsa peygamberin doğumu doğudaki bir yıldızın hayaliyle belli edilmişti."²¹³ Spinoza peygamberlerin insan oldukları üzerinde çok durmuştur. Çünkü peygamberler de insan oldukları için yanlışları ve eksiklikleri olabilir.²¹⁴ Fakat vahiy, Tanrı tarafından iletilen doğru ve kesin bilgileri barındırır.²¹⁵ Peygamberlerin eksiklerinin olabilecek olması vahyin kusurlu olabileceğini göstermez. Bu durum peygamberlerin kusurlu olabileceğini gösterir. Spinoza'nın peygamberlerin bazı konulardaki eksikliklerinin olabileceğini söylemesinin nedeni bazı kötü niyetli insanların kutsal kitaptan anlamadıkları yerleri peygamberin de bilemeyeceği düşüncesini kabullenmeyip kendi akıllarınca vahyi çarpıtmaya çalışabileceklerine dair endişesidir.²¹⁶

Spinoza'nın peygamberlere ve vahye olan inancı, vahyin hedefi ve özünün ne olduğuyla ilgilidir.²¹⁷ Çünkü bizler vahyin özünü ancak peygamberlerden öğrenebiliriz. O, inananların Tanrı'nın ezeli ve ebedi oluşunu, bir yerde değil her yerde oluşunu göz ardı ettikleri düşüncesindedir. Bazı durumlarda inananlar Tanrı'yı insanbiçimci olarak tasavvur ve tasvir etmişlerdir. Bunun kanıtı olarak kutsal kitaplardan alıntılar yaparak; "Musa Tanrı'yla konuşabilmek için dağa çıkıyordu, eğer Tanrı'yı her zaman her yerde olabilme özelliğiyle kavrayabilseydi bunu yapmasına kesinlikle gerek kalmazdı"²¹⁸ demektedir. Spinoza, Kitab-ı Mukaddes'i iyi bir şekilde okumuş ve öğrenmiştir. Kitab-ı Mukaddes'ten yola çıkarak onun tahrif edildiği

²¹¹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 46.

²¹² Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 44.

²¹³ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 44.

²¹⁴ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 51.

²¹⁵ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 41.

²¹⁶ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 48.

²¹⁷ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 80.

²¹⁸ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 56.

düşüncesine ulaşmıştır. Spinoza, dinin aslını eleştirmemiştir, dinin içerisinde yer alan; *Tanrı, vahiy, peygamber ve mucize* konularını eleştirmiştir. Bunun sebebi ise; insanlar üzerinde baskı kurabilme aracı olarak insanların bu dinsel kavramları kullanmalarındır.

2.2. TABİİ BİLGİ VE TANRISAL BİLGİ

Bilginin ne olduğu konusunda felsefeciler ve din bilginleri genel bir tanım yapmışlardır: Bilgi, süje ile obje arasındaki ilişkidir. Süje, akıllı şuurlu, düşünebilen, irade sahibi, algılayabilen, bilmek isteyen varlık olarak tanımlanır. Obje ise süjeye konu olabilen maddi veya manevi her şeydir. Bilgi, bu iki varlık dünyası arasındaki ilişkinin tanınması ve bilinmek istenmesiyle kurulan denge neticesinde ortaya çıkan üründür.²¹⁹ O halde bilgi elde edilmesini sağlayan kaynaklar nelerdir? Bilginin kaynakları: duyular, deney, akıl, sezgi ve vahiydir. Burada bilginin kaynakları somuttan soyuta doğru sıralanmıştır.²²⁰ Dini açıdan en üst düzeyde bilgi kaynağı vahiy olarak kabul edilir. Filozoflar için ise durum farklıdır. Kimi filozoflar vahyi bilgi kaynağı olarak kabul ederken kimisi ise onu bilgi kaynağı olarak kabul etmemektedir. Spinoza vahyi bilgi kaynağı olarak kabul ediyor mu? Bu sorunun cevabını verebilmek için önce Spinoza'nın bilgi tanımı, tabii ve tanrısallıktan kastın ne olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Daha sonra Spinoza'ya göre vahiy bilgi kaynağı olarak kabul ediliyor mu bu sorunun cevabı verilmeye çalışılacaktır.

Spinoza, bilgi konusunda klasik bilgi tanımının dışında özgün bir bilgi tanımı yapmıştır. Bilgi, süje ve obje arasındaki ilişkiden ortaya çıkan sonuç iken Spinoza'da bilgi objeden bağımsız, zihindeki upuygun idealara dayanır. Ona göre upuygun fikir objeden bağımsız, kendi başına doğru olan fikirdir.²²¹ Doğru ve upuygunluk karşılıklı olarak birbirini gerektiren kavramlardır. Diğer bir deyişle bütün upuygun fikirler nesnesiyle uyuyorsa doğrudur. Doğru fikirler de upuygundur. Spinoza'ya göre bilgi upuygun bilgi olup upuygun fikirlere dayanır. Spinoza bu konuda “upuygun fikir dendiğinde obje ile ilişkisi olmadan, kendi başına göz önüne alınınca doğru bir fikrin bütün içsel özellikleri ya da adlandırmaları olan fikirleri anlıyorum” der.²²² Bu ifadeler Spinoza'nın bilginin kaynağı ve ölçütü hakkında da bilgi içermektedir. Upuygun

²¹⁹ Hüsamettin Erdem, *Problematic Olarak Din Felsefe Münasebeti* (Konya: Hü-Er Yayınları, 2010), 72.

²²⁰ Erdem, *Problematic Olarak Din Felsefe Münasebeti*, 76.

²²¹ Spinoza, *Ethica*, 114-150.

²²² Spinoza, *Ethica*, 112-150.

fikirler bize bilginin ne olduğunu verirken, upuygun bilgi zihindeki upuygun idealara dayanarak bizi bilginin kaynağının ne olduğuna ulaştırır.

Bilginin kaynağına ulaşma noktasında bilgi çeşitleri de önemlidir. Spinoza'ya göre üç çeşit bilgi türü vardır: Birincisi açık-seçik olmayan ideaların bilgisidir. Bu tür bilgi duyumsal bilgisidir. Bu bilgi insanda var olan duygular, tutkulardır. Bunlara diğer bir deyişle upuygun olmayan bilgiler de denir. Spinoza'ya göre bu bilgiler kişide doğuştan vardır. Kişi bu bilgi düzeyinde kalmış ise kölelik düzeyinde demektir.²²³ İkinci bilgi türü ise, kendimizi ve kendimizin dışında bizi oluşturan bağıntıların bilgisidir. Bu bilgi türü bilimsel bilgisidir.²²⁴ İnsan duygulanımı yani *affectio* hakkında ne kadar bilgi sahibi olursa, bu *affectio* bizi o kadar az etkileyebilir. Bu sayede kişi kudretini daha güçlü kullanabilir. Tutkular ve ihtiraslar onu etkisi altına alamaz.²²⁵ Spinoza der ki “Kökü akıl olan bir duygunun aşırı hali olmaz.”²²⁶ Yani akla dayalı olarak ortaya konan bilgileri duygularımız etkileyemez. Bilginin üçüncü türü ise, bir çeşit sezgisel bilgisidir. Bilginin ilk basamağında insan kendi içine gömülüdür. İkinci basamağında hayattaki bağıntıların farkındadır. Üçüncü ve son basamakta ise varlığın bütünündeki yasallığı aklî olarak sezmektedir.²²⁷ Duyusal bilgi, insan bedeninin başka cisimlerle etkileşimi sonucu elde edilen bilgisidir. Bilimsel bilgi, akıl düzeyi bilgisidir. Bu bilgi türü duyumların ve imgelemin dışında akılla elde edilen bilgi türüdür. Sezgisel bilgi ise Spinoza sisteminde nakil ile aklın uzlaşarak ortaya koyduğu bilgisidir ve bu bilgi türü insanın sahip olabileceği en üst bilgi seviyesidir. Örneğin; kişinin doğadan yola çıkarak Tanrı'ya ulaşması üçüncü tür bilgiyi içermektedir.²²⁸

Birinci tür bilgi; dış olayların tesiriyle meydana gelen, şeylerin hakikatini bilmeksizin onları sadece etkileriyle değerlendiren, tutkuların esiri olunan ve tutkuların yönlendirilmesinin kolay olduğu insanın eksik ve gündelik bilme tarzıdır. Birinci tür bilgi rastlantısaldır ve upuygun da değildir.²²⁹ İkinci tür bilgi ise kesinliği ve uygunluğu daha fazla olan rasyonel ve bilimsel bilgisidir. Zorunlu, kesin ve upuygun

²²³ Türkben, “Spinoza'ya Göre Tanrı ve İrade Özgürlüğü”, 123.

²²⁴ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 803.

²²⁵ Türkben, “Spinoza'ya Göre Tanrı ve İrade Özgürlüğü”, 123.

²²⁶ Spinoza, *Ethica*, 245.

²²⁷ Türkben, “Spinoza'ya Göre Tanrı ve İrade Özgürlüğü”, 124.

²²⁸ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 803-804.

²²⁹ Ayşe Gül Çivgin, “Spinoza'da Birinci Tür Bilgi: ‘Hayal Gücü’ Zemininde Bir Derinleştirme”, *Dört Öge* 15 (28 Haziran 2019), 96.

bilgidir. Bu bilgi tek tek şeylerin özünü değil tüm şeylerde ortak olan uzamı ve bu uzamda meydana gelen hareket ve sükûneti kavramaktır. Birinci tür bilgide ortaya çıkan etkileri kavrayabiliriz. Fakat burada etkilerin nedenleriyle birlikte kavranmasının önü açıktır.²³⁰ Üçüncü tür bilgiyi daha anlaşılır kılalım: O, Tanrı'nın sıfatlarının özünden yola çıkarak şeylerin özünün bilgisine ulaşmaya kadar dayanan bilgi türüdür.²³¹ Bu bilgi diğer iki bilgi türünden de farklıdır. Spinoza'ya göre insanların ulaşabileceği en üst bilgi seviyesidir. Bu bilgi türü, sezgisel bilgi içerisinde Tanrı sevgisini ve bilgisini içerir. En üst düzey bilgi seviyesi olmasının nedeni budur. Bu seviyeye ulaşan insan en yetkin ve bilge insandır.²³²

Spinoza, birinci ve ikinci tür bilgi arasındaki farkı şu şekilde örneklendirmiştir; üç sayısının var olduğunu düşünelim. Problemimiz ise dört sayısını bulmak olsun. Bu dördüncünün, ikincinin birinciye olan oranı neyse, onun da oranı üçüncüye göre olsun. Tüccarlar hiç tereddüt etmeden ikinciye üçüncüyle çarpıp çıkan sonucu birinciye böleceklerdir.²³³ Böyle yapmalarının sebebi ya bunu öğretici kişiden bu şekilde öğrenmişlerdir ya da basit sayılarda bu kuralın her zaman işe yaradığını deneyimlemişlerdir. Dikkat edilecek olursa kişinin bu şekilde çözüme gitmesi hayal gücünü kullanmasının kanıtıdır. Nasıl yapılacağı tahayyül edilerek problem çözülmüştür.

Zelyüt, Spinoza'nın ilk iki tür bilgisini "tanımlama" üçüncü ve dördüncü tür bilgisini ise "âlimane temaşa" olarak değerlendirmiştir. Var olanlar üçüncü tür bilgiyi kavradıkça, Tanrı'yı daha iyi anlamaları mümkün olacaktır. Bunun sonucunda insan zihni varacağı son noktaya varmış ve kutluluğa ulaşmış olacaktır.²³⁴ Zihnin doğasının anlaşılması bedenın doğasının anlaşılmasına bağlıdır. Çünkü Spinoza'ya göre zihin ve beden iç içe örölüdür. Beden zihnin nesnesi, zihin ise bedenın fikridir.²³⁵ Yani zihnin cisimleri kavrayabilmesi bedenın o cisimle olan etkileşimine bağlıdır. Spinoza'ya göre kulaktan dolma edindiğimiz bilgiler birinci tür bilgi kapsamındadır, günlük raslantısal

²³⁰ Çivgin, "Spinoza'da Birinci Tür Bilgi", 97.

²³¹ Çivgin, "Spinoza'da Birinci Tür Bilgi", 97.

²³² Çivgin, "Spinoza'da Birinci Tür Bilgi", 97.

²³³ Çivgin, "Spinoza'da Birinci Tür Bilgi", 97.

²³⁴ Zelyüt, *Spinoza*, 64.

²³⁵ Çivgin, "Spinoza'da Birinci Tür Bilgi", 98.

deneyimlerimiz ikinci tür bilgiye girmektedir, herhangi bir etki neticesinde ortaya çıkan sonuç veya tümelden tikelin çıkarılması üçüncü tür bilgi içerisinde.

Spinoza'ya göre bilgi ve bilgi türlerinin ne olduğunu bu şekilde açıklandıktan sonra Spinoza'nın tabii bilgi ve tanrısal bilgi olarak bahsettiği bilgi meselesinin ne olduğunun tespitine geçilebilir. Spinoza'da tabii ve tanrısal bilgi, peygamberler ve peygamberlikle ilgilidir. Ona göre peygamberlerin bilgisi vahiy bilgisidir ve bu vahiy bilgisi aynı zamanda tanrısal bilgidir. Bu bilgiyi peygamberler hayal gücü vasıtasıyla alabilirler.²³⁶ Yani peygamberlerin bu bilgiye muhatap olabilmelerini sağlayan onlarda bulunan hayal gücüdür. Vahiy bilgisi olan tabii bilgi, aynı zamanda tanrısal bilgi kadar geçerlidir.²³⁷ Tanrısal bilgi sadece Tanrı'nın bildirmesiyle insanların anlayabileceği, insanın sınırlarının ötesine uzanan ve tanrısal tabiatın yasalarından çıkan bilgidir. Tanrısal bilgi ve tabii bilgi arasındaki fark, tanrısal bilgi insanın sınırlarının ötesine uzanırken ve insan tabiatının yasalarına dayanmazken, tabii bilgi insanın anlayabileceği sınırdadır ve onun anlayabilmesi için tabiat yasalarına uygun şekilde iletilir.²³⁸ Kaynağı ve kesinliği açısından tabii bilgi, tanrısal bilgidir farklıdır.²³⁹ Her iki bilginin kaynağı da Tanrı'dır. Tabii bilgi, herkes için ortak temellere dayanan, tüm insanların ortak bilgisidir. Peygamberlere verilen bilginin tabii bilgi olarak nitelendirilmesinin sebebi; peygamberlerin de insanların içinden seçilmiş olmasıdır. Bu sebeple insanların peygamberlere akli konularda danışmaları gereksizdir. Çünkü peygamberlerin aklı diğer insanlarınkinden üst düzeyde değildir. Peygamberlerin diğer insanlardan farkı yukarıda da belirtildiği gibi ahlaklı olmaları ve sıradan insanlara tabii bilgiyi yorumlama görevinin verilmiş olmasıdır. Bu görev verilmiştir; çünkü sıradan insanlar tabii bilgiye önem vermezler ve peygamber bilgisinden bahsedildiğinde tabii bilgiyi dışlarlar. Kendilerinin de anlayabileceği bu bilgiyi peygamberlere üstünlük atfederek kabullenmeleri daha kolay hale gelir.

İnsanların, peygamberlerin bize ulaştırdığı tanrısal bilgiyi anlayabilmelerinin ölçütü kendilerine Tanrı tarafından verilmiş olan anlama yetisini geliştirmeleri ve

²³⁶ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 51.

²³⁷ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 54.

²³⁸ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 54.

²³⁹ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 54.

güçlendirmeleridir.²⁴⁰ Tanrısal bilgi (yasa) herkes için geçerlidir. Spinoza'ya göre Tanrı milletlere ayrı ayrı seslenmemiştir. Tanrı'nın nazarında tüm var olanlar aynı derecededir. Hiçbir ulus diğerinden üstün değildir. Bu sebeple tanrısal yasa evrenseldir.²⁴¹

Tanrısal bilgi de bir bilgi türüdür. Bu bilgi türü akıl ile nâkilin uzlaşmasıyla son noktaya ulaşmış olan insanın anlayabileceği bilgi içerisindedir. Spinoza, insan bilgisinin temel önermelerinin akıl ile kurulmuş olduğuna inanmaktadır. Çünkü şeylerin doğası hakkında bizim bilgi sahibi olmamızı sağlayan akıldır. Yani şeylerin özünü ancak akıl bilebilir.²⁴² Spinoza rasyonel bilgiyi savunur. Bu bilgiden hareketle de evrenin başlangıç noktası olarak Tanrı'yı almıştır. Spinoza için felsefe kanıtlanabilir ve kanıtlanmış bilgidir. Bu sebeple felsefe mutlak gerçektir.²⁴³ Spinoza'ya göre bilginin kaynağı akıl ise etkisi daha güçlüdür.²⁴⁴ Vahyi bilgi olan, tabii bilgi ya da tanrısal bilgi akıl süzgecinden geçirildiğinde gerçek anlamda bilgi olarak alınabilir. Diğer türlü vahiy, Spinoza düşüncesinde bilgi kaynağı değildir. Spinoza düşüncesinde vahiy ahlâkî noktada bilgi kaynağıdır. Bu çerçevede ön plana çıkan tabii bilgi ve tanrısal bilgidir. Peygamberlerin bilgisi tabii bilgi, ışıkla elde edilen bilgiler tanrısal bilgilerdir.²⁴⁵ Aynı zamanda bu bilgiler tanrısal yasaları oluşturur. Spinoza bu ayrımı yapmış olsa da yaptığı tanımdan anlaşılan ikisi arasında bir farkın olmadığıdır. Tabii bilgi ve tanrısal bilgi aynı şeyi ifade etmektedir.²⁴⁶ Tabii bilgi tanrısal bilgiden eksik değildir.²⁴⁷ Peygamber bilgisinin tabii bilgiden farklı olmadığı görüşünü ortaya koyarak Spinoza aslında insanların zihni ile peygamberlerin zihninin de farklı olmadığını söylemiş olmaktadır.²⁴⁸ Peygamberler tanrısal bilgiyi insanlara aktarır. Bu sayede insanlara doğru yaşam ve erdemli olma noktasında bilgi vermiş olur.

²⁴⁰ Gültekin, "Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik", 311.

²⁴¹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 68.

²⁴² Artık, *Farabi ve Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 32.

²⁴³ Artık, *Farabi ve Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 33.

²⁴⁴ Spinoza, *Ethica*, 431.

²⁴⁵ Gültekin, "Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik", 309.

²⁴⁶ Gültekin, "Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik", 309.

²⁴⁷ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 54.

²⁴⁸ Gültekin, "Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik", 309.

Buraya kadar yazılanlardan çıkarılacak sonuç Spinoza'nın vahyi, bir bilgi kaynağı olarak kabul etmemesidir. Çünkü vahiy, hayal gücü vasıtasıyla peygambere ulaşmaktadır. Spinoza hayal gücünü bilgi kaynağı olarak kabul etmediği için hayal gücü ile gelen vahyi de bilgi kaynağı olarak kabul etmemiştir. Burada kabul edilmeyen bilgi aslında akıl süzgecinden geçirilmemiş olan bilgidir. Vahiy, insanlara erdemli ve ahlaklı olmayı öğretmesi noktasında bilgi kaynağı olarak kabul edilir. Kabul edilmeyen şey her konuda vahyin bilgi kaynağı olarak alınması durumudur.

Spinoza'nın, *Ethica*'da kullandığı yöntemin bilgi felsefesi çerçevesinde incelendiğinde ortaya çıkan; bu eserde önce düşünce düzeninin tanımları ve aksiyomları ortaya konulmuş, ardından ortaya konan teorinin kanıtlanmasını sağlayan tümdengelimsel bir yöntem kullanılmıştır.²⁴⁹ Burada bu konuya değinilmesinin sebebi Spinoza'nın sisteminde şüpheyi yer olmamasıdır. Spinoza'nın bilgi kuramı insanın amacına hizmet eden bir araç konumundadır. Peki insanın nihai amacı nedir? İnsanın nihai amacı; üçüncü tür bilgiye ulaşmaktır. Yani insan sezgisel bilgi ile varlığın özünü kavrar ve tüm var olanların Tanrı'nın bir izdüşümü olduğu düşüncesine varır.²⁵⁰ Spinoza'ya göre kişi edindiği bilgileri sezgisel bilgiye varma noktasında bir araç olarak kullanılmalıdır. Çünkü insan kâinatta Tanrı'nın bilgisine ulaştığı süreçte yetkinliğe kavuşmuş demektir. Kişi doğuştan doğru bilgiye sahiptir.²⁵¹ Hayal gücü ile gelen vahiy bilgisi akıl süzgecinden geçirilerek sezgisel bilgiye ulaşmamızda bize kaynaklık ediyorsa bilgi kaynağı olarak alınabilir. Onun dışında sadece peygamberin bize ilettiği şekilde o, asıl bilgi kaynağı değildir. Kişinin doğuştan sahip olduğu bilgi Spinoza düşüncesinde upuygun bilgi olarak adlandırılmıştır. Spinoza için kişinin yetkinliğe ulaşması doğayı anlamasına bağlıdır. Zihnin anlama kapasitesi arttıkça yetkinleşecek ve nihai amaç olan Tanrı'nın bilgisine ulaşmış olacaktır.²⁵² Bilgi edinme noktasında zihnin de önemi vardır. O halde zihin nedir?

Spinoza'ya göre zihin, bedenin ardışık hallerinin idealar düzenindeki ifadesidir. Zihin, bedenin ideası olmasından dolayı, nedenlerin tıpkı bedende olduğu

²⁴⁹ Enes Dağ, *Spinoza'da Bilgi ve Etik İlişkisi* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2016), 25.

²⁵⁰ Dağ, *Spinoza'da Bilgi ve Etik İlişkisi*, 26.

²⁵¹ Spinoza, *Akılın Islahı Üzerine Bir İnceleme*, 53.

²⁵² Spinoza, *Akılın Islahı Üzerine Bir İnceleme*, 53.

gibi, zihinde de aynı bağlantıyı sergilemesi gerekir.²⁵³ Zihin doğanın bütününde olan nedenleri değil bir bölümündeki nedenleri yansıtır. İşte bu yansıma Spinoza düşüncesinde bilgiyi oluşturur.²⁵⁴ İnsan zihninin kurucu ögesi fikirdir. Bu fikir uzayda yer kaplayan tekil bir şeyin fikridir. Fikirler birbirine karşılık gelmek zorundadır. Bu durum fikirlerin gereğinin bir uzantısıdır.²⁵⁵ İnsan zihninin Tanrı'nın aklı ile bağlantısı vardır. Spinoza insan zihninin Tanrı'nın aklının bir parçası olduğu düşüncesindedir. İnsan için şunu ya da bunu algılıyor dediğimizde Tanrı'nın söz edilen şey hakkında fikri olduğunu söylüyoruz, demektir.²⁵⁶ Karşılığı olmayan fikir doğru değildir ve bu fikir sonucu elde ettiğimiz bilgi, upuygun bilgi olmaktan çıkar. İnsan zihninde (ruhunda) oluşan fikrin nesnesi bedendir.²⁵⁷ Bedenin objelerle etkileşimi sonucu fikirler oluşur. Zihin, dış dünya hakkında ancak bedenin cisimlerle etkileşimi sonucunda, cisimlerin üzerinde oluşturduğu etki kadar fikir sahibi olur. Zihnin cisimler hakkında hayal kurmasının sebebi budur.²⁵⁸ Spinoza'ya göre işte tam da bu sebeple Âdem'in günah işlemesi Tanrı'nın iradesine aykırı değil, vahyi anlamamış olmasından kaynaklanmaktadır. Âdem'in işlediği günahdaki tek kötülük daha yetkin bir duruma ulaşmaktan mahrum kalmış olmasıdır. Tam da bu sebeple vahiy bilgisi, peygamberler vasıtasıyla sıradan insanların kavrayışına uygun olarak gönderilmiştir.²⁵⁹ Spinoza, hayal gücü ile elde edilen bilgiyi akıl ile elde edilen bilgiden ayırmıştır. Bilginin kaynağı olarak hayal gücünü kabul etmemiştir.²⁶⁰ Kısacası Spinoza'ya göre insanda doğuştan bir gereç olarak doğru bilgi vardır. İnsan kendisinde var olan bu bilgiyi anladıkça, diğer tür algılar arasındaki farkı kavramış olur. Zihin kendini anladıkça doğayı anlaması daha da kolaylaşır. Doğanın kavranması neticesinde kişi son bilgi türü olan sezgisel bilgiye ulaşır. Tanrı'nın varlığı bilgisine ulaşmak zihnin erdiği en son noktadır.²⁶¹

²⁵³ Dağ, *Spinoza'da Bilgi ve Etik İlişkisi*, 34.

²⁵⁴ Spinoza, *Ethica*, 78.

²⁵⁵ Spinoza, *Ethica*, 122.

²⁵⁶ Spinoza, *Ethica*, 123.

²⁵⁷ Spinoza, *Ethica*, 125.

²⁵⁸ Spinoza, *Ethica*, 125.

²⁵⁹ M.Ertuğrul Altınözen, *Toplumsal Uyum ve Özgürlük Bağlamında Spinoza'nın Vahiy Anlayışı* (İstanbul: Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2021), 51.

²⁶⁰ Leezenberg, "Of Prophecy and Piety: Spinoza's Tractatus Theologico-Politicus Between Al-Farabi and Erasmus", 1.

²⁶¹ Spinoza, *Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme*, 53-60.

Zihninin bilgi elde edebilmesi için insan bedeni dışındaki cisimlerle etkileşim halinde olması gerekir. Bu etkileşim neticesinde fikirler meydana gelir. İnsan bedeni cisimlerden etkilenir ve onları etkileyebilir. Bu etki sonucu insanda meydana gelen bu değişime “duygulanış” denir.²⁶² İnsanda meydana gelen bu etkileşimlerin oluşturduğu fikirler, insan bedeninin ve cisimlerin doğası hakkında kişinin bilgi sahibi olmasını sağlar. Yani zihin, beden yoluyla cisimlerin doğasını anlar.²⁶³ Cisimlerin doğasını anlamasıyla fikirler oluşur. Spinoza’da fikir (idea) düşünce sıfatının modusudur.²⁶⁴ Fikirlerin ortaya çıkışında ruhun da etkisi vardır. Spinoza, ruhu; “Düşünen bir şey olduğu için ruh kavramını anlıyorum.” şeklinde tanımlamıştır.²⁶⁵ Yani ruh aslında bedeni olan düşünen insandır. İnsanın düşünebilmesi ve kabiliyetleri ruhun bedenle olan ilişkisi neticesindedir. Ruh beden ilişkisi konusunda Spinoza, ruhun varlığının beden varlığından olduğunu söyler. Yani ruh, bedenin fiili varlığını kuşatmasıyla vardır.²⁶⁶ İnsan diğer var olanlar gibi varlığını sürdürme gayesindedir. Fakat insan ruhunun etkinliği sürekli tutkular tarafından aşındırılır.²⁶⁷ Spinoza bu durumu şu şekilde örneklendirmiştir; intihar etmeyi düşünen kimsenin bu düşüncesi kendi kendisini öldürmek istemesinden kaynaklanmaz. Bu kişinin ruhu güçsüzleştiğinden ötürü, dış nedenlere karşı koyamaz hale gelmiştir. Bu dış nedenlere karşı ruh yenilmiştir.²⁶⁸ İşte öldürme fikrinin oluşmasındaki etken bedenin kuşattığı ruhun, cisimlerle etkileşimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Spinoza için önemli olan “duygulara yahut kötü olan tutkulara esir düşüp köle olmamak gerektiğidir. Köleliğin zıddı olan özgürlük ise duyguları azaltma ve tutkulardan azade olmadaki güçlülüğe bağlıdır.”²⁶⁹

Burada ayrıca ruhu etkilemesi açısından kavram ve algının ne olduğuna değinilecektir. Spinoza’da kavram ve algı ayrıdır: “Kavram, diyorum fakat algı demiyorum, çünkü algı ruhun bir objeden duygulanmış olduğunu edilginliğini işaret eder, kavram ise ruhun etkinliğini ifade eder.”²⁷⁰ Algıda ruh edilgin konumdadır.

²⁶² Altınözen, *Toplumsal Uyum ve Özgürlük Bağlamında Spinoza’nın Vahiy Anlayışı*, 49.

²⁶³ Spinoza, *Ethica*, 137-142.

²⁶⁴ Dağ, *Spinoza’da Bilgi ve Etik İlişkisi*, 105.

²⁶⁵ Spinoza, *Ethica*, 106.

²⁶⁶ Altınözen, *Toplumsal Uyum ve Özgürlük Bağlamında Spinoza’nın Vahiy Anlayışı*, 48.

²⁶⁷ Altınözen, *Toplumsal Uyum ve Özgürlük Bağlamında Spinoza’nın Vahiy Anlayışı*, 53.

²⁶⁸ Altınözen, *Toplumsal Uyum ve Özgürlük Bağlamında Spinoza’nın Vahiy Anlayışı*, 53.

²⁶⁹ Dağ, *Spinoza’da Bilgi ve Etik İlişkisi*, 106.

²⁷⁰ Spinoza, *Ethica*, 106.

Kavramda ise ruh direkt etkin konuma geçer. Kavram ruh tarafından oluşturulur. Algı ise ruhun dışında gerçekleşir.²⁷¹ Ona göre fikir düşüncenin modusu (niteliği/yansıması) iken obje, Tanrı'nın yer kaplama sıfatının bir yansımasıdır (modus). Bu sebeple de herhangi bir cisim hakkında elde edeceğimiz fikir bedenle ilişkilidir.²⁷² Spinoza'ya göre ideaların düzen ve bağlantısı objelerin düzen ve bağlantısıyla aynıdır.²⁷³ Buradan çıkarılacak sonuç nesnelere tesir eden sùje ile ortaya koyduğu obje arasında bağlantı vardır. Bu da Spinoza düşüncesinde Tanrı'nın düşünme gücü ile onun tesir etme gücünün eşit olduğunu gösterir. Tanrı düşündüğü an o düşüncesi neticesinde olması gereken gerçekleşmiştir. Spinoza düşüncesinde Tanrı'nın, evreni kendi varlığı neticesinde var etmiş olması fikri bu nedenledir. Yani Tanrı var ise onda olan idea neticesinde sonradan var olanlar da vardır.

Spinoza'ya göre zihin cisimlerle ne kadar etkileşime girer ve sonucunda ne kadar çok bilgi elde ederse yetkinleşmesi o kadar hızlı olacaktır. Bu etkileşim kişinin doğayı kavramasına olanak sağlar. O, zihin ve beden arasında herhangi bir üstünlük olmadığı görüşündedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi zihin cisimlerin kavranmasını sağlayan etkidir, beden ise cismi meydana getiren etkidir. İnsan zihni insan bedeninde meydana gelen her şeyi algılamak zorundadır. Bedenin imkânı arttıkça zihnin de algılama yetisi artar. Akıl, cisimleri seyredirken hayal gücü devrededir. Seyredilen cisim tahayyül edilebilir durumdadır. Kişi şeylerin bedende oluşturduğu etkiyi kavradığından, söz konusu elde edilen bilgi şeylerin doğasına dair değildir. Bu bilgiler bedenın doğasına işaret ettiğı için, cisimler hakkında upuygun, berrak bilgiler değildir.²⁷⁴ Spinoza insan bedeninin aynı anda iki veya daha fazla cisimden etkilenebileceğini söyler. Bu da zihnin, bedenın etkilendiğı bir cisim hakkındaki söylemden diğerk bilginin de hatırlanacağı anlamına gelmektedir. Örneğın; elma kelimesi ve elma meyvesinden aynı anda etkilenen şahıs, elma dendiğinde elma meyvesini de hatırlar.²⁷⁵ Bu hal insanın cisimlerin izlerini ve resimlerini muhafaza etmesiyle gerçekleşir. Bu muhafazayı sağlayan ise hafızadır. Spinoza'ya göre hafıza: içeriğı depolayan, muhafaza eden ve kişisel özdeşliğı mümkün kılan yetidir.²⁷⁶ Bütün

²⁷¹ Dağ, *Spinoza'da Bilgi ve Etik İlişkisi*, 30.

²⁷² Dağ, *Spinoza'da Bilgi ve Etik İlişkisi*, 30.

²⁷³ Spinoza, *Ethica*, 114.

²⁷⁴ Spinoza, *Ethica*, 137-138.

²⁷⁵ Spinoza, *Ethica*, 143.

²⁷⁶ Spinoza, *Ethica*, 144-146.

bunlardan yola çıkarak ortaya konacak sonuç: zihin tüm dış etkenlerin tesiriyle fikir üretir. Zihin bunu yaparken tahayyül melekesi devrededir. Bu aşamada tahayyül melekesinin devrede olması neticesinde elde edilen vahiy de bu dış etkenlerden nasibini alır. Yani tahayyül melekesi neticesinde elde edilen tabii bilgi (vahiy bilgisi), bilgi elde etmede kaynak olma bakımından yeterli değildir.

Spinoza tanrısal bilginin temelde adalet ve yardımseverliği barındırdığını düşünmektedir. Bu sebeple tüm milletlere peygamber gönderilmiştir. Bu sayede tüm insanlık Tanrı'nın yasalarından haberdar edilmiştir. Spinoza tanrısal bilgiye, tabii bilgi aracılığıyla ulaşılabilirliğini düşünür. Bu sebeple kişiye kanaat özgürlüğü ve inancın temelini mizacına göre yorumlama gücü bırakılmalıdır. Kişi bu sayede Tanrı'ya temiz ve özgür bir şekilde itaat edebilir. Ona göre tanrısal adaletin ve yardımseverliğin değeri bu söylenenler var olursa anlaşılacaktır.²⁷⁷ Tanrı insanlardan tanrısal adaleti ve yardımseverliği dışında başka bir şey istememiştir. Çünkü insan aklıyla bunların dışındaki tabii bilgiye ulaşabilir.²⁷⁸ İşte bütün bunlar düşünüldüğünde akli olan insan için tabii bilgi ve tanrısal bilgi anlaşılabilir niteliktedir. Bu sebeple akli konularda peygamberler de diğer insanlardan farklı değildir. Onlar yardımseverlik ve ahlak dışındaki konularda gerçekte bilgisiz ve çelişik düşüncelere sahiptirler.²⁷⁹ Doğal ve ruhsal olgularla ilgili konularda peygamberlere güvenmemeliyiz. Çünkü doğru olanı kendi aklımızla bulabiliriz. Kişinin en yüksek mutluluğu cennette değil, Tanrı'nın sezgisel bilgisine dayanan ezeli bilgide ve bu bilgiye dayalı olan ezeli sevgidedir. Bu sevgi insanda mevcuttur. Tanrı, kendisini insanda ezeli bir sevgiyle sever insan da bu sevgiye sezgisel bilgiyle ulaşır.²⁸⁰ Spinoza'nın düşüncelerine bakıldığında onun vahiy temelli bir dine değil, akla dayalı bir dine inandığı söylenebilir. Yani onun din anlayışı rasyonel dindir. Rasyonel din; bilgi ve erdeme dayalı hayattır. Bilgi ve erdemin en yetkin düzeyi ise Tanrı'ya benzemeyi şiar edinmekten geçmektedir.²⁸¹

Tabii bilgiyi anlayabilmenin yolu; insanın kendinde var olan anlama yetisini geliştirmesidir. Çünkü insan bu yetisini geliştirdikçe sezgisel bilgiye ulaşabilir ve en

²⁷⁷ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 50.

²⁷⁸ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 211.

²⁷⁹ Vural, "Meşşâî Filozofları ve Spinoza'da Nübüvvet Nazariyesi", 75.

²⁸⁰ Tüzer, "Rasyonel/Doğal Din ve Spinoza", 48.

²⁸¹ Tüzer, "Rasyonel/Doğal Din ve Spinoza", 49.

yüksek mutluluk olan tanrısal bilgiye ulaşabilir. Bu sebeple insanın kendisi için yapabileceği en büyük fayda budur.²⁸² Bundan hareketle yukarıda da değinildiği gibi tanrısal bilgi ve tabii bilgi aynı anlamı taşımaktadır. Yani insan tabii bilgiyi bu anlama yeteneği sayesinde anladığında tanrısal bilgiyi de anlama düzeyine ulaştırmış olacaktır.²⁸³ Bu iki bilgi arasında bir çelişki varsa orada tanrısal bilgiden söz edilemez. Spinoza, kutsal metinlerde birbiriyle çelişen durumlar söz konusu olduğunda orada bir uydurma olabileceğinin altını çizmiştir. Yani tabii bilgi ile tanrısal bilgi arasında çelişki olmamalıdır. O halde bahsedilen çelişki, orada tanrısal bilgiden ziyade uydurma bilgi olabileceğinin kanıtıdır.²⁸⁴

Burada Spinoza'ya göre peygamberlerin insanlardan daha akıllı ve bilgili olmadığı konusuna değinildi. O halde insanlar her konuda peygamberlerden akıl istemek zorunda değillerdir. Ya da onların vahiy dışında söylediklerini yapmak zorunda da değillerdir. Çünkü insan aklıyla erdem ve adalet konularına ulaşabilir. Spinoza vahyin sadece belli sayıdaki kitaplardan ibaret olduğu ve peygambere vahyedilmiş basit tanrısal kavramlarda yer aldığı düşüncesindedir.²⁸⁵ Tabii bilgi peygamberlere vahyedilmiş olmasaydı da insan tabii bilgiye akli vasıtasıyla ulaşabilirdi. O halde mutlak anlamda hakikati keşfetmenin yolu tanrısal yasayı keşfetmekten geçmektedir.²⁸⁶

2.3. HAYAL GÜCÜ VE MEŞŞÂİ FELSEFENİN SPİNOZA DÜŞÜNCESİNE ETKİLERİ

Spinoza'ya göre peygamberlerin vahyi nasıl aldığının ve onların diğer insanlardan neden farklı olduğunun cevabı hayal gücünde saklıdır. Yukarıda da yeri geldikçe zikredildiği üzere, peygamberler zekâ olarak diğer insanlardan farklı değildir. Tüm insanların zihinlerinde oluşan ideler aynı şekilde meydana gelir ve sonucunda bilgi elde edilir. Peygamberlerin tabii veya tanrısal denilen bilgiyi alabilmeleri onların hayal gücünün diğer insanlardan daha gelişmiş olmasındandır.

²⁸² Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 98.

²⁸³ Gültekin, "Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik", 311.

²⁸⁴ Gültekin, "Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik", 309.

²⁸⁵ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 49.

²⁸⁶ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 49.

Spinoza düşüncesinde hayal gücü bilgi elde etme noktasında kaynak olması bakımından önemlidir. Hayal gücü, insan bedeni dışındaki cisimlerin doğasında var olan fikirleri birbiriyle ilişkilendirebilmemizi sağlamasının yanında, bu fikirlerdeki farklılıkları da birbirinden ayırabilmemizi sağlar.²⁸⁷ Spinoza şeylerin doğasını açıklamak için iyi-kötü, düzen-karışıklık, sıcak-soğuk, doğru-yanlış gibi kavramları kullanmıştır. Ona göre insanı mutlu eden ve Tanrı'ya yönelten her şey iyi, bu görüşün tersi olan her şey ise kötü olarak değerlendirilir.²⁸⁸ Spinoza kişinin cisimler hakkında elde ettiği bilginin cisimlerin bedende uyandırdığı etki sonucunda gerçekleştiğini savunur. Bu sebeple bu bilgilerle cisimler hakkında kesin belirlemelerde bulunmak mümkün değildir. Güzellik ve çirkinlik gibi nitelendirmeleri insanlar cisimlere atfeder.²⁸⁹ Vahyin gelişi ve vahyin doğru olup olmaması konusu da vahyi bildiren peygamberin insan olmasıyla ilgilidir. Vahyi hayal gücü vasıtasıyla alan peygamber, insanlara ulaştırırken onu yorumlar. Bu da vahye inanılıp inanılmaması ve doğru kabul edilip edilmemesinde insan etkisinin olduğunu gösterir.

Vahiy, Tanrı tarafından peygambere bildirilen kesin bilgilerdir. Peygamber ise Tanrı'nın bildirdiği bu bilgileri anlayamayacak olan insanlara ulaştırmakla görevli kimsedir.²⁹⁰ İşte bu görev peygamberlere vahiyle verilmektedir. Vahyi ise peygamberler hayal gücü ile alabilmektedir.²⁹¹ Spinoza'ya göre hayal gücünün kattıklarından emin olabilmemiz için ona bir şeyler eklememiz gerekmektedir. Bu ekleme için kişiye yardımcı olan, kişide bulunan akıl yürütme yetisidir. Peygamberlerin vahyi alabilmesi için hayal gücü yetisi önemlidir. Fakat alınan vahyi anlama noktasında akıl devreye sokulmalıdır. Akıl süzgecinden geçmeyen vahiy kişiyi tanrısal bilgiye ulaştırma noktasında hiçbir şey ifade etmez. Bu sebeple akli diğer insanlardan üstün olmayan peygamberlerin kesinliği ahlâkî bir kesinliktir, matematiksel bir kesinliği yoktur.²⁹² Peygamber olabilmenin gereği gelişmiş bir hayal gücüne sahip olmaktır.²⁹³ Spinoza, peygamberlerde var olan bu hayal gücünü “tanrısal

²⁸⁷ Spinoza, *Ethica*, 139-140.

²⁸⁸ Çivgin, “Spinoza’da Birinci Tür Bilgi”, 104.

²⁸⁹ Çivgin, “Spinoza’da Birinci Tür Bilgi”, 104.

²⁹⁰ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 53.

²⁹¹ Canatan, “Nübüvvetin Doğası Üzerine Çarpaz Okumalar (Gazali-Spinoza ve Sürüş)”, 214.

²⁹² Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 41.

²⁹³ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 59.

zihin” olarak adlandırmıştır.²⁹⁴ Böylelikle peygamberler tanrısal zihne sahip olmuş olurlar. Akıl olarak peygamberlerle aynı seviyede olan diğer insanlar da tanrısal zihne sahiptir.²⁹⁵ Bu sebeple insanlar peygamberin ilettiği vahyi akıl yürüterek anlayabilir. Peygamberlerin veya başka insanların vahyi yorumlamasına gerek yoktur.

Vahyin geliş şekilleri hayal gücü ile bağlantısı sebebiyle burada işlenecektir. Spinoza vahyin geliş şekillerinin farklı olduğunu kabul eder. O, Tanrı’nın peygamberlere söz ve görünümler şeklinde ya da her ikisiyle vahiy gönderdiğini düşünmektedir. Bu söz ve görünümler ise gerçek ve hayalî olmak üzere iki türdür. Bu görüşünü *Teolojik Politik- İnceleme* eserinde şu şekilde beyan etmiştir:

“1- Onları duyan ya da gören peygamberin hayal gücü yetisi dışındayken gerçek,

2- Peygamberin hayal gücü yetisi onları kesin olarak gördüğünü ya da duyduğunu varsaymasına neden olan bir durumdayken düşsel.”²⁹⁶

Yani onlar gören ya da işiten peygamberlerin aklına göre haricî olduğunda gerçek, muhayyile gücüyle görüp duydukları ise hayalîdir. Spinoza’ya göre kutsal kitapları inceleyen herkes vahyin gelişinin üç şekilde olduğunu anlayacaktır. Peygamberler vahyi ister görüntü ister ses ile alsın, muhayyile melekesinin yardımı olmadan alamazlar. Bu nedenle peygamberlerin vahyi alabilmesi için mükemmel bir akla sahip olmasına gerek yoktur, muhayyile gücünün kuvvetli olması yeterlidir.²⁹⁷ Peygamberler vahyi muhayyile gücü ile aldıklarından ötürü zihnin sınırlarının ötesinde daha fazla şeyi algılayabilirler.²⁹⁸ Spinoza’ya göre kutsal kitaplarda bulunan her şey vahiy değildir. Vahyin kesin olup olmaması ile ilgili şüphe vardır.

Spinoza vahyin kesinliği ile ilgili sorunun, üç düşünce üzerinde temellendiğini vurgulamıştır. Bunlar:

“1. Vahyedilen şeyler peygamberleri uyanıkken görülen şeyler gibi etkileyecek kadar çok canlı hayal edilmiştir.

2. Bir işaretin varlığı.

²⁹⁴ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 67.

²⁹⁵ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 65.

²⁹⁶ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 23.

²⁹⁷ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 36.

²⁹⁸ Vural, “Meşşâî Filozofları ve Spinoza’da Nübüvvet Nazariyesi”, 74.

3. Son ve en önemli olarak peygamberin aklının tamamen doğru ve iyi olana yönelmiş olması gerekir.”²⁹⁹

Ona göre yukarıda sıraladığımız üç prensip, kutsal kitapta yer alan bir bilgiye “kesin vahiydir” diyebilmemizin şartıdır. Öncelikle gelen bilginin etkisinin gücü; o bilgiyi onaylayacak bir işarettir. En önemli olan şey ise Spinoza’ya göre peygamberin aklının iyi olana yönelmesidir. Çünkü peygamberler vahiy olarak yalan, yanlış ve kötü olanı Tanrı’nın vahyi olarak insanlara bildirmezler. Eğer böyle bir şey söz konusu ise bu kutsal kitaba sıkıştırılmış insan ürünü bilgidir.³⁰⁰

Hayal gücüyle elde edilen vahiy bilgisi *Ethica*’da verilen üç tür bilgiden en zayıf olan bilgi türü içerisinde yer almaktadır. Bu tür bilgi çoğu zaman bulanık fikirler üretir. Kaynağı akıl yürütme olan ikinci tür bilgiden tamamen farklıdır.³⁰¹ Hayal gücüne dayalı bilgiyle ilgili Spinoza’nın görüşleri şu şekildedir:

Salt hayal gücü, tabiatı gereği, emin olunabilecek bir kesinlik içermez; açık ve belirgin her ideede olanın tersine ... Kesinliğinden emin olabilmemiz için, hayal gücüne mutlaka bir şey eklemek gerekir: Akıl yürütme ... Böyle olduğuna göre, peygamberlik kendiliğinden emin olunabilecek bir kesinlik içermez ... peygamberler vahyin kendisinden emin değillerdir.³⁰²

Spinoza’nın hayal gücü tanımı; dış cismin tabiatından çok, insan bedeninin, hâlihazır yapısını açığa çıkaran bir ideadır. Kendisi kuşkusuz bunu açık seçik biçimde değil, bulanık biçimde yapar. Burada hayal gücü, bulanık, yanıltan, duyularla elde edilen ve güvenilir olmayan birinci bilgi türü olarak tanımlanmıştır.”³⁰³ Bu bulanıklıktan dolayı hayal gücü ile elde edilen vahiy bilgisi kesinliği olmayan bilgidir. Spinoza’nın hayal gücüyle elde edilen bilgi olan vahiy bilgisi hakkında çıkarılabilecek sonuç; bu bilgi Tanrı’nın kesinlikli bilgisi anlamında vahyin tamamı olamaz. Bu tür bilgiler bağımsız ve özgür akılla tutarlı olduğu ölçüde izlenmelidir.³⁰⁴ Spinoza, “Peygamberlik hiçbir zaman peygamberleri daha bilgili yapmadı. Tersine onları

²⁹⁹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 42.

³⁰⁰ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 27.

³⁰¹ Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, 218.

³⁰² Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 68.

³⁰³ Özge Akarsu, “‘Bütün Olmak Parça Olmaktır’ Le Guin’in Mülksüzleri ve Spinoza”, *Felsefelog* 40 (2011), 104.

³⁰⁴ Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, 218.

önyargıları içinde bıraktı. Bu yüzden, salt spekülatif konularda peygamberlere inanmak zorunda değiliz”³⁰⁵ düşüncesindedir.

Spinoza’nın bu konudaki düşünceleri Meşşâîler’in³⁰⁶ peygamberlik düşünceleriyle benzerlik göstermektedir. Meşşâî filozofları, Müslüman filozoflardır. Onların peygamberlik teorileri nefis ve nefsin bilişsel güçleri üzerine inşâ edilmiştir.³⁰⁷ Kindî (ö. 873), Fârâbî (ö. 950), İbn Sînâ (ö. 1037) ve İbn Rüşd (ö. 1198) bu filozoflardandır. Özellikle Aristotelesçi geleneğin önemli takipçilerinden olan Fârâbî ve İbn Sînâ’nın peygamberlik hakkındaki düşünceleri ile Spinoza’nın peygamberlik hakkında söyledikleri benzerlik göstermektedir. Meşşâîler peygamberlerin vahiy alması noktasında faal akıl ve muhayyile gücünü ön plana çıkartmışlardır. İnsani nefis belirli bir yetkinliğe ulaşır ve bu noktada kendisinden üstün bir varlıktan bilgi akışı gerçekleşir. Bu bilgi akışı belli bir hiyerarşiden geçerek gerçekleşmektedir. İnsani nefis akıl seviyesinden sırasıyla *bilmeleke*, *bilfil* ve en son *müstefad akıl* seviyesine ulaşır. Müstefad akıl seviyesi peygamberin vahye muhatap olduğu akıl seviyesidir. Bu seviyede peygamberin vahyi alması ve anlaması için dışarıdan herhangi bir kaynağın yardımına ihtiyacı yoktur.³⁰⁸ Meşşâî filozofları peygamberlerin olağanüstü akla sahip olduğunu düşünürler. Spinoza ise peygamberlerin kendilerinde bulunan üstün muhayyile gücü sayesinde vahyi aldığı düşüncesindedir. Meşşâî filozoflarında olduğu gibi Spinoza’da peygamberlerin olağanüstü bir akla sahip olmalarına gerek yoktur. Peygamberlerin gönderilme sebebi vahyi anlayamayacak insanlara onu bildirmeleridir. Spinoza, hayal gücü yetisi üstün olan insanların akıl yürütmeye daha az uygun olduklarını söyler. Oysa akıl yürüten ve onu daha iyi kullanan insanlar ise hayal güçlerini daha sınırdan ve denetim altında tutarlar. Bunun sebebi ise aklın yerini almamasını istemelerinden dolayıdır.³⁰⁹ Görüldüğü gibi Spinoza ve Meşşâî filozofları peygamberlerin muhayyile gücünün üstün olduğu konusunda aynı fikri paylaşırken,

³⁰⁵ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 73.

³⁰⁶ Meşşâîler: İslam felsefesi içerisinde doğa felsefesinin etkisinden sonra başlayan, rasyonalist felsefe eğiliminin sistemleşmesiyle meydana gelen grup. İslam filozoflarından; Kindî Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd Meşşâî ekolüne mensuptur. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Kaya, “Meşşâîyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004).

³⁰⁷ Muammer İskenderoğlu, “Felsefi Nübüvvet Teorisi”, *İslam Düşüncesinde Teoriler: Metafizik*, thk. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe, 2023), 3/1417.

³⁰⁸ İskenderoğlu, “Felsefi Nübüvvet Teorisi”, 3/1417.

³⁰⁹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 39.

peygamberlerin diğer insanlara nazaran üstün akla sahip olmaları noktasında zıt düşüncelere sahiptirler.

Meşşâî filozoflarına göre peygamberlere gelen vahiy bilgisi, Allah'tan taşan bilgidir, bu bilgi Allah'ın konuşmasıyla *faal akıl* ve vahiy meleği diye ifade edilen melek vasıtasıyla peygamberin kalbine iner. Peygamberin kalbine inen bu bilgiler aynı zamanda peygamberin zihninde de bilgi oluşturur. İşte bu oluşan bilgilere vahiy adı verilir. Bu şekilde “Peygamber gayba dair bilgiyi melek vasıtasıyla alır, muhayyile melekmesi vasıtasıyla onları semboller halinde tasarlar ve zihin levhasının boşluğuna tümel olarak nakşolur.”³¹⁰ Onlara göre vahiy *faal akıl*'dan taşan “*feyezan*”³¹¹ vahyedilen şey ise hakikatin sembolik ifadeleridir. Onlar vahyin kaynağının *faal akıl* olduğunu savunurlar. Vahyin kaynağını ilk sebebe dayandırmak ancak bir yorumla mümkündür. Ayrıca vahyin beşerî gayrete dayalı olarak gerçekleşebilen mahiyete sahip olduğunu düşünürler.³¹² Yani insandan Tanrı'ya doğru kat edilen bir yükselme sonucu elde edilen feyezandır. Elde edilen vahiy bilgisi Meşşâî filozoflarına göre müstakil bir bilgi kaynağı değildir. Çünkü bu bilgiye filozoflar da kendi imkanlarıyla ulaşabilir.³¹³

Spinoza'da olduğu gibi Meşşâî filozofları da peygamberlik konusundaki görüşlerini “Tanrı-âlem” ilişkisi içerisinde incelemişlerdir. Meşşâî filozofları peygamberlerin filozoflardan üstün olduğunu ortaya koymak için, muhayyile gücünün işleyişini açıklamışlardır. Peygamber akli ile kavradığı küllî ve basit hakikati hayal gücü ile cüz'î suretlere ve kelimelere döker.³¹⁴ Spinoza ve Meşşâî filozofları peygamberin vahyi alışında hayal gücünü ön planda tutmuşlar ve her iki konuda rasyonalist bir bakış açısı sergilemişlerdir. Yazılanlardan ortaya çıkan sonuç; din ve felsefe bir ve aynı hakikati farklı bir yöntem ve üslupla dile getirmektedir. Meşşâî filozoflarına göre peygamberlik, üstün bir aklın yanında üstün bir tahayyül gücünü de gerektirir. Bu iki güce bağlı olarak peygamberler, mucize gösterebilme kabiliyetini taşımalıdır.³¹⁵ Peygamberlerin mucize göstermeleri konusu Spinoza'da farklıdır.

³¹⁰ Vural, “Meşşâî Filozofları ve Spinoza'da Nübüvvet Nazariyesi”, 56.

³¹¹ Kılıç, “Vahiy ve Mucize”, 217.

³¹² Kılıç, “Vahiy ve Mucize”, 227.

³¹³ Kılıç, “Vahiy ve Mucize”, 234.

³¹⁴ İskenderoğlu, “Felsefî Nübüvvet Teorisi”, 3/1419.

³¹⁵ İskenderoğlu, “Felsefî Nübüvvet Teorisi”, 3/1418.

Spinoza peygamberlerin mucize gösterdiklerini savunmaz. Çünkü mucize sıradan insanların sebebini bilmedikleri olaylara verdikleri isimdir. Yani mucize bu anlamda yoktur. Bizim peygamberlere attığımız mucizelerin her birinin nedeni Tanrı tarafından bilinmektedir.³¹⁶

Yahudi filozoflardan biri olan İbn Meymûn da Spinoza ile benzer görüşlere sahiptir. İbn Meymûn, Fârâbî'nin nübüvvet nazariyesinden etkilenmiştir. Fârâbî'nin peygamberlik ve *faal akıl* konusundaki görüşlerinden etkilenen İbn Meymûn şöyle söylemiştir:

Peygamberliğin hakikati ve mahiyeti faal akıl vasıtasıyla öncelikle güzel ifade etmeye, daha sonra da tahayyül melekesine Allah'tan taşıp gelen bir feyizdir. Bu durum, insanın en yüksek mertebesi ve kendi cinsinde bulunması mümkün olan kemâlin maksadıdır. İşte bu hal, tahayyül melekesinin kemâlde en son noktasıdır. Bu ne her insanda bir şekilde mümkün olan bir iş ne de fitratta var olan tahayyül melekesinin en son kemâl noktasına erişmeksizin nazarî ilimlerde kemâl sahibi olmakla ve her yönüyle ahlâkî bakımdan en güzel bir seviyeye erişmekle ulaşılabilecek bir iştir.³¹⁷

İbn Meymûn'a göre insan, Tanrı'dan sudûr eden feyzi, *faal akıl* aracılığıyla önce aklına sonra da muhayyile melekesine alabilir. Ona göre peygamberlerin üstün oluşu vahyin, hakikatte ilâhî varlıktan çıkmasındandır. Bu ilahî bilgi önce *faal akıl* aracılığıyla insanın aklî melekesine ulaşır. Daha sonra peygamberde bulunan üstün hayal gücü yetisine ulaşmaktadır. Bu durum İbn Meymûn'a göre, insanın en üst mertebesi ve ulaşabileceği en üst yetkinliktir.³¹⁸ İbn Meymûn ve Spinoza, peygamberlerin vahyi hayal gücü ile almaları noktasında aynı düşünceye sahiptirler. Fakat yazılanlardan anlaşılan İbn Meymûn'a göre peygamberler diğer insanlardan üstündür ve onların üstün oluşları Tanrı'dan aldıkları vahiy sayesinde. Spinoza'ya göre ise peygamberler insandır ve diğer insanlardan üstün değildir.³¹⁹

İbn Meymûn neredeyse bütün teolojisinin ana eksenine mutlak tenzihçi bir din dili anlayışını yerleştirmiştir. O, aklî melekeleri çok güçlü olmayan sıradan halkın

³¹⁶ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 64-74.

³¹⁷ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, çev. Osman Bayder - Özcan Akdağ (Kayseri: Kimlik, 2019), 404.

³¹⁸ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 404.

³¹⁹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 50-51.

idrakine uygun olması için vahyin insanoğlunun diliyle konuşmasının elzem olduğu düşüncesindedir.³²⁰ Bu sebeple de peygamberlere ihtiyaç vardır. Spinoza da sıradan insanların vahyi anlayabilmeleri için peygamber gönderildiği düşüncesindedir. İbn Meymûn'a göre vahiy, insanda var olan bir özelliğin ortaya çıkmasıdır. İnsanda var olan bu nitelik akıl, hayal gücü ve ahlaki meziyetlerin bir arada bulunmasıyla ve insanın gayretiyle elde edilir.³²¹ İbn Meymûn peygamberliğin çabayla elde edileceği düşüncesindeyken, Spinoza'da bu tür bir düşünce yoktur. Spinoza peygamberliğin, herhangi bir insanın gayretiyle kazanıldığını düşünmez. O, muhayyile gücü kuvvetli olan her insana Tanrı'nın vahiy gönderebileceği düşüncesindedir. İbn Meymûn'un altını ısrarla çizdiği bir husus da sıradan ve cahil bir insanın asla peygamber olamayacağıdır. Nitekim cahil birinin peygamber olması onun nazarında, bir eşek ya da kurbağanın nebi olmayı istemesi gibi vahim ve muhal bir durumdur.³²² Spinoza peygamberlik konusundaki düşüncesini insan üzerinden temellendirirken, insanları cahil ya da daha akıllı şeklinde ayırmamıştır. Spinoza nazarında hayal gücü kuvvetli olan herhangi bir insana peygamberlik görevi verilmiştir. Spinoza'ya göre peygamberler, Tanrı'nın vahiylerini ister sözlerle isterse görüntülerle olsun muhayyile melekесinin yardımı olmadan alamazlar. Yani peygamber olmak için mükemmel bir akla değil mükemmel bir muhayyile gücüne ihtiyaç vardır.³²³ Bunu örneklendirmek için o, Süleyman'ın bilge bir insan olmasına rağmen peygamberlik görevinin olmadığını örnek vermiştir.³²⁴ O, diğer insanlar gibi peygamberlerin de eksiklikleri olabileceği düşüncesindedir.³²⁵ Bu sebeple diğer insanların peygamberlerden ahlaki konular dışındaki meselelerde akıl almalarına gerek yoktur.

İbn Meymûn'un vahiy hakkındaki düşünceleri değerlendirildiğinde teolojik tarafın felsefî tarafa ağır bastığı görülmektedir. O, Yahudi teolojisini Aristoteles felsefesiyle yeniden yoğurmuştur. Ancak hâkim gücün vahiy olduğunu daima

³²⁰ İlhan, "İbn Meymûn ve Spinoza'nın Vahiy ve Nübüvvet Tasavvurlarının Karşılaştırılması", 58.

³²¹ Vural, "Meşşâî Filozofları ve Spinoza'da Nübüvvet Nazariyesi", 71.

³²² İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 357-358.

³²³ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 40-53.

³²⁴ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 40. Spinoza, Süleyman'ı peygamber olarak nitelendirmemiştir. Fakat İslam düşüncesinde Hz. Süleyman'a kitap gönderilmemiş olsa da bir peygamberdir. Spinoza'nın bu düşüncesinin Yahudi ve Hristiyan düşüncesinin hâkim olduğu topraklarda yetişmiş olmasından kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü Süleyman Yahudi ve Hristiyan düşüncesinde sadece kraldır. İslam düşüncesinde ise peygamberdir.

³²⁵ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 51.

hatırlatan bir felsefî teoloji ortaya koymuştur. Spinoza ise felsefe ile vahyi mukayese ettiğinde kesinlikle felsefenin lehine bir tutum geliştirmiş ve rasyonelliği ön planda tutmuştur.³²⁶ Spinoza Meşşâî filozoflardan peygamberlik konusunda etkilenmiştir. Bu etki, görüldüğü üzere, peygamberlerin vahyi hayal gücü ile aldıkları düşüncesinden ileriye gitmemiştir. Diğer konularda olduğu gibi peygamberlik konusunda da Spinoza'nın özgün düşüncelere sahip olduğu ortadadır.

³²⁶ İlhan, “İbn Meymûn ve Spinoza'nın Vahiy ve Nübüvvet Tasavvurlarının Karşılaştırılması”, 62.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SPİNOZA’NIN MUCİZE ANLAYIŞI

Spinoza’nın Tanrı anlayışından sonra onun vahiy ve peygamberliği nasıl anladığı konusu ele alınmıştır. Bu bölümde ise onun mucize konusundaki düşüncelerine yer verilecektir. Mucize, gizem ve peygamberlik gibi konular 17. Yüzyıl felsefesinde rasyonel çerçevede ele alınan konuların başında gelir. Bu dönemde mucize özellikle doğa yasalarıyla beraber yorumlanmış ve yeni yeni oluşan mekanik doğa yasaları anlayışı bağlamında genellikle olumsuzlanmıştır. Aşağıda öncelikle Spinoza’nın mucizeyi ve doğa yasalarını nasıl yorumladığı incelenmiş daha sonra Spinoza’nın mucize tanımı ve kutsal kitaptaki mucizelere yaklaşımı ele alınmıştır. Son olarak 17. yüzyılda mucizenin nasıl anlaşıldığına ayrı bir başlık altında yer verilmiştir.

3.1. DOĞA YASALARI VE TANRI’NIN ZORUNLULUĞU

Spinoza, mucizeyi doğanın Tanrı ile özdeşleştirilmesi ve tanrısal yasalar bağlamında Tanrı’nın âleme sürekli müdahale edememesiyle bağdaştırarak açıklamıştır.³²⁷ Tanrı’nın onay veya olumsuzlamaları her zaman ebedî zorunluluğu gerektirir.³²⁸ Burada onay ve olumsuzlamadan maksat Tanrı’nın koyduğu yasalar neticesinde ortaya çıkan her şeydir. Bahsedilen ebedî zorunluluk ise doğada var olan evrensel kanunlardır. Kanunlar Tanrı’nın hükümleridir.³²⁹ Doğa yasaları Tanrı’nın doğada baştan kurduğu düzenden bahsetmektedir. Doğa yasaları mucizenin tanımında yer alan olağan ve olağanüstü kavramlarının tanımlanması neticesinde ortaya konmuştur. Bu kavramlar 17. yüzyıla kadar nesnelerin tabiatıyla idare edilip edilmemesiyle açıklanırken, 17. yüzyılda nesnelerin tabiat kanunlarıyla idare edildiği düşüncesi yaygınlaşmıştır. Bu sebeple olağan ve olağanüstü kavramlar da yeniden yorumlanmıştır. Bu durum mucizelere kuşkuyla bakılmasına neden olmuştur. Mucize dendiğinde tabiat kanunlarına aykırı olarak ortaya çıkan doğaüstü nitelendirilmesi yapılmış, bu da kutsal kitaptaki mucizelere şüpheyile bakılmasına hatta kabul

³²⁷ Gültekin, “Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik”, 307.

³²⁸ G.H.R. Parkinson, “Spinoza on Miracles and Natural Law”, *Revue Internationale de Philosophie* 31/119-120 (ts.), 151.

³²⁹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 122.

edilmemesine yol açmıştır.³³⁰ Burada tabiat yasalarından maksadın ne olduğu konusu da önem kazanmıştır ve tabiat yasaları tanımlanmaya çalışılmıştır.

Tabiat yasaları ‘evrensel’ ve ‘istatistiksel’ yasalar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Evrensel denilenler herkes için aynı kabul edilen şu veya bu gibi şeyler yüzdellik formunda hep aynı sonucu doğurur. Evrensel kanunlara yer çekimi yasaları örnek olarak verilebilir. İstatistiksel olanlarda ise sonuç muhtemeldir. İstatistiksel yasalardaki form ise “Şu tür şeyler belirli bir olasılık ile şu tür şeyleri yaparlar.” şeklindedir.³³¹ Bu yasalara basit bir örnek verilecek olursa İngiltere’deki kuğulara bakıldığında beyaz olduğu gözlemlenir. Bu gözlem sonucunda dünyadaki tüm kuğular beyazdır sonucu çıkartılır. Nedeni ise rastlanılan tüm kuğuların beyaz olmasıdır. Bu sonucun aksi bir durumun gerçekleşmesi ihtimali düşük bir ihtimaldir. Fakat böyle bir şey gerçekleşebilir mi? Evet gerçekleşebilir. Düşük bir ihtimal olsa da bu gözlemin aksine siyah bir kuğu dünyada var olabilir. Bu tüm insanlık için geçerli olan istatistiksel yasadır. Bu tür bir gözlem sonucunu bilim adamları doğa yasası olarak nitelendirmez.³³² Fakat sıradan insanlar bu durumu genel bir yasa olarak algıladığından meydana gelen aksi bir sonucu olağanüstü olay olarak görebilirler ve bu olayı mucizevi olarak nitelendirebilirler. Evrensel yasalar hakkında daha ayrıntılı bilgi alt paragraflarda Spinoza’nın yasalar hakkındaki düşünceleriyle bağdaştırılarak verilecektir. Burada sonuca varma noktasında her iki yasa için deneye dayalı olduğu ve tümevarımsal yöntemin kullanıldığı söylenebilir.³³³

Mucizenin, Spinoza felsefesinde doğa yasaları bağlamında açıklandığı dile getirilmişti. Spinoza, yasaları; doğa yasaları, tabii yasalar ve tanrısal yasalar olarak ikiye ayrılmıştır. Ona göre tabii yasa ve doğa yasalarının ayrımı söz konusu değildir.³³⁴ Tabii yasa dediğimiz tanrısal yasalardır bu da doğa yasalarıyla özdeştir. Spinoza yasayı: “Soyut olarak alındığında birey ya da her şeyin ya doğal zorunluluk ya da insan buyruğu doğrultusunda tek, sabit ve kesin biçimde hareket etmesidir”³³⁵ şeklinde

³³⁰ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 180.

³³¹ Richard Swinburne, *The Concept of Miracle* (Londra: Macmillan and Co Ltd., 1970), 3.

³³² Richard Swinburne, *Mucize Kavramı*, çev. Aydın Işık (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 61-62.

³³³ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 180-181.

³³⁴ İsmail Şimşek, “Spinoza Düşüncesinde Mucize Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/47 (Aralık 2016), 1119.

³³⁵ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 83.

tanımlamıştır. Ortaya konulan yasa tanımında iki tür yasa ifade edilmiştir. Birinci tür yasada, şeylerin aynı şekilde hareket etmesi, şeylerin doğasından ya da tanımından kaynaklanır.³³⁶ İkinci tür yasada ise, istisnalara izin verilir.³³⁷

Spinoza'nın yaptığı yasa tanımının ilki evrensel yasaları oluşturur. Bu yasalara örnek olarak fizik yasaları verilebilir. Spinoza bu tür yasaların kesinlikle değişmediği kanaatindedir. Bu tür yasalar doğal zorunluluğa bağlıdır.³³⁸ Bunlar doğadaki düzen üzerinde etkili olan yasalardır. Bu yasaları Spinoza tanrısal yasalar olarak adlandırır.³³⁹ Spinoza'ya göre doğa yasasını kavramaya çalışmak ve içimizdeki Tanrı'nın sesine kulak vermek, dinin esasını teşkil eder. Bir diğer ifadeyle aklın buyruklarına itaat etmek dinin esasını teşkil etmektedir. Tanrısal yasa ancak içsel bir nedensellikte kavranabilir.³⁴⁰ İnsanın üstün iyiliği ve kutsallığının asıl amacı Tanrı'nın bilgi ve sevgisine ulaşmaktır. Tanrı'nın bizden istediklerini Tanrı'nın buyruğu olarak görmeliyiz. Çünkü Tanrı kendisinin varlığını akıllarımıza yerleştirdiği için bu buyruklar bizzat Tanrı'nın kendisinden kaynaklanmaktadır. Bu amaca göre olan yaşam biçimi ise Tanrı'nın yasası- doğa yasasıdır.³⁴¹

Doğada bulunan bu düzen tanrısal yasanın varlığındandır. Tanrısal yasanın bazı özellikleri vardır. Bunlar;

“1- Evrensel insan doğasından çıkardığımız için o evrenseldir ve tüm insanlar için aynıdır.

2- Herhangi bir tarihsel anlatımın doğruluğuna dayanmaz.”³⁴²

Yasa tanımının ikinci türü ise, insandan insana değişen ve insan eliyle konulan yasalardır. Bu yasalar insan buyruğuna dayalıdır.³⁴³ Spinoza bu yasaların amacının insanları yönlendirmek olduğu düşüncesindedir. Bu yasalara uyan insanlar, yasalara uymadıkları zaman ortaya konan cezadan korktukları için uymaktadırlar.³⁴⁴ Korku

³³⁶ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 84.

³³⁷ Edwin Curley, “The State of Nature and Its Law in Hobbes and Spinoza”, *Philosophical Topics* 19/1 (1991), 108.

³³⁸ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 84.

³³⁹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 86.

³⁴⁰ Gültekin, “Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik”, 314.

³⁴¹ Tüzer, “Rasyonel/Doğal Din ve Spinoza”, 41.

³⁴² Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 89.

³⁴³ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 85.

³⁴⁴ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 86.

üzerine uyulan yasalarda adalet yoktur. Bu yasalara uyan insanlar da samimi değildir. Sadece korkularından dolayı bu yasalara boyun eğmektedir. Spinoza bu tür insanların adil olmadıkları görüşündedir. İşte korkularından ötürü yasalara uyan insanlar, kandırılmaya yatkın insanlardır. Bu insanlar çaresizliklerinden dolayı mucizelere ve hurafelere inanmaya yatkındırlar. Hurafelerden ve mucizelerden uzak durmanın yolu ise Tanrı'nın varlığının ve gücünün farkında olmaktır.

Doğadaki işleyiş düşünüldüğünde bu işleyişteki düzeni sağlayan yasaların olduğu kavranabilir. Spinoza bu düzeni şu şekilde örneklendirmektedir; balıkların yüzmesi, büyük balığın küçük balığı yemesi, güneşin her gün doğudan doğup batıdan batması tüm bu olanlar doğanın onlara koyduğu yasanın gereğidir.³⁴⁵ Doğanın işleyişinin devamını sağlayan yasalar evrensel yasalardır. Evrensel yasalar herkes için geçerli olan yasalardır. Bu yasalar neticesinde meydana gelen sonuçlar aynıdır.³⁴⁶ Evrensel denilen yasalara yer çekimi yasası örnek verilebilir. Bu yasaya göre tüm cisimler havaya fırlatıldığında yer çekiminden dolayı yere düşerler. Fakat tam tersini düşünürsek hiçbir dış etken yokken bir azizin havada asılı olduğunu düşünürsek bu evrensel olan yer çekimi yasasına aykırı bir durumdur. Bu durum evrensel yasanın kırılması anlamını taşımaktadır. İnsanlar tarafından mucize olarak nitelendirilebilir. Fakat yer çekimi kanununun dışında bizim bilmediğimiz farklı bir sebep olabilir. O halde bazı şartlar sağlandığında insanlar havada asılı kalabilir denebilir. Bu durumda bu sebebi biz bilmesek de ortaya çıkan sonuç mucize olmayabilir. Fakat bilinen yer çekimi yasasının dışındaki ikinci bir yasayı ortaya koyamamışsak azizin havada asılı kalması olayını mucize olarak değerlendirmekten başka çare yoktur.³⁴⁷ Spinoza böyle bir durumun olamayacağı düşüncesini benimsemektedir. Doğa her şeyi yapma gücüne sahiptir. Çünkü Spinoza felsefesinde doğanın gücü Tanrı'nın gücüdür. Doğa ve Tanrı özdeşdir. Tanrısal yasalar vardır ve zorunlu olarak doğa bu yasalar çerçevesinde varlığını ve düzenini sürdürür. Fakat Tanrı hükümdar niteliğinde bir yasa koyucu değildir.³⁴⁸ Tanrı insanlara koyduğu yasalara uymadıklarında ceza vereceği korkusuyla onları kendine uymaya zorlamaz. İnsanlar Tanrı'ya olan sevgileri

³⁴⁵ Curley, "The State of Nature and Its Law in Hobbes and Spinoza", 102.

³⁴⁶ Swinburne, *Mucize Kavramı*, 67.

³⁴⁷ Swinburne, *Mucize Kavramı*, 71-72.

³⁴⁸ Parkinson, "Spinoza on Miracles and Natural Law", 150.

neticesinde ona inanır ve onun koyduğu yasalara uyar. İnsanın üstün iyiliği ve kutsal oluşundaki amaç da Tanrı sevgisine ve bilgisine ulaşmaktır.³⁴⁹ Doğanın aynı zamanda kendi içerisindekiler üzerinde de hakkı vardır. Doğanın bütünü doğal bireylerin bütünlüğüdür. Bu sebeple her bireyin gücü olduğu kadar diğer bireylerin de birbirleri üzerinde hakkı söz konusudur.³⁵⁰ Bu sebeple doğa ezeli ve ebedi düzenini koruyacak ve devam ettirecektir.

Tanrısal yasa soyut olarak ele alınırsa bu, tüm şeylerin veya özel bir türe ait olan şeylerin tabii zorunluluğa ya da insan kararına dayalı olarak sabit ve belirli tarzda davranması anlamına gelmektedir. Tabii zorunluluğa bağlı olan bir yasa tabiattan ya da söz konusu olan şeyin tanımından zorunlu olarak çıkar. Yani Tanrı'nın düşünmesiyle düşündüklerinin var olması onun iradesi ile anlayışının bir ve aynı olduğunun göstergesidir. Yukarıda da ifade edildiği gibi doğanın evrensel yasaları da bu zorunluluktan ortaya çıkan tanrısal yasalardır. Yani bu yasalar Tanrı'nın mükemmelliğinin sonucudur.³⁵¹

Yasa, bir birey ya da her şeyin ya da belirli bir soya ait olan her şeyin ya doğal zorunluluk ya da insan buyruğu doğrultusunda tek sabit ve kesin bir biçimde hareket etmesidir.³⁵² Bu yasalar Spinoza'ya göre zorunluluk demektir. Yani bir yerde kanun varsa orada zorunluluğun olduğu düşüncesindedir.³⁵³ Bu zorunluluk o şeyin doğasından kaynaklı bir zorunluluktur.³⁵⁴ O, doğal yaşamda sefil ve barbarca yaşayan insanların yasalar sayesinde örgütlü topluluk içerisinde bu yaşayışı daha kolay hale getirmiş olduklarına inanır. Bu topluluklarda bilim ve sanat önemlidir. Yaşayışı kolaylaşan insan, bilime ve sanata yönelebilir.³⁵⁵ Spinoza düşüncesinden çıkarılacak sonuç; insanlar doğal yaşamda sefil ve barbarca yaşarken, yasalarla kurulan topluluk içerisinde daha kolay ve rahat bir yaşam sürdürebilmektedirler. İnsanın yaşamını düzene sokan yasalar olmuştur.

³⁴⁹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 88.

³⁵⁰ Spinoza, *Ethica*, 88-89.

³⁵¹ Şimşek, "Spinoza Düşüncesinde Mucize Anlayışı", 1119.

³⁵² Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 83.

³⁵³ Parkinson, "Spinoza on Miracles and Natural Law", 147.

³⁵⁴ Parkinson, "Spinoza on Miracles and Natural Law", 148.

³⁵⁵ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 76-78.

Spinoza doğa yasalarına karşı açık atıfta bulunmamış olsa da söylenenlerden doğa yasalarının, kendi içerisindeki düzenden ortaya çıktığı unutulmamalıdır.³⁵⁶ Spinoza, mucizeyi açıklarken olağan ve olağandışı ayrımıyla ortaya konmaya çalışılan tüm mucize göndermelerini terk ederek işe koyulur. Olağan dışı olarak nitelendirilen mucize doğa yasalarına aykırı olmalıdır. Spinoza doğa yasalarıyla çelişen ve bu yasalarla açıklanamayan mucize arasında ayrım yapmıştır.³⁵⁷

Kısacası yasa; bireylerin kesin ve belirli, tek ve aynı neden uyarınca davranması anlamındadır. Yasaların iki farklı görünümü vardır. Yasalar doğanın kendiliğinden zorunlu eyleyişi olmak bakımından “doğa yasası” anlamında, doğa yasasının temel belirleyiciliği kapsamında kalmak üzere ayrıca “toplumsal yasa” anlamındadır.³⁵⁸ Diğer bir ifadeyle tanrısal yasa ve insanî yasa olarak da isimlendirilebilir. İnsanî yasa devletin güvenliğine ve insan hayatına hizmet eden yasalardır. Tanrısal yasa ise, en üstün yararı içeren, Tanrı bilgisini ve sevgisini gözetken yasadır.³⁵⁹ Doğa yasasına ve içimizdeki Tanrı’nın sesine kulak vermek, yani aklın buyruklarına kulak vermek, dinin temelini teşkil eden husustur. İnsanın üstün iyiliğe ulaşmasının asıl amacı Tanrı’nın bilgisine ve onun sevgisine ulaşmaktır. Tanrı düşüncesinden dolayı içimizde olanlar aslında Tanrı’nın bizden istedikleridir. İşte bu isteklere Spinoza, Tanrı’nın yasaları demiştir.³⁶⁰ Tanrı’yı seven kişi onun koyduğu yasaları önemseyip bu yasaların ardından giden kişidir.³⁶¹ Bu sebeple doğru olan toplumsal yasalar da Spinoza nazarında tanrısal yasa sayılabilir.³⁶²

Evrensel yasalar, Spinoza’nın Tanrısının âleme müdahale edip etmemesi noktasında bize cevap niteliğindedir. Aynı zamanda Spinoza’nın sebeplilik ve zorunluluk ilkesi de Tanrı’nın âleme müdahale edip etmemesi noktasında bize bilgi verir. Çünkü Spinoza fikirlerini bu iki ilke üzerine oturtarak temellendirmiştir. Bu da ona *determinist* bir kimlik kazandırmıştır. Determinizm Spinoza ile başlamamıştır.

³⁵⁶ Parkinson, “Spinoza on Miracles and Natural Law”, 155.

³⁵⁷ Parkinson, “Spinoza on Miracles and Natural Law”, 146.

³⁵⁸ Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, 222.

³⁵⁹ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 97.

³⁶⁰ Haluk Aşar, “Spinoza Felsefesinde Özgürlük”, *KARE* 4 (15 Nisan 2019), 41.

³⁶¹ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 98.

³⁶² Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, 224.

Fakat Spinoza determinizme farklı bir bakış açısı kazandırmıştır.³⁶³ Spinoza düşüncesindeki zorunluluk ilkesi onu diğer filozoflardan farklı kılmıştır. Spinoza'nın düşüncelerini anlayabilmemiz için onun Tanrısının zorunlu olarak var olmuş olmasını kavrayabilmiş olmamız gerekmektedir. Zorunlu olarak var olan Tanrı'nın en başta ortaya koyduğu zorunlu yasalar vardır. Çünkü Tanrı varsa onun varlığıyla beraber her şey var olmak durumundadır.³⁶⁴ Determinizm anlayışına göre doğa, nedensel yasalara tabidir. Evrende var olan hiçbir şey nedensiz değildir. Bu anlayış iki temel ilkeye dayanır: Hiçlikten hiçbir şey çıkmaz ve her şeyin ortaya çıkışında bir koşul ve düzen vardır.³⁶⁵

Tanrı'nın zorunlu doğasından kaynaklı olarak var olan her şeyin idesi Tanrı'nın zihninde mevcuttur. Tanrı'nın düşünmesi ile var etmesi aynı anlama gelmektedir. Tanrı aynı zamanda yer kaplayan tözdür. Hem yer kaplaması hem de düşünmesi açısından Tanrı bir zaman ve bu zamanda kavranan aynı tözdür. Tanrı'nın diğer var ettiklerinde onun idesinin bulunması birçok Tanrı olduğu anlamına gelmemektedir. Sonradan var olan insanın özü, Tanrı'nın özneliliklerinin değişimiyle oluşur. İnsanın varlığı Tanrı'nın sonsuz varlığının bir parçasıdır. Bu sebeple insanın varlığının ideaları Tanrı'nın ideaları kadar gerçek ve zorunlu olmalıdır.³⁶⁶ Buradan çıkarılabilecek sonuç; Tanrı'nın özünden yeterli ve eksiksiz bir bilgi taşıyan insan Tanrı'yı yeterli ve eksiksiz bir biçimde kavrayabilir.

Spinoza'nın Tanrı-âlem hakkındaki düşüncelerinde determinist görüşleri apaçık ortadadır. Onun bu konudaki düşüncelerinde doğadaki hiçbir şeyde olumsuzluğun yeri yoktur. Tanrı tarafından her şey nasılsa o şekilde olmuştur ve olmaya devam edecektir.³⁶⁷ Ona göre evren, Tanrı'nın kusursuz, ezeli, değişmez ve zorunlu düşüncesinin sonucudur.³⁶⁸ O, âlemin “*determinate*” içerisinde anlaşılacağı düşüncesini benimser. Bunu yaparken de geometrinin gerçekleri ve düzeninden yardım alır. “Geometri ilminde sonuçlar aksiyomlardan zorunlu olarak çıkıyorsa,

³⁶³ Süleyman Taşkın, “Spinoza'nın Determinizm Anlayışı ve Tanrı/Töz Düşüncesine Yansıması”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (25 Aralık 2020), 371.

³⁶⁴ Nadler, *Spinoza'nın Etika'sı*, 73-74.

³⁶⁵ Taşkın, “Spinoza'nın Determinizm Anlayışı ve Tanrı/Töz Düşüncesine Yansıması”, 372.

³⁶⁶ Spinoza, *Ethica*, 40-49.

³⁶⁷ Nadler, *Spinoza'nın Etika'sı*, 73.

³⁶⁸ Tüzer, “Rasyonel/Doğal Din ve Spinoza”, 38.

Spinoza'nın ortaya koymaya çalıştığı ahlaki ve fiziki olgularda, eşyanın tabiatından zorunlu olarak çıkmaktadır.”³⁶⁹ Ona göre evren Tanrı'nın kusursuz, ezeli, değişmez ve zorunlu düşüncesinin sonucudur.³⁷⁰ Yani Tanrı varsa Tanrı'dan sonra var olanlar, ondan zorunlu olarak çıkmış sonlu varlıklardır. Doğada var olan düzenin tesisi de bu zorunluluk içerisinde en başta belirlenmiştir ve bu şekliyle devam edecektir.

Spinoza'da “Var olmak tözün doğasına özgüdür.”³⁷¹ Töz vardır ve varlığı zorunludur. Başka bir şey tözü meydana getiremez. Eğer öyle olduğunu düşünürsek, o, töz olmaktan çıkar ve sonradan var edilenler gibi bir sebebe ihtiyaç duyar. Bu sebeptendir ki töz kendinin nedeni olmak zorundadır. Tözün özü var oluşunu zorunlu kılar.³⁷² Spinoza düşüncesinde hür olan Tanrı kendi var oluşu özünden kaynaklı olması sebebiyle hürdür. Diğer var olanlar başka bir var edene muhtaçtır. Bu sebeple de hür değildirler. Spinoza'nın Tanrısı hem özü hem de nedeninden ötürü zorunlu olmak durumundadır. Bu anlayışı kavrayamamamızın sebebi ise Spinoza'ya göre bizdeki bilgi eksikliğindendir. Bilgimizin eksik olduğu şeyler bizim için mümkündür.³⁷³ Bilgi eksikliği olan kişi Tanrı'nın zorunlu olarak var oluşunu kavrayamaz. Spinoza, insanların Tanrı'nın zorunlu olarak varoluşunu anlayabilmeleri için, onun varlığını kanıtlayabilme noktasında bazı delillere başvurmuştur.

Spinoza, Tanrı'nın varlığını kanıtlama açısından iki delile başvurmuştur. Bunlar, ontolojik ve kozmolojik delillerdir. “Ontolojik delil Tanrı kanıtlamalarında farklı olarak Tanrı'nın varlığını Tanrı kavramında bulmuştur.”³⁷⁴ Tanrı'nın varlığını diğer var olanlardan çıkartır. Kısacası Tanrı zorunlu olarak vardır. Sonradan var olanların zorunlu sebebidir. Kozmolojik delil ise âlemin var oluşundan yola çıkarak Tanrı'ya ulaşmayı sağlar. Tanrı âleme düzenini verendir. Bu sebeple de Tanrı âlemin ta kendisidir.³⁷⁵ Tanrı yoksa ne hareket vardır ne de bir yasa söz konusudur. Tanrı'nın yasaları sayesinde doğada var olan sistem aksamadan işleyişine devam etmektedir. Tanrı tek nedendir ve zorunlu olarak vardır.³⁷⁶ “Doğada olası hiçbir şey yoktur; tersine

³⁶⁹ Taşkın, “Spinoza'nın Determinizm Anlayışı ve Tanrı/Töz Düşüncesine Yansıması”, 374.

³⁷⁰ Tüzer, “Rasyonel/Doğal Din ve Spinoza”, 38.

³⁷¹ Spinoza, *Ethica*, 40.

³⁷² Spinoza, *Ethica*, 40.

³⁷³ Spinoza, *Ethica*, 83.

³⁷⁴ Artık, *Farabi ve Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 36.

³⁷⁵ Artık, *Farabi ve Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 41.

³⁷⁶ Artık, *Farabi ve Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 42.

her şey tanrısal doğanın zorunluluğu sonucunda, belirli bir şekilde var olmaya ve bir eyleme belirlenmiştir.”³⁷⁷ Bu da Tanrı’nın varlığının ispatıdır.

Tanrısal doğa dediğimizde karşımıza *natura naturata* kavramı çıkıyor. Bu kavram daha önce ifade edildiği gibi Spinoza felsefesinde yaratan doğa anlamındadır. Aslında bu kavram Tanrı’ya işaret etmektedir. *Natura naturata*’ya ait bazı özellikler vardır. Bunlar; irade, akıl, arzu ve sevgidir. Spinoza’da irade ve akıl, düşüncenin moduslarıdır. Bu sebeptendir ki sonradan var olanlar kendi kendilerine var olamazlar. Onlar başka bir şey aracılığıyla kavranır ve tasarlanırlar. İşte modusları var eden sebep yaratıcı doğa; *natura naturata*’dır. Spinoza irade ve akli bir ve aynı kabul eder. Tanrı’nın düşünmesi aynı zamanda onun var etmesi demektir. Modusların var olma nedeni *natura naturata*’dır. O, zorunlu ve ilk sebep olan Tanrı’dır. İradenin dayandığı neden ise düşüncedir.³⁷⁸ Tanrı’nın düşünmesiyle varlıklar zorunlu olarak var olmuş demektir. Buradan anlaşılacağı üzere Tanrı’da özgür irade yoktur. Zorunlu irade vardır. Tanrı’dan çıkanlar zorunlu olarak var olmuştur. Tanrı yaratmamıştır, moduslar Tanrı’dan zorunlu olarak çıkmışlardır.³⁷⁹ Bu sebeplilik ilkesi Tanrı’ya kadar dayanır, Tanrı’nın öncesi olan bir nedeni yoktur ve artık Tanrı, Spinoza düşüncesinde zorunlu varlıktır.

Konuyu daha anlaşılır kılabilmek açısından Tanrı’nın özelliklerine değinmekte fayda vardır. Spinoza’ya göre Tanrı basit bir varlıktır, cisimsizdir, irade ve kudret sahibidir. Tanrı’da var olan kudret kendi özünden ayrı değildir.³⁸⁰ Tanrı tektir, kendi tabiatı gereği zorunludur, her şeyin nedenidir, her şey Tanrı’dadır, onsuz hiçbir şey düşünülemez. Tanrı’nın özgürlüğü, kendi kendisini belirlemesidir.³⁸¹ Tanrı’nın özgürlüğü de varlığı da kendisindendir. Özgürlük konusunda kendinden sonra var olanların özgür olup olmaması da âleme müdahale edip etmemesi açısından önemlidir. Diğer varlıklar için özgürlük, Tanrı’nın onlara çizdiği çerçevededir. Çünkü Spinoza’ya göre her şeyde var olan düzen her şeyin kendi kendisine değil, Tanrı’nın çizdiği çerçevede ilerlediğini göstermektedir. Varlıklar da bu çerçevede özgürdürler. Tanrı ve

³⁷⁷ Spinoza, *Ethica*, 78.

³⁷⁸ Taşkın, “Spinoza’nın Determinizm Anlayışı ve Tanrı/Töz Düşüncesine Yansıması”, 376.

³⁷⁹ Zelyüt, *Spinoza*, 32.

³⁸⁰ Arıcan, “Spinoza’nın Tanrı Anlayışının Din Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi”, 176.

³⁸¹ Türben, “Spinoza’ya Göre Tanrı ve İrade Özgürlüğü”, 120.

sonradan var olanların nedeni Tanrı'dır. Spinoza'ya göre her şey zorunlu olarak vardır. "İnsan özgür değildir. İnsan zorunlu olarak içinde bulunduğu doğanın düzenini kabullenmek durumundadır."³⁸² Tanrı'nın bütün bu eylemleri belirlemesi onun özgür olduğunun kanıtıdır. Çünkü kendi doğasının zorunluluğu sonucunda var olan ve kendi eylemlerini belirleyebilen varlıklar gerçekte özgürdür.³⁸³ Bu konuya ayrıntılı olarak değinilirse asıl konunun dışına çıkmış olunacağından dolayı insanın özgürlüğü ile ilgili burada yazılanlar yeterlidir.

Sonsuz tözün mantıksal bakımdan, ruh ana niteliği altında önce gelen hali düşünme ve kavrayıştır. Yer kaplama ana niteliği altında bakıldığında mantıksal bakımdan önce gelen hali ise hareket ve sükûnettir. Bu, Spinoza için Descartes'ta olduğu gibi dünyaya hareket aktaran bir dış güç ya da nedenin olmadığı anlamına gelir.³⁸⁴ Buradan anlamamız gereken Tanrı'nın sıfatları olan düşünce ve yer kaplama sıfatı adı altında Tanrı tüm âlemde gereken düzeni ilk başta olması gerektiği gibi tasarlamıştır. Sonrasında âleme herhangi bir müdahalesi yoktur. Mükemmel bir işleyişe sahip olan âleme sonradan müdahale gerekmemektedir. Bu da Tanrı'nın yüceliğinin kanıtıdır. Tanrı âlemdeki düzeni koyduğu yasalarla korumaktadır. Bu yasalar tabii yasalardır. Yani güneşin doğudan doğup batıdan batması gibi.³⁸⁵ Spinoza bu yasalarla ilişkili şunları söylemiştir: "Tabiatın evrensel yasaları, Tanrı'nın ezeli emirlerinden başka bir şey değildir ve insan da tabii yasaya göre işleyen tabiatın bir parçasıdır."³⁸⁶ Tabiat yasası dediğimiz Tanrı'nın koyduğu yasadır ve Tanrı koymuş olduğu tabii yasayı korur.

Burada determinizm kavramının tekrar hatırlatılması gerekmektedir. "Determinizm evrende olup biten her şeyin bir nedensellik bağlantısı içinde gerçekleştiğini, fiziksel evrendeki ve dolayısıyla da insanlık tarihindeki tüm olgu ve olayların mutlak olarak nedenlerine bağlı olduğunu ve nedenleri tarafından koşullandığını savunan anlayıştır."³⁸⁷ Kavramın hatırlatılmasının sebebi; Spinoza'da Tanrı'nın yüceliğinin ispatı olarak determinist düşüncenin hâkim olmasıdır.

³⁸² Türkben, "Spinoza'ya Göre Tanrı ve İrade Özgürlüğü", 122.

³⁸³ Spinoza, *Ethica*, 35.

³⁸⁴ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, "Töz", 803.

³⁸⁵ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 123-124.

³⁸⁶ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 123.

³⁸⁷ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, "Determinizm", 223.

Spinoza'nın determinist tavrı Tanrı'dan her şeyin zorunlu olarak çıkması felsefesinde apaçık ortadadır. Spinoza Tanrı'nın zorunlu olarak var olduğunu temellendirmeye çalışır. Bunu neden sonuç ilişkisi içerisinde yapar. Sonrasında zorunlu olan Tanrı'dan var olan diğer varlıklar zorunlu olarak çıkar. Çünkü ilk sebep odur. Onun dışında başka bir sebep aramak Tanrı'nın birden fazla olduğunu söylemek olur ki Spinoza'ya göre bu saçmadır. İnsanın bütün var olan bilgisi de Tanrı'dan türemektedir. Tanrı bilgisi her türlü şüpheden uzaktır.³⁸⁸

İnsanlar Spinoza'nın determinist düşüncelerini anlamlandıramazlar. Bunun insanın bilgisiyle ilişkisi vardır. Spinoza insanlarda var olan bilgiyi de bu neden sonuç ilişkisi içerisinde ele almıştır. Yani insanın var olan bilgisinin nedeni de ilk sebep olan Tanrı'dır. Tanrı'nın bilgisine varmak varılacak son noktadır. Aynı zamanda da kişinin bilgi edinmedeki çıkış noktasıdır. İnsan Tanrı idesini bilirse Tanrı'nın var ettiği her şeyin bilgisine de ulaşmış olacaktır. Tanrı gerçekteki her şeyin kaynağıdır. Tanrı'nın bilgisi de bütün bilgilerin kaynağı olarak alınmalıdır.³⁸⁹ İnsanların Tanrı'nın zorunlu olarak var olduğu düşüncesini anlayamamaları aslında bilgi eksikliğinden kaynaklıdır. Bu sebeple insanlar bilgisine ulaşamadığı her şeye zorunlu değil mümkün ya da imkânsız derler. Tanrı'nın ve âlemdeki düzenin zorunlu olarak var oluşunu reddetmenin sebebi de budur. Tanrı zorunlu olarak vardır ve onun zorunlu yasaları vardır. Bu yasalar ezelde koyulmuştur, hiçbir var olan bu yasaların dışında hareket edemez. Koyulan bu yasalarda herhangi bir değişiklik de söz konusu değildir. Bu sebeple Tanrı zorunlu olarak koyduğu yasaların dışına çıkıp âleme müdahalede bulunmaz. Âlem bu düzeniyle ebede kadar sürecektir.

Spinoza'nın felsefî düşüncelerini anlayabilmenin temeli; Tanrı'nın zorunlu varlık olduğu düşüncesini hafızamızın bir kenarında diri tutmakla mümkündür. Spinoza'nın Tanrı-âlem ilişkisinde de Tanrı'nın zorunlu varlığı neticesinde var olan bir âlem vardı. Âlem Tanrı tarafından meydana getirilmiştir. Tanrı tarafından meydana getirilen âlem, Tanrı tarafından koruma altına alınmıştır ve belli bir düzene göre hareket etmektedir. Yani doğanın Tanrı tarafından konulmuş yasaları vardır.³⁹⁰ Tanrı

³⁸⁸ Taşkın, "Spinoza'nın Determinizm Anlayışı ve Tanrı/Töz Düşüncesine Yansıması", 374.

³⁸⁹ Taşkın, "Spinoza'nın Determinizm Anlayışı ve Tanrı/Töz Düşüncesine Yansıması", 375.

³⁹⁰ M. Kazım Arıcan, "Spinoza'nın Tanrı-Alem İlişkisinde İçkinlik Aşkınlık Problemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (15 Haziran 2006), 129.

tarafından zorunlu olarak var olan âleme Tanrı'nın sonradan müdahalesi söz konusu değildir. Tanrı âleme koyduğu kanunlarla gerekli düzeni vermiş ve bu düzen hiçbir şekilde aksamadan âlem varlığını sürdürmektedir. Hatta âlemin ve var olanların devamını sağlayan bu yasalardır.

Spinoza'nın Tanrısının içkin bir Tanrı olduğu birinci bölümde belirtildi. İçkin olan Tanrı var ettiği düzen içerisinde zorunlu olarak vardır ve her şeyin ilk sebebidir. Bu zorunlu düzen Tanrı'nın gücünün göstergesidir. Evrendeki bu düzen içerisinde Tanrı'nın evrene zaman zaman müdahalesinin olduğunu düşünmek saçma olur. Bu sebeple Spinoza'nın Tanrısının “Dua edeni duyup ona karşılıklı bulunan, kendisini seven insanı seven ve inanmayı helak eden, kimi zaman mucizeler gerçekleştirip var olan düzeni bozan, melekleriyle ve şeytanlarıyla düzeni etkileyen, seçkin kullarına (peygamberlere) vahiy yoluyla özel bilgiler ulaştıran bir kral Tanrı gerçek anlamda bir Tanrı olamaz.”³⁹¹ Tanrı'nın koyduğu doğa yasaları evrenseldir. Doğada katı ve değişmez nedensellik vardır. Doğada var olan bu nedensellik dışında hiçbir şey gerçekleşemez. Mucizeyi olağan dışı kabul etmek bu nedenselliği yok saymak demektir. Aynı zamanda Tanrı'nın kurduğu düzenin dışında var olan olay, Tanrı'nın kudretinin yüceliğinin aksine onun kudretini yok saymak anlamını taşır. Gerçekleşen bu olayları doğanın dışında yorumlamak Tanrı'nın güçsüz bir doğa, verimsiz ve işlevselliği düşük yasalar ortaya koyduğu ve her şeye her zaman müdahalesinin gerektiği anlamına gelir. Bu durum Tanrı'yı itibarsızlaştırır.³⁹²

Tanrı hakkındaki düşüncelerini bütün felsefi sisteminin temeline yerleştiren Spinoza için Tanrı ve töz eşittir. O, bunu şu şekilde ifade eder: “Çünkü bizim *Tanrı ya da doğa dediğimiz* o ezeli-ebedî ve sınırsız varlık, nasıl zorunlu olarak varsa, zorunlu olarak da hareket eder.”³⁹³ Spinoza'nın sözlerinden anlaşılacağı üzere o doğa yerine Tanrı, Tanrı yerine de doğa sözcüğünü kullanmıştır. Tanrı olmadan hiçbir şey var olamaz ve kavranamaz. Tanrı varsa diğer varlıklar onun varlığı neticesinde zorunlu olarak vardır. Tanrı'nın yasaları vardır. Bu yasalar Tanrı için de zorunludur. Çünkü

³⁹¹ Tüzer, “Rasyonel/Doğal Din ve Spinoza”, 39.

³⁹² Dilek Fesli, *Aydınlanma Dönemi Mucize Eleştirileri* (Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2017), 45.

³⁹³ Spinoza, *Ethica*, 238. (İtalik vurgu bana aittir.)

doğanın işleyişinin bozulmaması için Tanrı bu işleyişin dışında bir değişim meydana getiremez.

3.2. SPİNOZA'DA MUCİZE

Mucizenin ne olduğu ve var olup olmadığı mevzusu felsefe tarihi boyunca ele alınan konulardan biridir. Mucizeler, hemen hemen bütün dini ve felsefî tartışmaların en önemli konularından birisi olmuştur. Mucize konusu, Tanrı'nın varlığı ve sıfatları, Tanrı-âlem ve din-bilim ilişkisi gibi dinin ve felsefesinin temel tartışma alanlarının odak noktasında yer alır. Mucize kavramı günlük konuşmalarda da geçer. Bu konuşmalarda kavram bazen dar anlamıyla bazen geniş anlamıyla kullanılmaktadır. Burada mucizenin günlük hayatta kullanımı bizim için önem arz etmemektedir. Bizim üzerinde duracağımız konu, mucizenin dini anlamda ne ifade ettiğidir. Mucize konusunda filozoflar ve teologlar farklı tanımlar ve yorumlamalar ortaya koymuşlardır. O halde mucize ne demektir?

Mucize, *acz* kökünden türeyen *mûcizin* (*âciz bırakan*) ismi faildir. Sözlükte “bir şeye güç yetirememek” anlamına gelmektedir. Kur'an'da mucize kelimesi yer almamakla birlikte *acz* kökünden fiil ve sıfat kalıpları “âciz kalmak, güçsüz bırakmak Allah'ın âyetlerini yalanlamak amacıyla yarışmak”³⁹⁴ manalarına gelmektedir. Bu anlamda Kur'an'da 21 ayette yer almaktadır.³⁹⁵

İngilizcede ise mucize kelimesinin kökü *mirari* kelimesine dayanmaktadır. *Miraculum* kelimesinden türeyen *miracle* kelimesiyle ifade edilmektedir. Kelime anlam olarak harika, olağanüstü, hayret verici, şaşırtıcı, müthiş, şahane ve mükemmel anlamlarına gelmektedir. Terim olarak; Tanrı iradesinin veya görünmeyen etkenin araya girmesi sonucunda doğa yasalarında meydana gelen kırılma, Tanrı tarafından meydana getirilen olağanüstü olaylardır.³⁹⁶ Mucizeyi insanlar sıradan konuşmalarda oldukça çeşitli şekillerde dile getirmişlerdir. Örneğin; bir sınava çalışmadan yüksek not almak da bir mucizedir, bir kişinin davranışlarında meydana gelen memnun edici ani değişim ya da bulunması beklenmedik bir aile yadigârının bulunması da bir mucizedir. Fakat mucizenin özel anlamı genellikle dini anlamda kullanılandır. Çoğu

³⁹⁴ Halil İbrahim Bulut, “Mucize”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 44/44.

³⁹⁵ Bulut, “Mucize”, 44/348.

³⁹⁶ Şimşek, “Spinoza Düşüncesinde Mucize Anlayışı”, 1118.

insan için mucize olağandışı bir olay olmaktan ziyade insanüstü bir varlığın dilemesiyle ortaya çıkan olaylardır. Bu olaylar ilahî bir değişimle meydana gelir. Burada bahsedilen mucize özel anlamda kullanılan mucizedir. Bu anlamda mucizeyi kullanan kesim teistlerdir.³⁹⁷ Teistlere göre doğa olayları da mucizedir. Örneğin yağmurun yağması, yağmurun ardından güneşin doğmasıyla gökkuşağının oluşması hepsi mucizevidir ve ilahî bir işin sonucunda oluşmuşlardır.³⁹⁸ Klasik teizmin en önemli temsilcilerinden kabul edilen Swinburne, mucizeyi şu şekilde tanımlamıştır: “Tanrı tarafından gerçekleştirilen dini öneme haiz olağanüstü (sıradışı, müstesna) bir olaydır.”³⁹⁹ Bu tanımda mucize olağan üstü bir olay, Tanrı tarafından meydana getirilen bir olay ve dini öneme haiz olay olma şartlarına bağlanmıştır.⁴⁰⁰ Bu şartların bazıları bazı filozoflar tarafından kabul edilirken bazıları tarafından kabul edilmemektedir.

Tezimizin çerçevesinde mucize derken kastedilen ve üzerinde durulacak olan asıl konu kutsal kitaplarda yer alan olağanüstü olaylardır. Dar anlamıyla da mucize denilen bu olaylar, sadece doğal nedenlerden dolayı meydana gelmeyen, Tanrı ya da başka doğaüstü güçlerin neden olduğu olaylardır.⁴⁰¹ Felsefe tarihinde filozofların eleştirdiği ve kabul etmedikleri mucize dar anlamda kullanılan mucizedir.

Batı düşüncesinde mucize birkaç kategoride ele alınmıştır. Bunlar;

- 1- Ateşli bir hastalık, körlük vb. fiziksel rahatsızlıkların tedavisinde kullanılan bir çeşit şifa verme vasıtası,
- 2- Zihinsel veya fiziksel hastalıklara neden olan ve sebebi ruhanî birtakım etkiler olarak görülen unsurların bertaraf edilmesi,
- 3- Rüya, vahiy veya dua yoluyla Tanrıyla iletişim kurmanın bir yolu, fiziksel materyallerin beklentilerimize uymayan bir şekilde kullanımı veya değişimi,
- 4- Telepatik güçlerin kullanımı, gelecekle ilgili olaylar ve biliş ötesi bazı vukulardır.⁴⁰²

³⁹⁷ Michael Peterson vd., *Akıl ve İnanç Din Felsefesine Giriş*, çev. Rahim Acar (İstanbul: Küre Yayınları, ts.), 322.

³⁹⁸ Peterson vd., *Akıl ve İnanç Din Felsefesine Giriş*, 322.

³⁹⁹ Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 177.

⁴⁰⁰ Mucize tanımıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Swinburne, *Mucize Kavramı*, 34-43.

⁴⁰¹ Şimşek, “Spinoza Düşüncesinde Mucize Anlayışı”, 1118.

⁴⁰² Fatih Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açından Mucize* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 32.

Batı filozoflarından olan Spinoza ise mucize hakkında iki tanım ortaya koymuştur. Mucize, doğal nedenini bizim gündelik bir olayın nedenine başvurarak açıklayamayacağımız eylemdir.⁴⁰³ Diğer tanımda ise nedeni bizim için doğal ışıkla bilinebilecek doğal ilkelere referansla asla açıklanamayacak olandır.⁴⁰⁴ Spinoza'ya göre bu tanımlardan ilki zayıf, ikinci tanım ise mucizenin güçlü tanımıdır.⁴⁰⁵ Birinci tanım zayıftır; çünkü bu tanımda bir kişi için mucize olan başkası için mucize olmayabilir.⁴⁰⁶ İnsanlar doğa olaylarının tüm nedenlerini bilmese dahi o olaylar tanrısal yasalar silsilesinde meydana gelir. Doğada meydana gelen hiçbir olay nedensiz değildir. Bütün gerçekleşen olaylar doğanın duygulanışı sonucunda ortaya çıkar.⁴⁰⁷ Spinoza felsefesinde ilk tanıma göre mucizeyi kabul edersek, Tanrı'nın doğayı güçsüz yarattığını ve boş yasalar buyurduğunu da kabul etmiş oluruz. Yani sıradan insanların nedenini bilmediği olaylara mucize demesi, Tanrı'nın yasalarının boş ve anlamsız olduğu anlamını taşımaz. Aksine bu durum insanın aciziyetini gösterir. Sıradan insanlar doğada gerçekleşen her olayın nedenini bilemediklerinden ötürü mucize olduğu kanısına varırlar. Fakat sıradan gördükleri olaylar dahi bu yasalar çerçevesinde birer mucizedir.⁴⁰⁸ Spinoza mucizeleri açıklarken dört husus üzerinden konuya açıklık getirmiştir:

1. Doğaya karşı gelinemez, onun sabit ve değişmez bir düzeni vardır ve doğa bu düzeni korur.
2. Tanrı'nın doğası ve varlığı mucizeler yoluyla bilinemeyeceğini ve değişmez düzenden daha iyi anlaşılabilceğini
3. Kutsal Kitap'tan örneklerle Tanrı'nın kayrasıyla⁴⁰⁹ doğanın sonsuz yasalarından zorunlu olarak kaynaklanan düzeninden başka bir şey anlatmak istemediğini,
4. Kutsal Kitap'a ait mucizeleri yorumlama yöntemi.⁴¹⁰

Spinoza bu dört hususla mucizeleri reddetmeyi değil açıklamayı hedeflemiştir. Birinci husus Spinoza'ya göre Tanrı bir şeyi isterse onu aynı zamanda akıl etmiş

⁴⁰³ Spinoza, *Tanrı bilimsel Politik İnceleme*, 123.

⁴⁰⁴ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 119-121.

⁴⁰⁵ Graeme Hunter, "Spinoza on Miracles", *International Journal for Philosophy of Religion* 56/1 (2004), 44.

⁴⁰⁶ Hunter, "Spinoza on Miracles", 44.

⁴⁰⁷ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 120.

⁴⁰⁸ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 122.

⁴⁰⁹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 119. Tanrı'nın kayrası: Tanrı'nın dünya işlerinde beliren iyilik ve bilgeliği.

⁴¹⁰ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 121.

demektir. Yani Tanrı'nın istemesiyle irade etmesi ve o sonucun hasıl olması aynı anlamı taşımaktadır. Söylenmek istenen insanların doğada meydana gelen sebebini bilemedikleri şeyleri mucize olarak görmeleri, o olayların Tanrı'nın koyduğu yasalar dışında meydana geldiğini göstermez.⁴¹¹ Aksine tüm olanlar sıradan insanların anlayamadığı neden sonuç silsilesi içerisinde meydana gelir. Bu olayların mucize olduğu düşüncesi Spinoza düşüncesindeki Tanrı anlayışını zedelemiş olur. Mucizeleri insanı hayrete düşüren nedensiz olaylar olarak görmek Tanrı'nın zorunlu buyruğunu, doğayı ve aklı çiğnemiş olmak demektir.⁴¹²

3.2.1. Mucize Yoluyla Tanrı'yı Bilme

Spinoza'nın felsefesinde doğanın sabit ve değişmez düzeni, tanrısal yasaları içinde barındırır. Yasalar ve tanrısal yasanın ne olduğu yukarıda açıklanmıştı. Burada ise tanrısal yasalar neticesinde var olan bu düzenin Tanrı'nın varlığına delil olduğu konusu ele alınacaktır. Tanrı'nın varlığına delil olan bu yasalar aynı zamanda Spinoza nazarında Tanrı'nın varlığına işaret eden mucizelerdir. Çünkü doğada var olan düzen bu yasalar sayesinde korunur. Bu düzenin var edilişinden bu yana varlığını sürdürmesi de bu yasalar neticesindedir. İşte tüm bunları Spinoza Tanrı'nın mucizeleri olarak nitelendirir.

Spinoza'ya göre doğada olumsal hiçbir şey yoktur. Her şey ilahî doğanın gerektirdiği şekilde belirlenir. Bu belirlenmeye yönelik kurulu düzene göre hareket eder.⁴¹³ Tanrı kendi koyduğu yasalara aykırı hareket etmez. Tanrı'nın bu yasalara aykırı hareket ettiğini düşünürsek kendi doğasına da aykırı hareket ettiğini düşünmüş oluruz. Spinoza'ya göre bu şekilde düşünmek saçmalıktır. Oysa dinlerde klasik anlamda mucize tam da bu doğa yasalarına aykırı gerçekleşen olaylardır.

Spinoza insanların mucize olarak nitelendirdiği olayların aslında nedenlerini kavrayamadıkları olaylar olduğunu öne sürmektedir. Onun düşüncesinde doğada yasalarla kurulu belli bir düzen vardır. Bu düzen asla ve asla nedensiz olarak değişemez. Spinoza'ya göre olağan düzenin dışında bir olay meydana gelmiş ise, bazı insanlar bu olayın nedenini kendi bilgisizliğinden dolayı kavrayamadığından ötürü

⁴¹¹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 120.

⁴¹² Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 121.

⁴¹³ Parkinson, "Spinoza on Miracles and Natural Law", 154.

mucize olarak nitelendirirler. Sıradan insanlar nazarında mucize olağan dışı olaylardır. Spinoza bu tür mucizeyi kabul etmenin Tanrı'nın koyduğu yasalara aykırı olduğunu savunur. Çünkü bu şekilde mucizenin doğru olduğunu düşünmek Tanrı'nın doğaya müdahale etmesini kabul etmek olur ki bu durum Spinoza'nın zorunlu Tanrı anlayışına aykırı olduğundan dolayı mümkün değildir. Eğer bir doğa yasasının ihlali söz konusu ise bu niyet ve amaç bakımından açıklanabilir. Öncelikle insan için düşünüldüğünde, her gün aynı saatte aynı yoldan geçen kişinin neden ve hangi amaçla bu yoldan geçtiğini, bu davranışını sürekli olarak neden yaptığını ancak ve ancak onu gözlemleyen kişi bilebilir. Bu gözlemci, gözlemi sonucunda bu kişinin postaneye ulaşmak amacıyla o yoldan geçtiğini bilebilir. Fakat postaneye hangi niyetle gittiğini onunla konuşmadan bilemez. Kişinin her gün yaptığı bu davranışı bir gün aksatmasının sebebini onu gözlemleyen şahıs bilemez. Postaneye gitmeyen kişinin oraya gitmeme sebebi ve niyeti nedir? Bu sorunun cevabı gözlemci tarafından verilemez. İşte bu basit olay gibi Tanrı'nın koyduğu yasalar çerçevesinde her gün meydana gelen doğal düzende farklı bir doğa olayının gerçekleşmesi onun doğa yasasını değiştirmesi ya da doğa yasalarına müdahale etmesi gibi görünebilir. Ancak insanlar bunun altında yatan niyeti bilemezler ve bu farklılık onlara mucize olarak görünür. Doğada meydana gelen bu değişim doğa yasasının bir anlık ihlali olabilir ve Tanrı'nın varlığının delili olarak görülebilir.⁴¹⁴ Spinoza'nın karşı çıktığı şey, nedeni bilinmeyen olayların mucize olarak nitelendirilmesidir. O, mucizeleri kabul eder ve Tanrı'nın varlığına delil olarak görür. Onun mucize dediği şey doğada Tanrı tarafından var edilmiş olan bu düzendir. Nedenini bilmediğimiz halde meydana gelmiş olağan düzenin dışındaki olaylar var olan yasaların neticesinde meydana gelmiştir. Bizim eksikliğimiz bu nedeni Tanrı'ya dayandıramayışımızdır.

İnsanlar doğa hakkında sahip oldukları bilgi kadar hakikatin bilgisine de sahiptirler. Doğa hakkında ne kadar az biliyorsa insan, doğada var olan düzen hakkında da o kadar az bilgi sahibidir. Bu sebeple doğada var olan düzeni, bilgisizliği neticesinde kurgu olarak görür. Kişi doğa hakkında sahip olduğu bilgi kadar müdrikine ulaşabilir yoksa müdrike değil de kurguya inanmaya devam eder.⁴¹⁵ İnsan doğa

⁴¹⁴ Mucizelerin Tanrı'nın varlığına delil olması konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Swinburne, *Mucize Kavramı*, 102-110.

⁴¹⁵ Spinoza, *Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme*, 75.

hakkında ne kadar bilgi sahibi olursa doğayı var edenin bilgisine de o derece ulaşabilir. Eğer doğayı sorgulamazsa doğada var olan düzen neticesinde bu düzeni var edene ulaşamaz. Sonuçta müdrike ulaşmak yerine sonradan var edilenlerin uydurdukları kehanet ve mucizelere inanmaya devam eder.

Doğada var olan her şey, tabii düzenin evrensel yasaları uyarınca belirli bir nedene göre var olmak ve bu düzene göre hareket etmek zorundadır. Bu evrensel yasalar iyi, kötü, günah, suç, ceza gibi değerler doğurmazlar. Var olan her şey salt kendinde ele alındığında, özünün gittiği yere kadar yayılan bir yetkinlik içermektedir. Neticede öz, bu yetkinlikten başka bir şey değildir. Bir şeyin daha iyi ya da daha kötü olarak tanımlanmasının sebebi başka bir şey ile kıyaslanmasıdır. Örneğin; bir kişinin gözünün “iyi” gördüğünü söylüyorsam, bu benim, onun gözlerinin yetkinliğini, kendi gözlerimin yetkinliği ile kıyasladığım anlamına gelir. Asıl olan kıyasladığım kişinin gözlerinin gerçek niteliğini tanımlamaktan uzaktır. Çünkü bu durum bir başkasına göre farklılaşabilir. Bir eylemin suç olduğunu varsayan düzen düşünüldüğünde de durum aynıdır. Bir eylem kurulu düzende suç niteliği atfedildiği ölçüde, o suçtur. Bu nitelendirme sonucunda eylem cezalandırılır.⁴¹⁶ İşte bu yüzden koyulan yasalar önemlidir. Bir yerin düzeni bu yasalar neticesinde sağlanır. Spinoza, iyi, kötü veya günah gibi nitelendirmelerin yalnızca düşünme tarzından ibaret olduğu görüşünü benimser. Yani bir şey iyi olduğu için istenmez, biz onu iyi olarak nitelendirdiğimiz için istenir. O şeyin kişiye sağladığı yarar kadar iyi ya da kötüdür. İnsanlar her zaman iyi olanı ister ve bunun ardından koşar. İnsanların iyinin peşinden koşmasının sebebi varlığını korumak istemesidir.⁴¹⁷ İnsanlarda var olan bu düşünce doğadaki olaylara neden mucize dendiği konusunu anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Çünkü insanlar nedenini kavrayamadıkları olayları kendi inançları doğrultusunda Tanrı’ya atfetmektedirler. Yani bu, onların Tanrı düşüncelerini kuvvetlendirir ve onlarda var olan Tanrı düşüncesinin faydasına olmuş olur. Spinoza bu düşüncenin yanlış olduğu kanaatindedir. Tanrı varsa bütün her şey onun düşünmesiyle evvelde var olmuştur. Sonradan Tanrı kendi gücünü göstermek için sebepsiz mucizeler var etmez. Onun koyduğu yasalar çerçevesinde var olan kâinat zaten bir mucizedir.

⁴¹⁶ Akarsu, “‘Bütün Olmak Parça Olmaktır’ Le Guin’in Mülksüzleri ve Spinoza”, 108.

⁴¹⁷ Tülin Bumin, *Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza* (İstanbul: YKY, 2010), 75.

Spinoza, mucize konusundaki düşüncelerini düzenli bir şekilde ortaya koymuştur. Özellikle *Teolojik-Politik İnceleme* eserinde mucize konusunda söylediği ilk iki madde, doğa olaylarının doğadaki nedenselliğin dışında açıklanamayacağını ve mucizelerin de Tanrı'nın varlığının kanıtı olmaktan ziyade, doğada var olan değişmez yasaların sonucu olarak ortaya çıktığının ifade edildiği maddelerdir.⁴¹⁸ Bu maddeler şunlardır:

- 1- “Tabiata aykırı hiçbir şey gerçekleşemez ve o sabit, değişmez ve sonsuz bir düzene sahiptir.
- 2- Mucizeler ne Tanrısal özü ne Tanrı'nın varoluşunu, dolayısıyla da ne de esirgeyciliğini tanımamızı sağlar. Tüm bunlar, tabiatın sabit ve değişmez düzeninden hareketle çok daha iyi kavranır.”⁴¹⁹

Doğa yasalarına ters düşen mucizeler Tanrı'nın varlığını kanıtlamaktan çok uzaktır. Çünkü bu yasaları kabul edip değişmez düzen doğrultusunda Tanrı'nın varlığını anlamak varken diğer nedensiz doğa olayları bizi Tanrı konusunda şüpheye düşürür.⁴²⁰ Mucize kelimesinin hayranlıktan türediğine dikkat etmek gerekir. Ayrıca nedeni bilinmeyen olaylar sıradan insanlarca mucize olarak tanımlandığı için bir kişinin mucize dediğine diğeri mucize demeyebilir.⁴²¹ Bu da aslında insanların sınırlı olduğunun kanıtıdır. Doğa yasalarına aykırı olayların mucize olarak algılanmasının kanıtı olamaz.⁴²² Bakıldığında evrenin zorunluluk doğrultusunda var olması, tanrısal yasanın varlığı ve tüm var olanların bu yasa doğrultusunda hareketi demektir. Bu yasalar onun felsefesinde sonradan asla değiştirilmeyen yasalardır. Mucize ise evrene sonradan müdahale gerektirmektedir. Bu durum Spinoza felsefesinde mümkün değildir. Yani evrene sonradan Tanrı'nın müdahalesi yoktur bu anlamda bir mucize mümkün değildir.

Spinoza'ya göre Tanrı'nın gücünün bölümleri vardır. Tanrı'nın gücü mutlak ve düzenli olarak iki bölümden oluşur. Düzenli güç içerisinde yer alan, doğanın değişmez ve sabit yasalarıdır. Olağandışı güç ise bu düzenin dışında meydana geldiğinden dolayı

⁴¹⁸ Fesli, *Aydınlanma Dönemi Mucize Eleştirileri*, 45.

⁴¹⁹ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 119.

⁴²⁰ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 125.

⁴²¹ Hunter, “Spinoza on Miracles”, 47.

⁴²² Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 125.

tartışmalara sebep olan ve şüpheyile yaklaşılan güçtür. Örneğin; eşeğin konuşması, meleklerin görülmesi gibi olaylar mucize olarak anılmaktadır. Fakat bunları olağan dışı görmeyip, mutlak düzen içerisinde değerlendirmek bu olayların daha mucizevi bir şey olduğunu anlamakta işimizi kolaylaştıracaktır.⁴²³ Bazı insanların mucize olarak değerlendirdikleri olaylar sadece bir yanılsamadır. Çünkü Tanrı asla doğada oluşturduğu yasaların dışına çıkmaz. Doğaya aykırı eylemde bulunmaz. Bu olayların mucize olarak değerlendirilmesinin nedeni insanların tanrısal yasaların bir takımını bilmemesinden kaynaklanmaktadır.⁴²⁴

Mucizeler, doğanın düzenine aykırı ya da onu bozan doğaüstü olaylar olarak anlaşıldığı sürece, Tanrı'nın zorunlu gerçekliği ve eyleyişi hakkında insanlara hiçbir yarar sağlamaz, tersine Tanrı hakkında upuygun fikirler edinmemizi engeller. Mucizeler, doğanın içkin nedenselliği içinde anlaşılmak üzere incelenmelidir. Bu şekilde anlaşılamayan durumlar, doğaya ilişkin bilginin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Kutsal kitapta var olan olayları mucize olarak ezberlemek ve bunlarla yaşamaya çalışmak bize hiçbir şey kazandırmaz. Aksine bu düşünce Tanrı'nın bilgisine ulaşma noktasında bizi bu bilgiden uzaklaştırır. Çünkü mucizeleri doğaüstü olaylar olarak anlamaya çalışmak kavrama yeteneğimiz üstünde olduğundan dolayı aklımızda Tanrı'ya dair var olan upuygun fikirlere ters düşerek bizleri Tanrı bilgisi ve sevgisinden uzaklaştıracaktır. Aklımızla buluşamayacağını kabul ettiğimiz mucize anlayışı bize hiçbir fayda sağlamayacaktır.⁴²⁵

Doğal şeylerin tanımları doğanın yaptığı çeşitli şeylerden türetilir.⁴²⁶ Sıradan insanlar doğal şeyleri hafızalarına başvurarak açıklamaya çalışırlar. Bu da onların hata yapma olasılığını arttırır. Bu durum insanı, hayal gücünün etkisiyle gerçekleşen bir olayı akli dışta bırakarak neden arama eğilimine sokar. Hayal gücü akla sormadan olayların nedenlerini hafızada bulunan bilgi ile ortaya koymaya çalışır.⁴²⁷ Spinoza doğa olaylarını tanıdık olana atıfta bulunarak açıklamaya karşı çıkmıştır. Örneğin;

⁴²³ Gültekin, "Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik", 314.

⁴²⁴ Gültekin, "Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik", 314.

⁴²⁵ Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, 230.

⁴²⁶ Spinoza, *Descartes Felsefesinin İlkeleri ve Metafizik Düşünce*, çev. Coşkun Şenkaya (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2020), 103.

⁴²⁷ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 119-120.

birisi ateşin söndüğünü açıklamak istiyor. Ateşe su döküldüğü için söndü demek yetersizdir. Bir fizikçi gözünden sönmenin nasıl gerçekleştiğini ortaya koymamız gerekir. Bu şekilde doğa olaylarının nedenlerini de anlayabilmek için fizikçinin bakış açısıyla olayların arkasındaki nedenleri ortaya koymalıyız. Yani gerçekleşen doğa olaylarını doğru olduğunu bildiğimiz evrensel kanunlardan yola çıkarak açıklamamız gerekir.⁴²⁸ Doğada var olan ebedî düzen ve yasayı aşan hiçbir şey olamaz.⁴²⁹

Tanrı'nın ezelde koymuş olduğu düzenin insanların mucize olarak değerlendirdiği olaylarla bozulduğunu söylemeleri Tanrı'nın sonradan âleme müdahale ettiğini göstermez. Daha önce de ifade edildiği gibi Spinoza'da Tanrı'nın âleme müdahalesi söz konusu değildir. Mükemmel bir işleyişe sahip olan âleme sonradan müdahale gerekmemektedir. Bu da Tanrı'nın yüceliğinin kanıtıdır. Eğer mucize arıyorsa insanlar doğadaki düzenin gerçek anlamda mucize olduğunu kabul etmelidirler.

Spinoza'ya göre Tanrı'nın varlığının ve inayetinin bilgisini mucizelerle elde edemeyiz. Bu bilgileri doğanın sabit ve değişmeyen düzeninden elde edebiliriz. Mucize için tek başına doğanın üstünde olduğu söylene de mucize doğanın tam içinde gerçekleşir.⁴³⁰ Kişi tanrısal yasa doğrultusunda doğadaki düzen ve işleyişi görüyor ve bu düzenin doğa tarafından korunduğu tezini kabul ediyorsa doğa içindeki mucizeyi anlayabilir. Doğada meydana gelen doğal olaylara baktığımızda tanrısal güç aklımıza gelmelidir.⁴³¹ Çünkü Spinoza'da Tanrı'nın dilemesi ile akletmesi aynıdır. Yani Tanrı'nın akıl ve iradesi aynıdır. Spinoza Tanrı'nın aklından bahsettiğinde bütün bir hakikatler sisteminden bahsediyor. İlahi iradede bahsetmek, bu sistem içerisindeki her şeyin Tanrı'ya bağlı olduğunu söylemektir.⁴³² Tanrı'nın aklından bahsediyorsak var olan bütün hakikatlerden bahsediyoruz demektir. Bu bilinçte olan insan doğada meydana gelen olayları doğaüstü olarak görmez. Spinoza hayranlık uyandıran, olağandışı olayları mucize olarak tanımlayan insanlardan sıradan insanlar olarak bahseder. Ona göre sıradan insan; doğanın nedenlerini doğanın kendisinde aramayan, doğada var olan nedensellikte ortaya çıkan olayları Tanrı'ya atfeden, onun

⁴²⁸ Parkinson, "Spinoza on Miracles and Natural Law", 149.

⁴²⁹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 120.

⁴³⁰ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 127.

⁴³¹ Parkinson, "Spinoza on Miracles and Natural Law", 151.

⁴³² Parkinson, "Spinoza on Miracles and Natural Law", 151.

esirgeyiciliğini Tanrı'nın kudretine yoran kimsedir. Bu insanlar gibi doğanın nedenselliği içerisinde gerçekleşen olayları Tanrı'ya atfederek doğada aramıyorsa Tanrı'nın varlığını reddediyoruz demektir. Oysa Spinoza Tanrı ve doğayı bir tuttuğundan dolayı bu olayların kaynağının doğa yani Tanrı olduğunu söylemek aynı şeyi ifade etmektir. Doğa bu olayların nedenini sorguladığımızda bir cevap olarak karşımızda durur.⁴³³ Ortaya çıkan tüm doğa olaylarının kaynağı Tanrı'dır.

Spinoza'ya göre insanlar aklı ile hareket etmelidir. Nedensiz olarak gördükleri olaylar karşısında ancak ve ancak kudretli birinin bunu yapabileceği düşüncesine kapılmamalıdır. Aklını kullanmayan insan mucizeye inanır ve bu tür olayları olağan üstü olarak görüp Tanrı'nın meydana getirdiğini düşünür. Asıl olan bozulmuş düzen üzerinden bunu düşünmelerinin saçma oluşudur. Akıl dışı olaylara inanılmamalıdır. Akıl almaz şeylere başvuran, akıl karşıtı dini otoriteler güvensizlikle karşılanır hatta bu otoritelerin insanları köleleştirdiği ve istismar ettiği düşünülür.⁴³⁴ Tanrı'nın kudretinin delili ilk zamandan itibaren hiçbir şekilde bozulmayan kâinat düzenidir. Diğer türlüşünü düşünmek Tanrı'ya eksiklik atfetmek olur. Diğer bir ifade ile Tanrı'nın doğal yasaları askıya alması olarak düşünülebilir. Bu mümkün değildir.⁴³⁵

Tanrı tüm âleme gereken düzeni ilk başta olması gerektiği gibi vermiştir. Sonrasında âleme herhangi bir müdahalesi yoktur. Mükemmel bir işleyişe sahip olan âleme sonradan müdahale gerekmemektedir. Bu da Tanrı'nın yüceliğinin kanıtıdır. Eğer mucize arıyorsa insanlar doğadaki düzenin gerçek anlamda mucize olduğunu kabul etmelidirler. Spinoza'nın kabul etmediği mucize, sıradan insanların ve teologların anladığı şekilde doğanın işleyişini bozan ve bu işleyişe aykırı olarak gerçekleştiği düşünülen mucizedir. Doğaya aykırı olarak gerçekleşen mucize, Spinoza'nın *Ethica*'da ortaya koyduğu doğa ve Tanrı'nın bir olduğu görüşüne aykırıdır. Bu görüşün kabul edilmesi Spinoza'nın mucize konusundaki felsefi düşüncesinin yanlış olduğunun kabul edilmesi demektir. Çünkü felsefede bir tez ya da teoremin kanıtlanmasının iki yolu vardır: Ya tezin doğru olduğu ya da tezin değilinin yanlış olduğu gösterilir. Spinoza'nın mucize konusundaki düşüncesi *Ethica*'da Tanrı-

⁴³³ Fesli, *Aydınlanma Dönemi Mucize Eleştirileri*, 44.

⁴³⁴ Tüzer, "Rasyonel/Doğal Din ve Spinoza", 43.

⁴³⁵ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 116.

doğa birliği tezinin doğruluğunu *Teolojik Politik İnceleme* eserinde kanıtlamıştır. Tanrı ve doğanın bir ve aynı olması sonradan doğanın işleyişini bozan herhangi bir değişikliğin olmaması anlamını taşımaktadır.⁴³⁶

Spinoza'ya göre bir şeyin olağan olması onun mucize olmadığı anlamına gelmez.⁴³⁷ Doğadaki düzen ve işleyiş aslında bir mucizedir. Alışılmış olduğu için insanlar bu mükemmelliği mucize olarak değerlendirmezler. Mucize konusunda eleştirilen nokta mucizenin imkânsız olması değil, mucizeyi açıklayabilmek için yeterli kanıta sahip olunamamasıdır. “Mucizenin üç farklı yönü vardır: İlki Tanrı'nın bir faaliyeti olarak görülmesi, ikinci olarak mucizenin insanların alışkanlıklarına uymayan durumlar olarak gerçekleştiğinin düşünülmesidir, üçüncü olarak ise dini öneme sahip olmasıdır.”⁴³⁸ Spinoza'nın ortaya koyduğu bu mucize yönlerinden ilki ona uygun olandır ikinci ve üçüncü tür mucize yönü ise onun tüm felsefi düşünce sistemiyle çelişmektedir. O, doğanın içinde gerçekleşen olayları mucize olarak kabul eder. Tanrı'nın takdiri dediğimiz şey doğanın düzeninden başka bir şey değildir.⁴³⁹ Doğada var olan, Tanrı'nın yasalarıyla kendini belli eden, sebebi insanlarca anlaşılamasa da Tanrı'nın sebepler dairesinde var ettiği mucize dışında olağanüstü olaylara mucize olarak inanmak insanı ateizme götürebilir.⁴⁴⁰

3.2.2. Spinoza'nın Kutsal Kitap'taki Mucizelere Yorumu

Spinoza'nın Kutsal Kitap'taki mucizelerle ilgili düşüncelerini anlaşılır hale getirmek açısından yaşadığı dönemin yapısına kısaca değinilecektir. Spinoza'nın yaşadığı dönemde bir tarafta cahillik, barbarlık ve hurafeler hüküm sürerken, diğer tarafta akıl, özgürlük ve kültür baş göstermeye başlamıştır. Böyle bir ortamda düşüncelerini ortaya koyan Spinoza, onu araştıranlar tarafından tam anlamıyla anlaşılamamıştır. Sonucunda da Spinoza'nın mucizeleri reddettiği savı ortaya atılmıştır.⁴⁴¹ Spinoza'nın mucizeyi reddetmediği konusu Kutsal Kitap'taki mucizelere yaptığı yorumlardan da açıkça görülecektir.

⁴³⁶ Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, 228.

⁴³⁷ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 123.

⁴³⁸ Gültekin, “Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik”, 313.

⁴³⁹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 124-125.

⁴⁴⁰ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 129.

⁴⁴¹ Hunter, “Spinoza on Miracles”, 43.

Spinoza mucizelerin koşulları için doğal nedenlerin gerekli olduğu düşüncesindedir. Bu düşüncesini Kutsal Kitap'tan örneklerle temellendirmiştir:

“Mısırlılara çıban bulaştırmak için Musa'nın havaya kurum savurması gerekliydi; ayrıca çekirgeler de Mısır ülkesine doğayla uyumlu olarak Tanrı'nın bir buyruğuyla tam bir gün ve gece boyunca doğu rüzgârının esmesiyle geldiler ve çok güçlü bir batı rüzgârıyla oradan ayrıldılar. (Mısır'dan Çıkış x:4, 19) Benzer bir Tanrısal buyrukla deniz Yahudiler için yol açtı (Mısır'dan Çıkış xiv:21), yani bütün gece esen bir doğu rüzgârıyla.

Elişa, öldüğüne inanılan çocuğu dirilttiğinde de çocuğun bedeni ısınana ve sonunda gözlerini açana kadar birçok kez üstüne kapanmak zorunda kalmıştı (2 Krallar iv:34,35).

Yine Yahya'nın İncil'inde (Parça ix.) kör adamı iyileştirmeye hazırlık olarak İsa tarafından yapılan belli işlerden bahsediliyor ve bir mucizenin gerçekleşmesi için Tanrı'nın saltık kararından öte bir şeyler olması gerektiğini gösteren birçok başka örnekler var.”⁴⁴²

Buna benzer birçok örnek verilebileceği açıktır. Spinoza, mucize olarak görülen her şeyin aslında doğal ortamında Tanrı'nın buyruğuyla gerçekleştiği düşüncesindedir. O, mucizenin koşullarını sağlayan nedenin Tanrı olduğunu unutmamamız gerektiğini bizlere göstermektedir. Kutsal kitaplarda verilenler bizlere nedenleriyle birlikte sunulmaz. Bunun sebebi ise insanları hayrete düşürerek etki altına almaktır.⁴⁴³ Bundan ötürü nedeni verilmeyen olaylar insanlar tarafından mucize olarak nitelendirilir.

Spinoza'ya göre mucizeler Tanrı işidir bu sebeple tüm tabiat olaylarına mucize denilebilir. Çünkü her şey Tanrı'nın gücüyle meydana gelir. Tabiatın kendisi de başka bir isim altında Tanrı'nın gücüdür.⁴⁴⁴ Sıradan insanların düşündüğü gibi bir mucize Tanrı'ya atfedilemez. Çünkü mucize sonlu bir olaydır. Sonlu olan sınırlı olana işaret eder. İnsanların düşündüğü gibi bir mucizeyi Tanrı'ya atfetmek Tanrı'yı sınırlamaktır.⁴⁴⁵ Sıradan insanların mucize olarak tanımladığı olaylar, bu insanların hata eğiliminden dolayı bu şekilde tanımlanır.⁴⁴⁶ Aslında insanlar Tanrı'yı bir hükümdar gibi görürler. Onların gözünde Tanrı yasa koyucudur. Tanrı'nın koyduğu yasalara uyduğumuz takdirde mutlu oluruz eğer uymazsak cezalandırılırız. Sıradan

⁴⁴² Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 132.

⁴⁴³ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 134.

⁴⁴⁴ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 119-120.

⁴⁴⁵ Parkinson, “Spinoza on Miracles and Natural Law”, 153.

⁴⁴⁶ Hunter, “Spinoza on Miracles”, 43.

insanların gözünde hükümdar olan Tanrı mucizeleri ortaya koyar. Çünkü bu olaylar insanların kendileri üzerinde Tanrı'nın istediklerini yaptırma eğiliminden kaynaklıdır. Bu şekilde algı sahibi olan insanlar yanılgıya düşmektedir. Spinoza'ya göre sınırlı olan bir şeyin nedeni olarak sınırsız olanı gösteremeyiz. Nedenin gücünün sonuçtan daha büyük olduğunu kanıtlayabiliriz.⁴⁴⁷

Spinoza'nın bu kanısı bizlere mucizelerin Tanrı hakkında bilgi veremeyeceği ile ilgili ortaya koyduğu bir argümandır. Diğer bir argüman ise doğanın düzenini bozan bir mucize varsayarsak, bu varsayım Spinoza'nın tüm felsefî sistemi hakkında şüphe duymamıza sebep olur.⁴⁴⁸ Çünkü doğa yasalarıyla örülü olan tabiat aynı zamanda Tanrı ile özdeş kabul edilir. Bu durum Tanrı'nın gücü konusunda tereddüt duymamıza sebep olur. Böyle bir mucizeyi varsaymak Tanrı'nın habersiz olduğu doğa düzenini kabul etmek demektir. Bu da mümkün değildir. Tanrı her şeyin sahibi ve haberdardır. Bu tür mucize Spinoza felsefesinde kabul görmez.

Kutsal kitaplarda peygamberlerin mucizeleri olarak görülen öyküler de yer almaktadır. Bu öyküler mucizedir. Peygamberlerin peygamberliklerinin ispatı olarak kabul edilebilir. Fakat hepsi doğal nedenlerle gerçekleşir. Doğal nedenlerin dışında nedensiz olarak verilenler ve kutsal kitabın diğer bölümleriyle bağlantı kurulamayan öyküler, kutsal kitaba yerleştirilmiş uydurma öykülerdir.⁴⁴⁹ Aşağıda verilmiş olan öykü örneklerinde Spinoza mucizelerin neden doğal nedenlerle meydana geldiğini açıklamıştır:

“Samuel'in ilk kitabında ix:15,16 Tanrı'nın Samuel'e ona Şaul'u göndereceğini belli ettiği ama Tanrı'nın Şaul'u, Samuel'e insanların birbirine adam gönderdiği gibi alışılmış biçimde göndermediği anlatılıyor. Onun “göndermesi” sadece doğanın doğal akışıydı. Şaul kaybettiği eşekleri arıyor ve eve onlarsız dönmeyi düşünüyordu. Hizmetçisinin önerisiyle onları nerede bulabileceğini sormak için peygamber Samuel'e gitti. Öykünün hiçbir bölümünde Şaul'ün bu doğal nedenden öte Tanrı'dan Samuel'i ziyaret etmesi için bir buyruk aldığı görülüyor. Mezmurlar cxlvii:18'de buzu ve karı eriten rüzgârın doğal hareketi ve ılıkılığı Rab'bin sözü olarak ve 15. Dizede kış ve soğuk, Tanrı'nın buyruğu ve sözü olarak biçimlendirilmiştir.”⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 125-128.

⁴⁴⁸ Parkinson, “Spinoza on Miracles and Natural Law”, 153.

⁴⁴⁹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 131.

⁴⁵⁰ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 131.

Görüldüğü gibi Kutsal Kitap'ta anlatılan öyküler doğal nedenler çerçevesinde gerçekleşmiştir. Gerçekleşen olaylar insanlar tarafından Tanrı'ya mal edilmiştir. Çünkü kutsal kitaplarda gerçekleşen olaylar nedenleriyle birlikte verilmez. Spinoza'ya göre aklını kullanan insan bu öyküleri mucize olarak nitelendirmek yerine doğal olarak gerçekleştiğine inanır ve doğal olarak gerçekleşen bu olayların Tanrı'nın gerçek manada mucizesi olduğu kanaatine varır.⁴⁵¹ Spinoza düşüncesinde her zaman ve yerli yersiz Tanrı'yı mucizelerle ispatlamaya ve korumaya gerek yoktur.⁴⁵² Tabiat başlı başına Tanrı'nın varlığının kanıtıdır. Spinoza'ya göre mucize denilen olaylar peygamberliğin kanıtı olamaz. Çünkü mucize olarak adlandırılan durumları, insanları kandırmak için bazı sahtekârlar kullanmaktadır. Sırf bu yüzden kutsal metinde Musa peygamberin mucize gösteren birini öldürmesi gerektiğini belirtmiştir. “Musa mucizeler gerçekleştirse bile sahtekâr bir peygamberin öldürülmesini emreder.”⁴⁵³ Mucize dediğimiz olaylar doğal nedenlerle gerçekleşir. Örneğin yukarıda da ifade edildiği gibi Musa peygamberin Mısırlılara çıban bulaştırabilmesi için havaya kurum savurması gerekliydi. Ayrıca çekirgeler de Mısır ülkesine doğayla uyumlu Tanrı'nın bir buyruğuyla bir gün ve gece boyunca doğu rüzgârlarının esmesiyle geldiler. Aynı şekilde bu çekirgeler çok güçlü bir batı rüzgârının esmesiyle de oradan ayrıldılar.⁴⁵⁴ Spinoza bilinen ve bilinmeyen tüm çağlarda Tanrı'nın aynı olduğu ve değişmeyen tabiat kanunları olduğu düşüncesindedir. Bu kanunlara ne bir şey eklenebilir ne de ondan bir şey çıkartılabilir. Evrende mükemmellik hakimdir. Mucize dediğimiz şeyler ise insanların nedenini bilemediği olaylardır.⁴⁵⁵

İçinde eksiklik olduğunu düşündüğümüz şeyi ya da şeyleri Tanrı'ya yükleyemeyiz. Çünkü bu eksikliklerin sebebi kötülük ya da korkulardır. Kötülük iyilikten yoksun olduğu için en yüksek iyiyi barındıran Tanrı'ya yüklenemez.⁴⁵⁶ Bir olayı mucize olarak anlatan kişi ya da kişilere karşı dikkatli olunmalıdır. İlk olarak yapılması gereken bu tür insanların zihinsel işlevinin yerinde olup olmadığına

⁴⁵¹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 132.

⁴⁵² Vural, “Meşşâî Filozofları ve Spinoza'da Nübüvvet Nazariyesi”, 77.

⁴⁵³ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 124.

⁴⁵⁴ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 132.

⁴⁵⁵ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 122-125.

⁴⁵⁶ Spinoza, *Descartes Felsefesinin İlkeleri ve Metafizik Düşünce*, 51.

bakılmalıdır. Çünkü insanlar anlattıklarına kendi kanılarını da ekleyerek sunarlar.⁴⁵⁷ Spinoza bu konuda şunları söyler: “Onları ilk anlatanların ve yazıya döküp bize aktaranların fikirlerini tanımalı ve bu fikirleri, duyuları yüzünden kafalarında canlanan şeyden ayırt etmeliyiz. Yoksa insanların fikir ve kanılarını, gerçekleştirdiği biçimiyle mucizenin kendisi sanırız.”⁴⁵⁸

Yukarıda da bahsedildiği üzere insanların davranışları yasalarla şekillenir. Bu sebeple bazı insanlar diğer insanları boyunduruğu altında tutabilmek için bazı mucizevi olaylar ortaya atarlar. Spinoza’ya göre kalabalıkları yönetmenin en kolay ve en etkili yolu hurafeler ortaya koymaktır.⁴⁵⁹ Hurafeler ile gerçek dinin ayırt edilmesi zorlaştırılmıştır. Aklî yetkinliğe ulaşmamış insanlara bakıldığında, uydurulan hurafeler sonucunda krallara Tanrı’yımsı gibi tapındıkları görülmektedir.⁴⁶⁰ Deneyimsiz insanlar, işler yolunda olduğunda kimseye kulak asmaz, fakat işler yolundan çıktığında korku ve endişeyle nereye başvuracaklarını şaşırması bir hale düşerler. Bu durumda olan insanlar işlerin yoluna gireceği umuduyla, upuygun bilgilere sahip olmadıklarından hurafelere inanırlar.⁴⁶¹ Örneğin; Tanrı’nın öfkesinden korkan insanların, ona adaklar adamaları, dualar etmelerinin sebebi Tanrı’yı yatıştırma gayretleri neticesinde yaptıkları davranışlarıdır. Kusursuz olan Tanrı’nın bunlara ihtiyacı yoktur. Bunları yapan insanlar ahlaki derece olarak düşük seviyede olanlardır. Ancak dua ve ibadet kişinin ahlaken ve zihnen kendini yüceltmesi için bir aracı olarak görülebilir.⁴⁶² Ahlaki seviyesi düşük olan bu insanlar kendileri gibi davranmayan diğer insanları dinsizlikle suçlayabilirler.⁴⁶³ İnsanlar doğası gereği cisimlerle etkileşimde oldukları için hurafelere inanmaya açıktırlar.⁴⁶⁴ Spinoza tam da bu anlatılanlardan dolayı, halkı yönetenlerin “din maskesi altında, kafası hala putperest hurafelerin pençesinde olan kalabalığı, üstün gücü kullananlardan soğutmaya böylece her şeyi yeniden kölelik uçurumuna atmaya uğraştıkları düşüncesindedir.”⁴⁶⁵ Spinoza aslında

⁴⁵⁷ Gültekin, “Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik”, 314.

⁴⁵⁸ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 129.

⁴⁵⁹ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 46.

⁴⁶⁰ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 46.

⁴⁶¹ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 9.

⁴⁶² Tüzer, “Rasyonel/Doğal Din ve Spinoza”, 41.

⁴⁶³ Spinoza, *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, 9-10.

⁴⁶⁴ Altınözen, *Toplumsal Uyum ve Özgürlük Bağlamında Spinoza’nın Vahiy Anlayışı*, 52.

⁴⁶⁵ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 46.

hurafelerin kâhinler tarafından insanları yönetmek amacıyla ortaya atıldığını ve dinin din adamlarının kendi çıkarları uğruna dini yozlaştırdıklarını düşünür.⁴⁶⁶ İnsanlar bilgi eksikliğinden dolayı bu tür hurafelere ve mucizeye inanırlar. Tanrısal bilgiden haberi olmayan ve anlama yeteneği gelişmemiş insanlar bazı nedeni bilinmedik olaylar meydana geldiğinde Tanrı'nın işi olarak değerlendirirler. Asıl olan onların nedenini bilememeleridir. Bu insanlara göre mucize, nedeni bilinmeyen olaylardır.⁴⁶⁷ Hata yapmalarının ve yanlış yola sapmalarının en büyük sebebi de budur.

İşte bu tür hurafelerden kurtulmanın yolu Tanrı'nın gücünün farkında olmaktır. Bunun farkında olmayan insan, insanların koyduğu kurallarla yönetilir, mucizelere inanır ve kehanet bekler. Spinoza, insanın adil ve yardımsever davranmayışının sebebinin de çevre olduğu görüşündedir. Ona göre insanların sorun çözmede kullanacağı yöntem ve tavırlar bulunduğu ortama ve insanın geçmiş tecrübelerine bağlıdır.⁴⁶⁸ Spinoza, din ile hurafeleri dine karıştırmaya çalışan din adamlarının uydurdukları arasında bir ayrım yapmıştır. Asıl din; tanrısal yasa ile kutsal metinlerde belirlenmiş olandır. Bizler bu metinler sayesinde peygamberler ve vahiy hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Dini kendi çıkarları için kullanan din adamları, insanları aklını kullanamayan âtil bir duruma getirmiştir. Bunun sebebi ise tabii bilgiyi ve tanrısal yasaları görmezden gelerek, insanlara kendilerine inandıklarında huzura ereceklerini söylemeleridir.⁴⁶⁹

Spinoza insanların hemen hemen her davranışının şekillenmesinde belli yasaların olduğu kanaatindedir. Bu yasalara uydukları halde bazen istedikleri gibi işler yolunda gitmeyince bazı hurafelere inanırlar.⁴⁷⁰ Spinoza'ya göre felsefe akıl tarafından ortaya konan şüphe götürmez bilgi alanıdır. Yasa ve hayal gücü alanı olan peygamberlik arasında bir karşıtlık vardır.⁴⁷¹ İnsanları hurafelere iten en önemli unsur

⁴⁶⁶ Gültekin, "Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik", 308.

⁴⁶⁷ Gültekin, "Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik", 312.

⁴⁶⁸ Altınözen, *Toplumsal Uyum ve Özgürlük Bağlamında Spinoza'nın Vahiy Anlayışı*, 47.

⁴⁶⁹ Gültekin, "Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik", 308.

⁴⁷⁰ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, çev. Cemal Bâli Akal-Reyda Ergün (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2016), 44.

⁴⁷¹ Leezenberg, "Of Prophecy and Piety: Spinoza's Tractatus Theologico-Politicus Between Al-Farabi and Erasmus", 3.

korkudur. Hurafelerden uzak olan insanlar ise Tanrı'nın bilgisine ulaşmış olanlardır. Spinoza felsefesinde insan olmanın ilkesi de Tanrı'ya ve Tanrı'nın koymuş olduğu yasalara uymaktan geçmektedir.⁴⁷² Peki bizi bu hurafelerden ne kurtarabilir? İnsanı hurafelerden kurtaracak olan akıldır. Kim aklını kullanırsa, doğru olana ulaşır. Öfke, kin, umut ve hile gibi hisler kaynağını akıldan değil duyudan alır. Aklı kullanmazsak bu duyuların esiri oluruz ve yanlış olan şeylere inanırız.⁴⁷³ Kısacası Spinoza'ya göre bu hurafelerden, insanların mucize olarak tanımladıkları olağanüstü gördükleri olaylardan ve uydurma metinlerden kurtulmanın yolu tanrısal yasalara uygun hareket etmek ve akli kullanmaktır.⁴⁷⁴

3.3. 17. YÜZYILDA MUCİZEYE BAKIŞ

Spinoza'nın mucize konusundaki görüşleri hala tartışılmaya devam etmektedir. Onun bu konudaki görüşlerinin araştırılmaya devam ediliyor olması onun düşüncelerinin anlaşılması noktasında insanlara ışık tutuyor ve "bilginin ve açıklamanın doğası hakkındaki görüşlerini gösteriyor"⁴⁷⁵ olmasındandır. Aynı zamanda Spinoza'nın görüşlerindeki bu denli kararlılık 17. yüzyıl filozoflarının düşüncelerindeki kararlılığın önemli tarihsel kanıtıdır.⁴⁷⁶

Spinoza'nın mucize konusundaki fikirleriyle benzerlik göstermesi açısından David Hume ve Thomas Paine'nin mucize hakkındaki düşüncelerine yer verilecektir. David Hume, Spinoza'dan sonra yaşamış 18. yüzyıl aydınlanma filozofudur. Düşünceleri incelendiğinde Hume'un akli önceleyen bir tutumu olduğu aynı zamanda deney ve duyularla birçok bilgiye ulaşılabileceği kanaatinde olduğu görülmektedir. Hume, insan zihninin anlama yetisini sorgular. Daha sonra elde ettiği bilgileri mucize sorununa uygular. Hume mucize konusunda düşüncelerini deneyci ve duyumcu bir yaklaşımla mucizeyi görenin tanıklığından yola çıkarak açıklar.⁴⁷⁷ Bir başkasının tanıklığıyla elde edilen bilgilerin duyularla elde edilen bilgiden daha az güvenilir

⁴⁷² Gültekin, "Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik", 308.

⁴⁷³ Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, 45.

⁴⁷⁴ Gültekin, "Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik", 308.

⁴⁷⁵ Parkinson, "Spinoza on Miracles and Natural Law", 157.

⁴⁷⁶ Parkinson, "Spinoza on Miracles and Natural Law", 157.

⁴⁷⁷ Fesli, *Aydınlanma Dönemi Mucize Eleştirileri*, 35.

olduğu düşüncesindedir. Yani kişinin duyularla ve deneyle elde ettiği bilginin kesinliği daha fazladır ve bu bilgiler akla uygun bilgilerdir. Başkasının tanıklığıyla elde edilen bilgilerin güvenilirliği düşüktür. Duyularla elde edilen bilgi kesin kanıt niteliği taşır. Bu yolla elde edilen bilgiden yola çıkılarak hareket edilirse “en köklü yobazlık” ve “boş inanç” yok edilebilir.⁴⁷⁸ Ona göre olağanüstü olaylara mucize demek mümkün değildir. Çünkü bazı olayların süreç içerisinde sık veya da seyrek olarak meydana gelmesini tecrübemizle ortaya koyabiliriz. Seyrek meydana gelen olaylara olağanüstü nitelendirmesi yaparak mucize olduğunu ifade etmek yanlıştır. Bu sebeple mucizeler tabiat kanunlarının kırılmasıdır. Tabiat kanunlarının kırılıp kırılmadığı deney yoluyla ortaya konabilir. Örneğin; sıhhatli görünen adamın birden ölmesi mucize değildir. Arkasında gizlenen sebepleri bizim bilmiyor olmamız veya bu türden olaylar nadir meydana geliyor olması bu olayların mucize olduğunu göstermez. Hiç görülmemiş bir olayın meydana gelmesi bir mucizedir. Mesela bir evin havada sebepsiz asılı kalması mucizedir. Bu olay tabiat kanunlarının kırılması demektir ki bu da mucizedir.⁴⁷⁹

Hume’a göre, mucize tanıklık yoluyla elde edildiğinden dolayı kabul edilemez. Çünkü bu olaya tanıklık eden kişinin elde ettiği bilgi deney yoluyla kanıtlanabilir değildir. Mucizeler doğa yasalarının çiğnenmesi demektir. “Bir mucize doğa yasalarının çiğnenmesidir. Doğa yasaları sağlam ve değiştirilemez bir şekilde Tanrı tarafından temellendirilmiştir. Bu temellendirme olağan üstü nitelikte mucizeye karşı çıkar. Aynı zamanda bu temellendirme neticesinde var olan yasalar mucizenin ta kendisidir.⁴⁸⁰ Yani duyu verileri ve deneyim doğa yasalarının değişmez olduğunun kanıtıdır. Deneyle ulaşılan kanıtlama mucizenin kanıtlamasını ortadan kaldırır. Doğanın içinde var olup biten bir duruma mucize denemez. Bu durum doğanın yasalarından kaynaklı ortaya çıkar. Dinlerde anlatılan mucizeler bir tanıklığın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Başkasının tanıklığıyla ortaya konan mucize güvenilir değildir. Hume, kişinin kendi deneyimleriyle elde edip, akıl süzgecinden geçirdikten sonra ortaya koyduğu tanıtlamayı güvenilir kabul eder. Bize deneyimi veren; nesnelerin sürekli ya da değişen şekilde görünmesidir. Hume’a göre nesnelerin birlikte

⁴⁷⁸ Dilek Fesli - Taşkın Ketenci, “Aydınlanma Dönemi Mucize Eleştirileri”, *Sofist* 1 (2020), 147.

⁴⁷⁹ Işık, *Bir Felsefî Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, 207.

⁴⁸⁰ David Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, çev. Mehmet Özgen (İstanbul: Biblos Yayınevi, 2015), 141.

görünmeleri sürekli ise kanıtlama, bu birliktelik sürekli değil değişken yapıda ise olasılıktır.⁴⁸¹ Hume, mucizeleri tabiat yasalarının kırılması olarak tanımlamanın yanında sebeplilik ilkesiyle çelişir düşünceler ortaya koymaktadır. Tabiat yasaları zorunludur ve sürekli bir şeyi meydana getirir. Mucize aynı zamanda Tanrı'nın sebep olduğu bir olaydır. Sebeplilik çerçevesinde gerçekleşen bir olayda nasıl olur da tabiat kanunlarının kırılması meydana gelir? Bir olayın sebebinin söylenmesi demek o olayın kanunlar çerçevesinde meydana gelmiş olması demektir. Görüldüğü gibi Hume kendi söylemlerinde çelişmiştir. Hume sebep ile sonuç arasındaki ilişkinin zorunlu olmadığı düşüncesini öne sürmektedir. Yani sebep ile sonuç arasındaki ilişki zorunlu değil de düzenli art arda gelen bir ilişkidir. Bu ilişkinin gelecekte de art arda zorunlu olarak süreceği anlamına gelmez. Örneğin 'güneş geçmişte daima doğdu' önermesiyle 'güneş yarın doğmayacaktır' önermesi arasında bir zıtlık olamaz. Bu olay ancak inanılması zor bir olay olarak görülebilir mucize değildir.⁴⁸²

Hume mucizelerin itibarını azaltan dört sebep ortaya koyar. Birincisi tanıklıkla elde edilen mucizelerde tanıklar güvenilir değildir. Çünkü başkalarını kandırmaktan uzak, dürüst ve eğitilmiş, itibarı yüksek insanların tanıklık ettiği, aynı zamanda dünyanın bilinen bir yerinde halka açık ve herkesin tanıklık ettiği bir mucize yoktur. Bir diğer sebep ise insanların kolay aldatılabilir olmasıdır. En sıradan olan her zaman en kanıtlanabilir olan olaylardır. Zihin ortada bulunan argümanların çatıştığı ortamda en fazla kanıtlanabilir olanı tercih eder. Fakat insanlar mucizelerin kendilerinde oluşturduğu şaşma ve hayret duygusundan dolayı bunu göz ardı edip saçma olan olaylara inanırlar. Zihin, insanda uyandırdığı şaşma ve hayret duygusundan dolayı mucizevi olayları daha kolay kabul eder. Üçüncü bir sebep ise bu tür olaylara inananlar genellikle cahil ve barbar insanlardır. Eğitilmiş insanlar bu tür mucizelere itibar etmişse bu da atalarından kalma bir hikâye olduğundan dolayıdır. Anlatılan mucizevi hikâyeleri duyan eğitilmiş insanlar bu tür mucizevi olayların günümüzde meydana gelmemiş olmasını sorgulayabilirler. Dördüncü sebep ise ortaya konan mucizeye karşı-delil getirilmesidir. Hume, ortada açık seçik bulunan mucizelerde dahi aksi deliller ortaya konmuş olduğunu söyler. Bu da hem mucizenin hem de tanıklığın güvenilirliğini kendi kendine yok etmektedir. Her din kendini desteklemek için

⁴⁸¹ Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, 138.

⁴⁸² Kılıç, "Vahiy ve Mucize", 248-249.

mucizeler sunar fakat diğer dinin mucizelerini ise uydurma olarak görür ve yalanlar. Örneğin; İslamiyette meydana gelmiş ve kabul edilmiş mucizelere karşı diğer dinlere mensup olan kişiler, Hz. Muhammed ve onun takipçisi olan Arapların bu mucizeleri uydurdukları nitelendirmesinde bulunurlar. Bunu yaptıklarında kendi dinlerindeki mucizelere de aynı karşılığı vermiş olurlar. Ancak bunun farkında değildirler. Karşıt deliller kendilerini de yalanlamış olmalarına sebeptir.⁴⁸³

Hume da Spinoza'nın düşündüğü gibi bir kişi veya bir toplumun mucizeyi olağanüstü olaylar olarak değerlendirmesini o toplumun bilgisizliğine bağlar. Bir toplum bilgisiz ve barbar ise doğada gerçekleşen olaylara mucize olarak inanır. O toplumun inancı da barbar ve bilgisiz atalardan kalmış demektir. İnsanın doğasında olağanüstü olaylara inanma vardır. İlk çağlara bakıldığında bilgisiz insanlar başlarına gelen hastalıkları, doğa olaylarını ve savaşların nedenini doğaüstü güçler olarak görmektedirler. İnsanlar bilgisi arttıkça mucize gibi doğaüstü olayları kabul etmemiştir. Yani kişiler bilgi eksikliğinden dolayı doğada gerçekleşen olayları mucize olarak tanımlar. Bilgi düzeyi artan insan karşılaştığı olayları deneyimlerle anlamaya ve akılla açıklamaya çalışmıştır.⁴⁸⁴

Hume'a göre, en mucizevi ve olağanüstü olaylar, “dolandırıcılığın” ve “aptallığın” bir araya gelmesiyle oluşur. Mucizeyi uyduran sahtekâr bundan az ya da çok fayda görmeyi amaçlamış ve bunu elde edebilmek için de inandırabileceği “aptallar” bulmuştur. Gelenek sayesinde de mucize ve doğaüstü olaylar sürekli olarak tanıkların sahte şahitliğinde aktarılıp durmuştur.⁴⁸⁵

Yazılanlardan anlaşılacağı üzere Hume doğa yasalarını yok sayan mucizeyi reddetmiştir. Deneyim dışında tanıklıkla elde edilen mucize güvenilirliği olmayan bilgidir. Mucize dediğimiz olaylar da doğada meydana gelen olaylardır. Mucizeyi olağanüstü olarak nitelendiren insanlar bilgisizliklerinden bu şekilde ortaya koymaktadır. İnançları dâhilinde mucize ortaya koyanları ise sahtekâr olarak nitelendirmektedir. Ona göre bu sahtekârların uydurdukları mucize yalanıyla, elde edecekleri çıkarları vardır.

⁴⁸³ Michael Peterson vd. (ed.), *Din Felsefesi Seçme Metinler*, çev. Rahim Acar vd. (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 582-587.

⁴⁸⁴ Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, 147.

⁴⁸⁵ Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, 162.

Thomas Paine'nin düşüncelerine bakıldığında görünen o ki Spinoza ve Hume'dan farklı düşünceler ortaya koymamıştır. O mucize konusunu kutsal kitaplar ile bize ulaştırılan vahiylerin bir kısmının uydurma olduğunu ifade etmiştir. Paine de, Spinoza ve Hume gibi aklı önceler. Aklın cevap verdiklerini kabul eder akıl dışı, doğaüstü olayları kabul edenlerin bu düşüncelerinde kendi çıkarlarının olduğu düşüncesini benimser.

Paine, “Yahudiliğin, Katolikliğin, Ortodoksluğun, Müslümanlığın, Protestanlığın ve bildiğim tüm din kurumlarının öğretilerine inanmıyorum. Benim din kurumum aklımdır”⁴⁸⁶ diyerek aklı tüm dinlere öncelemiştir. Yani onun için aklın ışığında ortaya konmamış her şey insan uydurmasıdır. Çünkü insanlar akıllarıyla kutsal denen her şeye ulaşabilir. Ona göre dinler insanlığı korkutarak esir eden, gücü ve kazancı tekelleştirme amacı güden insan icatlarından başka bir şey değildir. O, bu sözleriyle inançlı insanları eleştiriyor gibi görünse de o inanıyor gibi görünenlerin inançsız olduklarını vurgulamaya çalışmaktadır. Yani imansızlık sadece bu öğretileri kabul etmemek değildir. Aynı zamanda inanıyormuş gibi görünmek de imansızlığın göstergesidir. İnsanların mutlu olabilmeleri için zihinsel olarak kendilerine saygı göstermeleri gerekmektedir.⁴⁸⁷

Paine'a göre her din belli kişilere yüklenen özel görevler bahanesiyle kurulmuştur. Yani aslında dinler Tanrı tarafından gönderilmiş değildir. Dinler, bazı insanların amaçlarına hizmet etmek için uydurulmuş ve bu amaç doğrultusunda seçilmiş insanlara verilen yasalar çerçevesinde şekillenmiştir. Bu yasalar da vahiy ismini almıştır. Dine uygun olarak vahyin ne anlama geldiğine değinilirse; Tanrı'nın insana doğrudan ilettiği bilgidir. Paine vahyi bu şekilde tanımlamış ve olabilirliğini kabul etmektedir. Paine'ın kabul etmediği bu vahyin belirli bir kişiye vahyolunmasıdır. Bir kişiye vahyolunan bu bilgi sadece vahyolunan kişiyi sorumlu tutar. Diğer türüsünü düşünüp birinci kişinin ikinciye, ikincinin üçüncüye aktarması bu bilgiyi vahiy olmaktan çıkartmaktadır. Bu bilgi birinci kişi için vahiydir ve o kişi inanmakla sorumludur. Diğer insanlar bu bilgiye inanmak zorunda değildirler. Bu bilgi diğerleri için sadece söylentiden ibarettir. Kısacası ikinci elden gelen sözlü veya yazılı

⁴⁸⁶ Thomas Paine, *Akl Çağı*, çev. A.İhsan Dalgıç (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 4.

⁴⁸⁷ Paine, *Akl Çağı*, 4.

olarak ifade edilen düşüncelerin vahiy olduğunu söylemek Paine'e göre çelişkiden ibarettir. Vahiy olduğu söylenen bilgi ilk bildirilen kişi için vahiydir. Fakat sonrakiler için inanma zorunluluğu olan bir bilgi değildir. Çünkü Paine kendisine gönderilmeyen vahyin sadece gönderilen tarafından inanmasını istediği kurallar olarak görür. Bu da onun için inanmakla zorunlu olunan vahiy anlamı taşımamaktadır.⁴⁸⁸ Paine bu konu hakkındaki görüşlerini *Akıl Çağı* adlı eserinde şu şekilde ifade eder:

Musa, İsrailoğulları'na Tanrı'nın elinden onun emirlerini içeren iki adet tablet aldığını söylediğinde, onlar Musa'ya inanmak zorunda değildi, çünkü onun sözlerini aynı şekilde dile getirecek başka bir otorite yoktu; Tanrı emirlerinin ilahî bir içsel kanıt taşıdıkları iddiasını da bazı tarihçiler dışında bana söyleyecek başka bir otorite yoktur. Bu emirler kanun koyma ve uygulama yetisine sahip herhangi bir insanın doğaüstü bir müdahaleye ihtiyaç duymadan yürürlüğe koyabileceği bazı iyi ahlak kurallarından oluşmaktadır. Kur'an'ın cennette yazılıp bir melek aracılığıyla Muhammed'e gönderildiği bana söylendiğinde, bunun da söylentiye dayalı kanıt olduğu ve önceki gibi ikinci el otoriteye dayalı olduğunu ileri sürebilirim. Bu meleği ben şahsen görmedim ve buna inanmama hakkım vardır.⁴⁸⁹

Yukarıdaki paragrafta Paine, Musa peygamber ve Hz. Muhammed üzerinden sözlerini örneklendirmiştir. Hz. Musa ve Hz. Muhammed'e gönderilen yasalar onlar için birer vahiydir. Fakat sonradan onların peygamber olduğunu söyleyip bu bilgileri aktaranlar için dini anlamda inanmak zorunda olduğumuz vahiy değildir. Çünkü onlardan sonra gelenlerin söylemleri ve uydurmaları olabileceğinden dolayı Paine diğer insanların bu bilgilere inanmak zorunda olmadığı görüşünü öne sürmüştür. Paine vahiy olarak diğer insanlara aktarılanların, doğaüstü bir varlığın gönderdiği vahiy değil, sadece birer ahlak kuralı olabileceği düşüncesindedir.

Aklı veren Tanrı isterse vahyi de tüm insanlara gönderebilir. Bu takdirde her bir insan bu vahiyden sorumludur ve inanmak zorundadır. İnsanlar kutsal kitapta yer alan doğaüstü olaylarla, insanları vahye inandırmaya çalışmışlardır. Paine mucizeleri kabul etmez. Bu konuyla ilgili olarak Meryem'in babasız bir şekilde İsa'yı dünyaya getirmesini şu şekilde açıklamıştır:

⁴⁸⁸ Paine, *Akıl Çağı*, 5-6.

⁴⁸⁹ Paine, *Akıl Çağı*, 6. İslam inanışına göre Kur'an bir melek tarafından cennette yazılmış değildir. Paine bu kitabında Yahudilik ve Hristiyanlıkla alakalı çok sayıda örneklerle bu dinlere eleştiri getirmesine rağmen İslam inancı hakkında yoğun eleştirilere yer vermemiştir. Aynı zamanda verdiği örneğin yanlış olması nedeniyle yaptığı eleştirinin tutarsızlığını ve İslam dini hakkında yeterli ve kuşatıcı bir bilgiye sahip olmadığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

İsa'nın Tanrı'nın Oğlu olduğuna dair hikâyenin geçerliliğini anlamak o kadar zor değildir. Doğduğu dönemde pagan mitolojisi dünyada hala bir ölçüye kadar kabul görüyor ve insanların böyle bir hikâyeye inanması için gerekli temeli sağlıyordu. Pagan mitolojilerde olağanüstü insanların hemen hemen tümü değişik Tanrıların oğlu olarak değerlendirilirdi. O dönemlerde birinin ilahî bir şekilde dünyaya geldiğine inanmak çok yeni bir şey değildi; tanrıların kadınlarla cinsel ilişkide bulunması bilinen bir düşünceydi. O dönem inancında Jüpiter'in bu tür yüzlerce ilişkisi vardı. Bu nedenle, anlatılan hikâyenin yeni, olağanüstü veya ayıplanacak bir yanı yoktu; o dönemde Yahudi olmayanlar veya mitoloji üretenler arasında kabul gören fikirlerle çelişmiyordu ve sadece bu insanlar hikâyeye inanıyordu. Yalnızca tek Tanrı'ya inanan ve antik mitolojiyi daima reddeden Yahudiler bu hikâyeye hiçbir zaman itibar etmediler.⁴⁹⁰

Paine kutsal denilen kitaplarda yer alan ve mucize olarak anlatılan hikâyelerin yaşanılan dönemin şartlarına uygun olarak uydurulduğu düşüncesindedir. İsa'nın babasız dünyaya gelmesi doğaüstü olay olarak görülmemelidir. Çünkü bu hikâyenin anlatıldığı dönemde mitolojik hikâyelere inanılmaktadır. Bu sebeple de herkesin inanacağı türden dönemine göre mucize olarak hikâyeler uydurulmuştur. Bu olayı mucize olarak kabul etmeyip, İsa'yı da Tanrı'nın oğlu olarak kabullenmeyenler mitolojiyi de reddeden Yahudiler olmuştur. Bunlar dışındakiler İsa'yı Tanrı'nın oğlu olarak kabul edip Hristiyanlığın öğretilerini benimsemiştir. Ayrıca babasız dünyaya gelen Tanrı anlayışının mucizevi bir olay olması açısından sorgulanamaz olması işe yarar bir durumdur.⁴⁹¹

Paine'e göre tüm çağlarda insanlardan inanılması istenen üç kavram vardır; gizem, mucize ve peygamberlik. İlk iki kavramın dinle ilgili olması mümkün değildir. Peygamberlik konusu ise Paine'in nazarında kuşkuludur. Bu söylemlerden anlaşılan onun mucizeleri kabul etmediğidir. Mucizeler gizemli olaylardır. Tanrı'nın bir gösterici gibi göz boyayıcı olaylara ve insanları eğlendirmeye ihtiyacı yoktur. Mucizelere dayalı olarak kendini ispatlayan bir Tanrı düşüncesi aşağılayıcıdır. Yazılanlardan anlaşılan Paine mucizenin ahlâki olmadığı düşüncesindedir. Aynı zamanda mucizenin imkânını kabul etmemektedir.⁴⁹² Mucizeler herhangi bir fayda sağlamadığından ve ihtiyaç gidermediğinden dolayı da onlara inanılması yanlıştır.⁴⁹³

⁴⁹⁰ Abdullah Namı, "Thomas Paine'nin Peygamberlik Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *Trabzon İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2018), 504.

⁴⁹¹ Paine, *Akıl Çağı*, 8.

⁴⁹² Namı, "Thomas Paine'nin Peygamberlik Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", 503.

⁴⁹³ Paine, *Akıl Çağı*, 60.

Mucize olarak değerdendirilen olaylar tabiat yasalarının kırılması demektir. Bu tür olayların meydana gelmiş olması mümkün değildir. Bu olayların gerçekleştiğini düşünerek mucizeye inanamayız. Çünkü mucize dediğimiz olaylar bazı insanların görüp de diğer insanlara aktarmasıyla bize ulaşmış olan olaylardır. Bu olayların kesin meydana geldiğini her insanın inanıp kabul etmesi mümkün değildir. Bilimsel olarak da tabiat yasalarının kırılması açıklanamaz olduğundan mucizeler kabul edilemez. Paine, bu düşünceleriyle mucizeyi reddetmiş ve kabul edilebilirliği için bilimle tabiat yasalarının kırılmasının açıklamasını öne sürerek mucizelerin kabul edilebilir olaylar olmasının önünü kapatmıştır.

Yukarıda anlatılanlardan çıkarılacak sonuç 17. yüzyıl filozofu olan Spinoza ve Spinoza'dan sonra gelen filozoflar aklın etkisinde kalmıştır. Bu sebeple kutsal addedilen her şeyi akıl çerçevesinde ortaya koymaya çalışmışlardır. Hume ve Paine, Spinoza gibi akılla ortaya konamayan, başkalarının söylemleriyle iletilmiş olan vahyi ve bu vahyin ispatı olarak kullanılan mucizeyi eleştirmiş ve kabul etmemişlerdir. Tüm bunların birer insan uydurması olabileceği düşüncesine varmışlardır. Bu düşüncenin oluşmasındaki büyük etki Hristiyanlık ve Yahudilikteki dine dair düşüncelerdir. Çünkü bu dönemde eleştirilen Tanrı, peygamberlik ve mucize gibi kavramlar bu dinlerin içerisinde yer alan inançlar üzerinden eleştirilmiştir. Tutarsızlıklardan dolayı da akılcı filozoflar tarafından kabul görmemiştir.

SONUÇ

Felsefe tarihi boyunca filozoflar, “Doğanın kaynağı nedir? Tanrı var mıdır? Mucize var mıdır? Peygamberlere inanılmalı mı?” gibi sorulara cevap aramışlardır. 17. yüzyıl filozoflarından olan Spinoza da felsefeye gerçek iyunin ne olduğu sorusuyla giriş yapmıştır. Spinoza rasyonalist filozoflardan biridir. Onu en çok etkileyen Descartes olmuştur. Gerçek iyi arayışında da aklı ön planda tutarak sorularının yanıtını bulmaya çalışmıştır. Bu sorunun cevabını vermeye çalıştığı *Aklın Islahı Üzerine İnceleme* adlı eserini tamamlayamamıştır. Asıl cevabı ortaya konduğu eseri ise *Ethica*’dır. Spinoza gerçek iyiye ulaşmanın yolunun; dünyevi arzulardan uzaklaşarak Tanrı’nın varlığına ulaşmak olduğu görüşündedir. Tanrı’nın varlığına ulaşmış insan gelebileceği en yetkin noktadadır.

Spinoza, hayatı boyunca gerçek iyunin ne olduğu ve ona ulaştıracak sebepleri ararken, ortaya koyduğu düşüncelerin aksine bir yaşam sürmemiştir. Mütevazi bir yaşamla kendisinin Tanrı’ya ulaşmasını engelleyecek tüm dünyevi arzulardan uzak yaşamıştır. Tanrı anlayışı Spinoza’nın felsefi düşüncelerinin temel taşıdır ve onun tüm felsefesi Tanrı anlayışı üzerine bina edilmiştir. Spinoza, Tanrı’yı açıklarken düşüncelerini varlık üzerinden ortaya koyar. Ona göre varlıklar ikiye ayrılır: Sonlu, sınırlı, var olmak ve varlığını devam ettirebilmek için başka nedene muhtaç olan varlık; ikincisi ise tek olan, varlığı kendinden olan, var olmak için başka bir varlığa ihtiyaç duymayan varlıktır. Bahsedilen birinci varlık sonradan var edilenlerdir. Bunlar varlığını, kendinden önce var olan ezeli ve ebedi olan, güç ve kudret sahibi tek olan ilk sebepten alırlar. Spinoza’nın üzerinde durduğu ilk sebep olan varlık Tanrı’dır. Tanrı’nın varlık sebebi kendisidir. Tanımı kendisinden kaynaklanmaktadır. Tanrı’yı tanımlamak için başka kavramlara gerek yoktur. Nasıl ki kırmızı elma dediğimizde elma kırmızılığını aslı olandan almış ise Tanrı dendiğinde de kendi aslı ile anlaşılan varlık aklımıza gelmelidir. Tanrı ezeli ve ebedidir. Var olmak için başka bir varlığa gerek yoktur, kendi varlığının, varlık sebebi yine Tanrı’dır. Tanrı zorunlu olarak vardır. Spinoza’nın Tanrı konusundaki bu düşünceleri onun determinist olarak değerlendirilmesinin sebebidir. Onun Tanrısı tüm açıklamalarının sonucunda zorunluluk ilkesine dayanmaktadır. Zorunlu olarak var olan Tanrı’nın var ettikleri ise

Tanrı'dan çıkanlardır. Bunlar moduslar olarak değerlendirilir. Spinoza, modusları Tanrı'nın duygulanması olarak tarif eder. Moduslar Tanrı'dan çıkmıştır. Fakat Tanrı ile aynı özelliklerde değildirler. Öyle olduğunu düşünmek; moduslara tanrısal özellik atfetmek olur. Bu da Spinoza'ya göre mümkün değildir. Çünkü Tanrı tektir. Birden fazla Tanrı olabileceğini düşünmek var olan düzen için de mümkün değildir.

Spinoza, Tanrı'nın varlığını ontolojik ve kozmolojik delil ile kanıtlamaya çalışmıştır. Ontolojik delil varlık delilidir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi varlıkların ilk sebep ve kendi varlığının sebebi olan tek varlık ve sonradan var olan ve var olmak için ilk sebebe muhtaç olan varlıklardır. Spinoza bu konuya *Ethica* isimli eserinde uzunca yer vermiştir. Kozmolojik delil ise Spinoza'nın doğadan yola çıkarak Tanrı'nın varlığını ortaya koyduğu delildir. Doğanın kökenini insan soyut ve tümel olarak kavrayamaz. Kişi nereden başlayacağını bilir ise hata yapmaktan korkmaz. Bizim ilk unsur dediğimiz hiçbir şeye benzemeyen tek ve sonsuz varlıktır. Küllî ve kendisine hiçbir şeyin benzemediği varlıktır ki, bu varlığa Spinoza Tanrı demiştir. Spinoza, Tanrı ve doğa ilişkisini anlatırken *natura naturans* ve *natura naturata* kavramları üzerinden düşüncelerini ortaya koymuştur. Bu iki kavram: Yaratıcı doğa ve yaratılmış doğa anlamlarını taşımaktadır. Yaratıcı doğa dediği, her şeyin sebebi olan Tanrı, yaratılan doğa dediği ise Tanrı'nın duygulanışı neticesinde ortaya çıkan moduslardır. Her ne kadar Spinoza panteist olarak değerlendirilse de bu ayrımı yaparak Spinoza'nın panteist olmadığını söylememizde sakınca yoktur. Çünkü Panteizm doğa ile Tanrı'nın tamamen bir olması anlamındadır. Spinoza düşüncesinde de doğa ve Tanrı birdir. Fakat yaratılan doğa ayrımıyla Tanrı'dan çıkanlar tamamen Tanrı'nın yaratan doğasından ayrılır. Doğa ve içindekiler yaratılan doğa içerisinde yer alır. *Natura naturans* ise kendi sebebi olan yaratıcı doğa olan Tanrı'dır. Kozmolojik delile göre bu yaratılan doğanın sebebi de Tanrı'dır. Tanrı tüm var olanlarda kendini göstermesi ile içkin sebep olsa da; aynı zamanda yaratan doğa olması neticesinde tüm var edilenlerin aşkın sebebidir. Spinoza'ya göre doğada var olan bu nizam ve intizamın bir yaratıcısı olduğu sonucuna varmak aklını kullanan insanların yapabileceği bir iştir. Spinoza Tanrı'nın olmadığını veya bir olmadığını düşünmek kadar aptalca bir durum olmadığı görüşündedir. Çünkü insan, içinde yaşadığı doğayı gözlemleyerek dahi bu var olan ve ebedî olan düzenden Tanrı'nın varlığına ulaşarak en üstün iyiye ulaşmış olur. Bu insanın varabileceği en son noktadır. Bu noktada insan yetkinliğe ulaşmış demektir.

Doğada var olan ezeli ve ebedi düzen, Tanrı'nın aşkın mı içkin mi oluşuyla ilgili, peygamberlerin ortaya koydukları kehanetler ve mucizeler hakkında bize bilgi verir. Peygamberlik konusunu Spinoza, insan üzerinden temellendirmiştir. Peygamberler de insandır. Peygamberlerin bildikleri ve bilebilecekleri bilgi insanlarınkinden üstün değildir. Peygamberlerin diğer insanlara nazaran bir üstünlüğü söz konusu ise, bu üstünlük sadece onların hayal gücündedir. Vahiy, peygamberlere hayal gücü ile iletilir. Hayal gücü ileri seviyede olan peygamberler kendilerine gelen vahiy bazen rüyada bazen uyanırken, semboller ve seslerle veya her ikisi ile alırlar. Gönderilen vahiy peygamberin mizacına daima uygun olmuştur. Yani peygamber neşeli ise Tanrı o peygambere zaferler ve insanı mutlu eden olaylar belli etmiştir. Peygamber hüzünlü ise Tanrı hüzünlü olan peygambere de savaşlar ve felaketler belli etmiştir. Peygamber merhametli, nazik, sinirli veya sertse uygun olduğu mizaca göre vahiy alabilir. Spinoza tüm milletlere peygamber gönderildiği görüşündedir. Tanrı hiçbir milleti diğerine üstün tutmamıştır. Yahudiler sandıkları gibi diğer milletlerden üstün değillerdir. Peygamberlerin bilgisi insanlara erdemli ve ahlaklı yaşamayı öğretir. Diğer konularda peygamberler ve insanlar arasında bir fark yoktur. Bizler, vahyin özünü anlayabilmek için peygamberlere ve Tanrı'nın buyruklarına kulak vermeliyiz. Fakat bütün konularda peygamberlerin dediğini yapmamız doğru değildir. Çünkü insan bilgiye akli neticesinde sahip olur. Akıl, peygamberlerde olduğu gibi diğer insanlarda da vardır. Peygamberler muhatap oldukları tanrısal bilgiden dolayı başka konulara önyargılarla bakabilirler. Spinoza, vahiy tanrısal bilgi olarak değerlendirirken peygamberi bu bilginin muhatabı olarak ortaya koyar. Spinoza dinin aslını inkâr etmemektedir. Dinlerin peygamberlik, vahiy ve mucize anlayışını reddetmektedir. Sebebi ise peygamberlik teolojik bir meseledir ve insan bilgisini aşmaktadır. O, rasyonalist filozof olması neticesinde teolojik konuları asıl olarak kabul etse de dinlerin ve din yorumcularının onlara yükledikleri anlamları kabul etmemektedir.

Vahiy, hayal gücü ile ulaşılmış bir bilgi türüdür. Bu sebeple vahiy Spinoza felsefesinde bilgi kaynağı olarak göremeyiz. Spinoza üç tür bilgi olduğunu savunur. Birinci tür bilgi çevredeki nesnelerin rastlantısal olarak ortaya çıkardığı etki sonucunda ulaşılmış bilgi, ikincisi akıl süzgecinden geçirerek ortaya konulan bilgiler sonuncusu ise sezgilerle elde edilen bilgilerdir. Spinoza'da ikinci tür bilginin kesinliği

vardır. Sezgisel bilgiye ulaşan kişi ise yetkinliğe ermiş insandır ki bu bilgi varılabilecek en son bilgi türüdür.

Spinoza'nın baştan sona tüm konulardaki düşüncelerinin ana kaynağı Tanrı olduğundan dolayı mucize konusundaki düşüncelerinde de doğa yasaları diğer ismiyle tanrısal yasalar ön plana çıkmaktadır. Doğada var olan düzen ezelî ve ebedîdir. Bu düzen kendiliğinden var olmamıştır. İnsanlar doğa hakkında sahip olduğu bilgi kadar hakikatin bilgisine de ulaşabilirler. İnsan doğa hakkında ne kadar az biliyorsa, doğada var olan düzeni de bilgisizliği neticesinde kurgu olarak görür. Kişi doğa hakkında ne kadar bilgi sahibi olursa Tanrı'nın bilgisine ulaşabilir. Eğer insan doğa hakkında düşünmez ve akıl yürütmezse diğer insanların uydurduğu kurguya inanmak zorunda kalır. Spinoza doğanın Tanrı'nın koyduğu yasalar sayesinde ebedîyete kadar süreceği görüşündedir. Mucize dediğimiz olağanüstü olaylar, Spinoza gözünde mucize değildir. Spinoza'ya göre açık ve seçik kavramlar oluşturmak düşünen varlığın doğasına özgü olan bir niteliktir. Eğer açık seçik kavramlar oluşturamıyorsak bu bizden kaynaklıdır. Çünkü insanlar bazı şeyleri küllî, bazı şeyleri de cüzî olarak düşünen zihnimizi inşa eden varlığın birer parçalarıdır. Mucizeler herkesin düşündüğü gibi olağanüstü olarak değerlendirilmemelidir. Olağan şeyler de mucizedir. İnsanların olağan olayları mucize olarak değerlendirmemesinin sebebi alışılmış olduklarından dolayıdır. İnsanların mucize olarak adlandırdığı olayların nedenleri vardır. Fakat insanlar bilgisizliklerinden dolayı bu olayları mucize olarak adlandırırlar. Olağanüstü olanı mucize olarak değerlendirmek doğada var olan, tüm yaratılanların tek ve ilk sebebi olan Tanrı'nın gücünü yok saymak demektir. Doğada ezelden var edilmiş zorunlu tanrısal yasaları hiçe saymak anlamını taşımaktadır. Mucizeler; nedeni olmayan olaylar değildirler, nedeni bilgisizlikten kavranamayan olaylardır. Spinoza, mucizeyi kabul eder. Ona göre, Tanrı'nın koyduğu yasalar çerçevesinde meydana gelen tüm doğa olayları mucizedir. Asıl olan olağanüstü olanı aramak değildir. Asıl olan, olağan olayların ortaya konmuş mucizeler olduğunu görebilmektir.

Spinoza, neden sonuç çerçevesinde hareket ederek ilk nedene ulaşalım derken değişebilir tekillerden yola çıkarak asıl olan nedene ulaşmaktan bahsetmektedir. Bu tekillerin varoluşlarının özleriyle bir bağlantısı yoktur. Bu sebeple her tekil başka bir nedenin sonucunda vardır. Bu durum ta ki asıl özü kendinin nedeni olan Tanrı'ya kadar uzanır. Tanrı'yı var eden bir neden yoktur. Onun varlığı özünün neticesindedir. Yani

Tanrı zorunlu bir varlık olarak kendi kendinin nedenidir. Olayları olağandışı, mucize olarak değerlendirdiğimiz zaman Tanrı'nın koyduğu zorunluluk ilkesinin dışına çıkmış oluruz. Aynı zamanda bu durum Tanrı'nın koyduğu ezelî ve ebedî yasaların üzerine tekrar doğaya müdahale ettiği anlamını taşır. Böyle bir durum ise söz konusu değildir. Tanrı, koyduğu yasaların dışına çıkmaz. Doğaya tekrar tekrar müdahalesi söz konusu değildir. Spinoza'nın vurguladığı neden sonuç zinciri kırılmaz. Tüm doğa bu ilişki neticesinde var olmaya devam eder. Doğa yasaları dediğimizde doğada gerçekleşen her şeyin bu yasalarla uyum içerisinde gerçekleştiğini ve bu yasalardan kaynaklı olduğunu unutmamalıyız. Doğanın hareketi bu yasalar çerçevesinde gerçekleşir. Bizim bu yasaları bilmiyor oluşumuz onların olmadığı anlamına gelmez. Çünkü doğa var olan sabit düzenini bu yasalar sayesinde korur. Doğa yasaları dediğimizde tanrısal yasaları anlamalıyız. Çünkü doğanın etkinliği ve gücü aynı zamanda Tanrı'nın etkinliği ve gücü demektir. Tanrı kudretiyle koymuş olduğu düzeni korumaktadır. Bu yasalar âlemin düzen içerisinde işlemlerini sağlamaktadır. Bu sebeple Spinoza mucize konusuna eleştirel yaklaşır. Bu düzen içerisinde alışılmışın dışında meydana gelen olaylar mucize değildir. İnsanlar nedenini bilemedikleri için bu şekilde isimlendirmektedirler.

Spinoza geleneksel din anlayışını reddetmemiştir. Dinin asılları olan konuları kabul etmektedir. Fakat ortaya koyulan bu asıllar içerisinde insanların uydurduklarını kabul etmemektedir. Özellikle kutsal kitaplarda yer alan ve uydurulduğunu düşündüğü yasaları kabul etmez. Bu durum onun eleştirilmesine neden olmuştur. Dinin asılları dediğimiz konular; Tanrı inancı, peygamber ve peygamberlik, vahiy, kutsal kitap, mucize gibi konulardır. Dinin içerisinde olan bu konuları kendi içerisinde tutarlı bir şekilde açıklamaya çalışmıştır. O, dini gerçekler karşısında felsefî gerçeği anlatmıştır. Bunu yaparken saf akılsal bir biçimde bunları ortaya koymuştur. Tanrı konusunu rasyonel ve kozmolojik olarak açıklamaya çalışmıştır. Bu düşünceye göre Tanrı doğadan ayrı olamaz. Tüm var olanların müsebbibi Tanrı'dır.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Özge. “‘Bütün Olmak Parça Olmaktır’ Le Guin’in Mülksüzleri ve Spinoza”. *Felsefelogos* 40 (2011), 103-121.
- Altınözen, M.Ertuğrul. *Toplumsal Uyum ve Özgürlük Bağlamında Spinoza’nın Vahiy Anlayışı*. İstanbul: Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2021.
- Arıcan, M. Kazım. *Panteizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza’nın Tanrı Anlayışı*. Ankara: Hece Yayınları, 3. Basım, 2022.
- Arıcan, M. Kazım. “Spinoza’nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının Anlamsal İçeriği Üzerine Tartışmalar”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/1 (01 Şubat 2004), 87-96.
- Arıcan, M. Kazım. “Spinoza’nın Tanrı Anlayışının Din Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (15 Haziran 2007), 173-206.
- Arıcan, M. Kazım. “Spinoza’nın Tanrı-Alem İlişkisinde İçkinlik Aşkınlık Problemi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (15 Haziran 2006), 127-143.
- Arıcan, M. Kazım. “Spinoza’nın Teolojik Politik İncelemesinin Felsefi ve Teolojik Bağlamda Okunuşu Üzerine”. *Beytulhikme an International Journal of Philosophy* 2/1 (2012), 18-44.
- Arıcan, M. Kazım. “Uluhiyet Anlayışları”. *Din Felsefesi El Kitabı*. ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber. 57-78. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Armaner, Türker. “Tekillik ve Sonsuz”. *Cogito* 99 (2020), 156-168.
- Artık, Yunus Emre. *Farabi ve Spinoza’nın Tanrı Anlayışı*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı Felsefe Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2019.
- Aşar, Haluk. “Spinoza Felsefesinde Özgürlük”. *KARE* 4 (15 Nisan 2019), 17-35.
- Aydın Çağlıyan, Ebru. “Spinoza’nın Geometrik Yönteminin Descartes’in Mathesis Universalis Projesi ve Yöntem Anlayışı Bağlamında İncelenmesi”. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 34 (10 Aralık 2022), 167-186. <https://doi.org/10.53844/flsf.1166062>
- Balanuye, Çetin. *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*. İstanbul: Say Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Bayle, Pierre. *An Historical and Critical Dictionary*. Londra: Hunt-Clarke, 1826.

- Bayle, Pierre. “Spinoza ve Ethica Üzerine”. çev. Arif Yıldız. *Vira Verita E-Dergi* 16 (30 Kasım 2022), 212-224.
- Bulut, Halil İbrahim. “Mucize”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44/348-351. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Bumin, Tülin. *Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza*. İstanbul: YKY, 4. Basım, 2010.
- Canatan, Kadir. “Nübüvvetin Doğası Üzerine Çarpaz Okumalar (Gazali-Spinoza ve Sürûş)”. *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (30 Haziran 2019), 209-221.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma, 4. Basım, 1999.
- Cihan, Mustafa. “Spinoza Felsefesinin Etkileri: Spinozacılığın Farklı Dönem ve Alanlardaki Yansımaları” 3/1 (2013), 105-137.
- Curley, Edwin. “The State of Nature and Its Law in Hobbes and Spinoza”. *Philosophical Topics* 19/1 (1991), 97-117.
- Çankaya Eksen, Gaye. “Spinoza’da İnsanı İnsan Yapan Şey Üzerine”. *Cogito* 99 (2020), 105-128.
- Çivgin, Ayşe Gül. “Spinoza’da Birinci Tür Bilgi: ‘Hayal Gücü’ Zemininde Bir Derinleştirme”. *Dört Öge* 15 (28 Haziran 2019), 95-110.
- Çömlekçi, Burçak Günce. “Din Felsefesi Açısından Spinoza’nın Tanrı Tasavvuru”. *Beytulhikme an International Journal of Philosophy* 11/11:1 (01 Ocak 2021), 123-138. <https://doi.org/10.18491/beytulhikme.1661>
- Dağ, Enes. *Spinoza’da Bilgi ve Etik İlişkisi*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2016.
- De Dijn, Herman. “Spinoza and Galileo: Nature and Transcendence”. *Intellectual History Review* 23/1 (2012), 99-108.
- Descartes, Rene. *Metot Üzerine Konuşma*. çev. K. Sahir Sel. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1994.
- Dhavamony, Mariasusai. “Dinlerde Tanrı Anlayışı”. çev. Fuat Aydın. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010), 189-210.
- Erdem, Hüsameddin. *Problematik Olarak Din Felsefe Münasebeti*. Konya: Hü-Er Yayınları, 4. Basım, 2010.
- Fesli, Dilek. *Aydınlanma Dönemi Mucize Eleştirileri*. Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2017.

- Fesli, Dilek - Ketenci, Taşkın. “Aydınlanma Dönemi Mucize Eleştirileri”. *Sofist* 1 (2020), 141-159.
- Gökalp, Nurten. “Descartes ve Spinoza Düşüncesinde Gerçek İyi Kavramı”. *Felsefe Dünyası* 40 (01 Aralık 2004), 18-40.
- Gültekin, Abdurrazak. “Spinoza Felsefesinde Tanrısal Yasa Bağlamında Mucizenin Reddi ve Peygamberlik”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 26/2 (03 Ağustos 2022), 305-318.
- Hume, David. *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*. çev. Mehmet Özgen. İstanbul: Biblos Yayınevi, 2015.
- Hunter, Graeme. “Spinoza on Miracles”. *International Journal for Philosophy of Religion* 56/1 (2004), 41-51.
- Işık, Aydın. *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize*. Ankara: Elis Yayınları, 1. Basım, 2006.
- İbn Meymûn. *Delâletü'l-Hâirîn*. çev. Osman Bayder - Özcan Akdağ. Kayseri: Kimlik, 2019.
- İlhan, Kemal. “İbn Meymûn ve Spinoza’nın Vahiy ve Nübüvvet Tasavvurlarının Karşılaştırılması”. *ATABE* 9 (Haziran 2023), 45-68.
- İskenderoğlu, Muammer. “Felsefi Nübüvvet Teorisi”. *İslam Düşüncesinde Teoriler: Metafizik*. thk. Ömer Türker. 3/1415-1426. İstanbul: Ketebe, 2. Basım, 2023.
- Kartal, Bircem Anıl. *Spinoza’nın Hakikat Kavramından Yola Çıkarak Devlet Yönetimi*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Felsefe Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2020.
- Kaya, Mahmut. “Meşşâiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/393-396. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Kılıç, Recep. “Vahiy ve Mucize”. *Din Felsefesi El Kitabı*. ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Lataster, Raphael - Bılloria, Purushottama. “Panentheism(s): What It Is and Is Not”. *Journal of World Philosophies* 3 (2018), 49-64.
- Leezenberg, Michiel. “Of Prophecy and Piety: Spinoza’s Tractatus Theologico-Politicus Between Al-Farabi and Erasmus”. *Philosophies* 6/51 (Haziran 2021).
- Mander, William. “Pantheism”. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 19 Nisan 2024. <https://plato.stanford.edu/entries/pantheism/>
- Meral, Yasin. “Spinoza’nın Teolojik-Politik İncelemesi’nde Tanah Eleştirisi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2019), 19-45.

- Nadler, Steven. *Spinoza: Bir Yaşam*. çev. Anıl Duman - Murat Başekim. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Nadler, Steven. *Spinoza'nın Etika'sı*. çev. Özgür Şahin. İstanbul: Say Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Namlı, Abdullah. "Thomas Paine'nin Peygamberlik Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi". *Trabzon İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2018), 471-513.
- Paine, Thomas. *Akıl Çağı*. çev. A.İhsan Dalgıç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Parkinson, G.H.R. "Spinoza on Miracles and Natural Law". *Revue Internationale de Philosophie* 31/119-120 (ts.), 145-157.
- Pearson, Karl. "Maimonides and Spinoza". *Oxford University Press on Behalf of the Mind Association* 8/31 (Temmuz 1883), 338-353.
- Peterson, Michael vd. *Akıl ve İnanç Din Felsefesine Giriş*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 6. Basım, ts.
- Peterson, Michael vd. (ed.). *Din Felsefesi Seçme Metinler*. çev. Rahim Acar vd. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Reçber, Mehmet Sait. "Bayle Spinoza ve Panteizm Meselesi". *Din Felsefe Araştırmaları* 3/5 (25 Haziran 2020).
- Spinoza. *Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme*. çev. Çiğdem Dürüşken - Eyyüp Çoraklı. İstanbul: Alfa Yayınları, 4. Basım, 2022.
- Spinoza. *Descartes Felsefesinin İlkeleri ve Metafizik Düşünce*. çev. Coşkun Şenkaya. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Spinoza. *Ethica*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Yayınları, 14. Basım, 2022.
- Spinoza. *Tanrıbilimsel Politik İnceleme*. çev. Betül Ertuğrul. Bursa: Biblos Yayınevi, 3. Basım, 2021.
- Spinoza. *Teolojik-Politik İnceleme*. çev. Cemal Bâli Akal - Reyda Ergün. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Swinburne, Richard. *Mucize Kavramı*. çev. Aydın Işık. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Swinburne, Richard. *The Concept of Miracle*. Londra: Macmillan and Co Ltd., 1970.
- Şimşek, İsmail. "Spinoza Düşüncesinde Mucize Anlayışı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/47 (Aralık 2016), 1116-1125.

- Taşkın, Süleyman. “Spinoza’nın Determinizm Anlayışı ve Tanrı/Töz Düşüncesine Yansıması”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (25 Aralık 2020), 370-382. <https://doi.org/10.34085/buifd.811156>
- Topaloğlu, Fatih. *Felsefî ve Teolojik Açıdan Mucize*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Türkben, Yaşar. “Spinoza’ya Göre Tanrı ve İrade Özgürlüğü”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2010), 117-125.
- Tüzer, Abdullatif. “Rasyonel/Doğal Din ve Spinoza”. *Beytulhikme an International Journal of Philosophy* 3/1 (30 Haziran 2013), 33-51.
- Vural, Mehmet. “Meşşâî Filozofları ve Spinoza’da Nübüvvet Nazariyesi”. *Beytulhikme an International Journal of Philosophy* 3/1 (30 Haziran 2013), 53-83.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Vahiy”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44/440-443. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2012.
- Zelyüt, Solmaz. *Spinoza*. İstanbul: Say Yayınları, 1. Basım, 2021.